

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

С.О. Семеріков

**ФУНДАМЕНТАЛІЗАЦІЯ НАВЧАННЯ
ІНФОРМАТИЧНИХ ДИСЦИПЛІН
У ВИЩІЙ ШКОЛІ**

Монографія

Науковий редактор
дійсний член АПН України
М.І. Жалдак

Кривий Ріг
Мінерал
2009

УДК 378.147:372.8004

ББК 74.560:74.262

С-30

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова
(протокол №6 від 5 березня 2009 р.)*

Рецензенти: **В.І. Клочко**, доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри вищої математики Вінницького національного технічного університету;

С.А. Раков, доктор педагогічних наук, професор, радник директора з наукових питань Українського центру оцінювання якості освіти (м. Київ);

Ю.В. Триус, доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри комп'ютерних технологій Черкаського державного технологічного університету

Семеріков С.О.

С-30 Фундаменталізація навчання інформатичних дисциплін у вищій школі: Монографія / Науковий редактор академік АПН України, д.пед.н., проф. М.І. Жалдак. – Кривий Ріг: Мінерал; К.: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2009. – 340 с.: іл. – Бібліогр.: с. 284–339.

У монографії викладено теоретико-методичні основи фундаменталізації навчання інформатичних дисциплін у вищих навчальних закладах. Виділяються напрямки фундаменталізації інформатичної освіти, аналізуються мобільні технології навчання інформатичних дисциплін. Формулюються вимоги та практичні рекомендації щодо фундаменталізації змісту навчання інформатичних дисциплін.

Для науковців у галузі теорії та методики навчання інформатики, викладачів, аспірантів, студентів вищих навчальних закладів, учителів інформатики.

ББК 74.560:74.262

ISBN 978-966-7830-11-3

© С.О. Семеріков, 2009

© Мінерал, 2009

© НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2009

ЗМІСТ

Перелік умовних позначень	6
Передмова	13
Розділ I Теоретичні основи фундаменталізації інформатичної освіти у вищій школі	15
1.1. Фундаментальність як основа університетської освіти	15
1.1.1. Модель Гумбольдта в контексті Болонського процесу	15
1.1.2. Фундаментальні знання та фундаменталізація освіти	20
1.2. Інноваційність фундаментальної освіти	27
1.2.1. Вища освіта як фактор інноваційного розвитку	27
1.2.2. Фундаменталізація як основа розвитку інноваційної вищої освіти	42
1.2.3. Регіональний інноваційний університетський комплекс як основа системи неперервної фундаментальної освіти	50
1.3. Фундаментальність інформатичної освіти	55
1.3.1. Поняття фундаменталізації інформатичної освіти	56
1.3.2. Напрямки фундаменталізації інформатичної освіти	59
1.3.3. Професійна спрямованість фундаменталізації інформатичної освіти	67
1.3.4. Перспективи фундаменталізації шкільного курсу інформатики	75
Розділ II Мобільні технології фундаменталізації навчання інформатичних дисциплін	79
2.1. Поняття про мобільне навчання	79
2.1.1. Електронне навчання як технологічна основа фундаменталізації вищої освіти	79
2.1.2. Мобільне навчання та рівний доступ до ІКТ	84
2.1.3. Місце мобільного навчання серед технологій автоматизованого навчання	88
2.1.4. Мікронавчання як основа мобільного навчання	96
2.2. Історія мобільного навчання	98
2.2.1. Витоки мобільного навчання	98
2.2.2. Піонерська освітня програма фірми Palm	101
2.2.3. Виникнення мобільного навчання	102
2.3. Технічні засоби мобільного навчання	107
2.3.1. Апаратне забезпечення мобільного навчання	107

2.3.2. Програмно-комунікаційні засоби мобільного навчання	111
2.3.3. Електронні книги як інноваційний засіб мобільного навчання	118
2.4. Умови застосування мобільного навчання.....	121
2.4.1. Переваги та недоліки мобільного навчання	121
2.4.2. Мобільне навчання як інноваційна педагогічна технологія.....	122
2.4.3. Об'єктно-орієнтоване середовище мобільного навчання	128
2.4.4. Система управління мобільним навчанням.....	135
2.4.5. Розробка навчальних матеріалів для мобільного навчання	139
2.5. Приклади застосування мобільного навчання	143
2.5.1. Пілотні проекти мобільного навчання.....	143
2.5.2. Мобільне навчання інформаційних технологій математичного призначення.....	147
2.5.3. Системи зворотного зв'язку.....	149
2.5.4. Застосування засобів мобільного зв'язку для підготовки до лекцій.....	154
Розділ III Методичні основи фундаменталізації інформатичної освіти у вищій школі	159
3.1. Форми та методи навчання інформатичних дисциплін у вищій школі.....	159
3.1.1. Форми навчання	159
3.1.2. Методи навчання.....	165
3.2. Стабільне програмне забезпечення навчання інформатичних дисциплін у вищій школі.....	174
3.2.1. Мобільні операційні системи.....	174
3.2.2. Мобільні компілятори	186
3.2.3. Мобільні інтерпретовані мови програмування	191
3.2.4. Відкриті математичні системи.....	193
3.2.5. Спеціалізовані предметні середовища.....	204
3.2.6. Web-середовища.....	215
3.3. Фундаменталізація змісту навчання інформатичних дисциплін	225
3.3.1. Системне програмування.....	226
3.3.2. Системне програмне забезпечення.....	253
3.3.3. Подіє-орієнтоване програмування.....	271

Висновки	279
Список використаних джерел	284

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

АПБ	Академія пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля
БДПУ	Бердянський державний педагогічний університет
БНТУ	Білоруський національний технічний університет
ВІППО	Волинський інститут післядипломної педагогічної освіти
ВНЗ	вищий навчальний заклад
ДНДІАСБ	Державний науково-дослідний інститут автоматизований систем в будівництві
ЕОМ	електронна обчислювальна машина
ЕС	експертна система
ЄС	Європейський Союз
ЗІДМУ	Гуманітарний університет «Запорізький інститут державного і муніципального управління»
ІДГУ	Ізмаїльський державний гуманітарний університет
ІКТ	інформаційно-комунікаційні технології
ІКТН	інформаційно-комунікаційні технології навчання
ІСУЕП	Інститут соціального управління, економіки і права
КДПУ	Криворізький державний педагогічний університет
КЕІ	Криворізький економічний інститут
КНЕУ	Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана
К-ПДУ	Кам'янець-Подільський державний університет
КПК	кишеньковий персональний комп'ютер
К-ПНУ	Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
КТУ	Криворізький технічний університет
МДПУ	Мелітопольський державний педагогічний університет
МОН	Міністерство освіти і науки України
НДІ	науково-дослідний інститут
НДР	науково-дослідна робота
НМетАУ	Національна металургійна академія України
ООП	об'єктно-орієнтоване програмування
ОС	операційна система
ПАР	Південноафриканська республіка
ПВІЗ	Полтавський військовий інститут зв'язку
ПДПУ	Південноукраїнський державний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського
ПЗ	програмне забезпечення
ПТНЗ	професійно-технічний навчальний заклад

СевНТУ	Севастопольський національний технічний університет
СКМ	система комп'ютерної математики
США	Сполучені Штати Америки
ТНПУ	Тернопільський національний педагогічний університет імені В. Гнатюка
ФРН	Федеративна Республіка Німеччина
ХДУ	Херсонський державний університет
ХНПУ	Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди
ЧНУ	Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького
1G	1st Generation («перше покоління»), набір послуг аналогового мобільного зв'язку)
2.5G	second and a half Generation (2G-системи з технологією пакетної комутації каналів)
2D	2-Dimensional (двовимірний)
2G	2nd Generation («друге покоління»), набір послуг цифрового мобільного зв'язку)
3,5G (4G)	4th Generation («четверте покоління»), набір послуг мобільного зв'язку, що характеризується високою швидкістю передавання даних та підвищеною якістю голосового зв'язку)
3D	3-Dimensional (тривимірний)
3G	3rd Generation («третє покоління»), набір послуг, що включає до себе як високошвидкісний мобільний доступ до послуг мережі Інтернет, так і технологію радіозв'язку)
АСМ	Association for Computing Machinery (Асоціація обчислювальної техніки)
AJAX	Asynchronous JavaScript And XML (підхід до побудови інтерфейсів Web-додатків, за якого Web-сторінка, не перезавантажується, сама довантажує потрібні користувачу дані)
API	Application Programming Interface (прикладний програмний інтерфейс)
ASP	Active Server Pages (технологія, що дозволяє динамічно формувати автоматично оновлювані Web-сторінки з боку Web-сервера)
CDMA	Code Division Multiple Access (множинний доступ із кодовим розподілом каналів)

CD-RW	Compact Disc-ReWritable (перезаписуваний компакт-диск)
CLIPS	C Language Integrated Production System (інтегрована продукційна система мовою програмування C)
CMS	Content Management System (система керування вмістом)
COM	Component Object Model (модель об'єктних компонентів)
CORBA	Common Object Request Broker Architecture (загальна архітектура брокера об'єктних запитів)
CSS	Cascading Style Sheets (каскадні таблиці стилів)
DMA	Direct Memory Access (прямий доступ до пам'яті)
DVD-RW	Digital Versatile Disc Disc-ReWritable (перезаписуваний DVD)
E-Book	Electronic book device («електронна книга», пристрій для відображення тестових даних, поданих у електронному вигляді)
EGCS	Experimental/Enhanced GNU Compiler System (Експериментальна/Покращена збірка компіляторів GNU)
E-Ink	Electronic ink («електронні чорнила», технологія відображення даних, розроблена для імітації звичайного чорнила на папері)
EJB	Enterprise JavaBeans (специфікація технології написання та підтримки серверних компонентів, що містять бізнес-логіку)
EML	Education Modeling Language (мова моделювання навчання)
FPC	Free Pascal Compiler (компілятор мови програмування Паскаль з відкритими вихідними кодами)
FSF	Free Software Foundation (Фонд вільного програмного забезпечення)
FTP	File Transfer Protocol (протокол передачі файлів)
GCC	GNU Compiler Collection (Колекція компіляторів GNU)
GDB	GNU Debugger (налагоджувач GNU)
GNOME	GNU Network Object Model Environment («мережне об'єктне середовище GNU» – робоче середовище для UNIX-подібних операційних систем на основі бібліотеки GTK+)
GNU	«GNU's Not Unix» (проект створення вільної операційної системи)
GPL	GNU General Public License (Загальна громадська ліцензія GNU)

GPRS	General Packed Radio Service (загальна послуга пакетного радіопередавання)
GPS	Global Positioning System (система глобального позиціонування)
GSFL	Grid Service Flow Language (мова опису грід-сервісів)
GSM	Global System for Mobile communications (глобальна система мобільних комунікацій)
GTK+	The GIMP Toolkit (кросплатформенний набір віджетів для створення графічних інтерфейсів користувача)
HSDPA	High-Speed Downlink Packet Access (високошвидкісний пакетний доступ у напрямку «донизу» – протокол високошвидкісного приймання пакетних даних стандарту мобільного зв'язку 3-го покоління)
HTML	HyperText Markup Language (мова розмітки гіпертекстових документів)
HTTP	Hyper Text Transfer Protocol (протокол передавання гіпертекстових документів)
HTTPS	Secure HTTP (об'єднання протоколів HTTP та SSL)
IDE	Integrated Development Environment (інтегроване середовище розробки)
IEC	International Electrotechnical Commission (Міжнародна електротехнічна комісія)
IEEE	Institute of Electrical and Electronics Engineers (Інститут інженерів з електроніки та електротехніки)
IP	Internet protocol (міжмережний протокол)
IPv4	протокол IP версії 4
IPv6	протокол IP версії 6
IrDA	Infrared Data Association (протокол обміну даними з використанням інфрачервоного випромінювання)
ISO	International Organization for Standardization (Міжнародна організація зі стандартизації)
IT	Information technology (інформаційні технології)
JSP	Java Server Pages (технологія, що дозволяє динамічно формувати автоматично оновлювані Web-сторінки з вбудованим Java-кодом)
KDE	K Desktop Environment (робоче середовище для UNIX-подібних операційних систем на основі бібліотеки Qt)
LCL	Lazarus Components Library (вільна бібліотека візуальних компонентів, подібна до VCL)

LGPL	GNU Lesser General Public License (Загальна громадська ліцензія обмеженого використання GNU)
LMS	Learning management system (система управління навчанням)
LO	Learning Object («навчальний об'єкт»)
LCMS	Learning content management system (система управління навчальним матеріалом)
MFC	Microsoft Foundation Classes (бібліотека класів Microsoft)
MID	Mobile Internet Device (мобільний Інтернет-пристрій)
MIDP	Mobile Information Device Profile (профіль для мобільного пристрою з інформаційними функціями)
MinGW	Minimalist GNU for Windows
MIT	Massachusetts Institute of Technology (Массачусетський технологічний інститут)
MLMS	Mobile Learning Management System (система управління мобільним навчанням)
MMORPG	Massively multiplayer online role-playing game (багатокористувацьке онлайнове ігрове середовище)
MMS	Multimedia Messaging Service (послуга мультимедійних повідомлень)
NASA	National Aeronautics and Space Administration (Національне управління з авіації і космосу)
OLPC	One Laptop Per Child («Кожній дитині – по ноутбуку»)
OpenGL	Open Graphics Library (відкрита графічна бібліотека)
PAN	Personal area network (персональна мережа передавання даних)
PDA	Personal digital assistant (персональний цифровий помічник)
PEP	Palm Education Pioneers («Піонери навчання з Palm»)
PHP	PHP: Hypertext Preprocessor (PHP: гіпертекстовий препроцесор)
POSIX	Portable Operating System Interface (мобільний інтерфейс операційної системи)
RSS	Really Simple Syndication (сімейство форматів для публікації часто змінюваних даних)
RTL	Register Transfer Language (мова регістрового переносу)
SaaS	Software as a service («програмне забезпечення як послуга»)
SAC	Symbolic and Algebraic Computing (символьне й алгебраї-

	чне опрацювання математичних виразів)
SAGE	Software for Algebra and Geometry Experimentation (програмне забезпечення для алгебраїчних та геометричних досліджень)
SCORM	Sharable Content Object Reference Model (стандарт, розроблений для систем дистанційного навчання)
SDK	Software Development Kit (набір засобів розробки)
SFU	Microsoft Windows Services for UNIX (Сервіси Microsoft Windows для UNIX)
SMIL	Synchronized Multimedia Integration Language (мова інтеграції синхронізованого мультимедіа)
SMS	Short Message Service (Служба коротких повідомлень)
SOAP	Simple Object Access Protocol («простий протокол доступу до об'єктів» – протокол обміну структурованими повідомленнями в розподілених обчислювальних системах)
SRS	Student Response System (безпровідна система зворотного зв'язку зі студентами)
SSD	Solid State Drive (енергонезалежний перезаписуваний комп'ютерний запам'ятовуючий пристрій без рухомих механічних частин)
SSL	Secure Sockets Layer (протокол передавання зашифрованих повідомлень)
T9	Text on 9 Keys (система полегшеного введення тексту, що використовується в основному для написання SMS)
TCP/IP	Transmission Control Protocol / Internet Protocol (Протокол керування передачею / Протокол Internet)
UDDI	Universal Description Discovery and Integration (інструмент для розташування описів зовнішніх інтерфейсів Web-послуг для подальшого їх пошуку іншими організаціями та інтеграції у свої системи)
UMPC	Ultra-Mobile PC (ультрапортативний персональний комп'ютер)
UMTS	Universal Mobile Telecommunications System (універсальна мобільна телекомунікаційна система)
USB	Universal Serial Bus (універсальна послідовна шина)
VCL	Visual Component Library (бібліотека візуальних компонентів)
VHDL	VHSIC Hardware Description Language (мова опису апаратних засобів)

VLE	Virtual learning environment (віртуальне навчальне середовище)
VPN	Virtual Private Network (віртуальна приватна мережа)
VRML	Virtual Reality Modeling Language (мова моделювання віртуальної реальності)
WAP	Wireless Application Protocol (протокол бездротових програм)
Web-CKM	система комп'ютерної математики з Web-доступом
Wi-Fi (WiFi)	Wireless Fidelity (назва стандарту бездротового зв'язку, який об'єднує декілька протоколів та ґрунтується на сімействі стандартів IEEE 802.11)
WiMAX	Worldwide Interoperability for Microwave Access (стандарт безпроводного зв'язку, що забезпечує широкосмуговий зв'язок на значні відстані зі швидкістю, порівняною з кабельними з'єднаннями)
WLAN	Wireless Local Area Network (бездротова локальна мережа)
WML	Wireless Markup Language (мова розмітки для пристроїв, що підтримують протокол обміну WAP)
WSDL	Web Services Description Language (мова опису зовнішніх інтерфейсів Web-послуг)
WWW	World Wide Web («всесвітня павутина»)
XHTML	Extensible Hypertext Markup Language (розширювана мова розмітки гіпертексту)
XML	Extensible Markup Language (розширювана мова розмітки)
XSI	X/Open System Interfaces Extension (X/Open-розширення системного інтерфейсу)

ПЕРЕДМОВА

Головні освітні тенденції 90-х рр. минулого століття – диференціація та спеціалізація навчання – виникли як відповідь на соціально зумовлену потребу формуючогося ринкового суспільства оптимізувати навчальний процес: знизити навчальне навантаження та зменшити термін навчання для найшвидшого включення молодої людини у суспільно-економічні стосунки. Проте в умовах ускладнення виробництва, прискорення науково-технічного прогресу та формування інформаційного суспільства вузькоспеціалізовані фахівці, підготовлені за скороченою програмою, швидко переставали бути конкурентоспроможними. При цьому подовженням терміну навчання та ускладненням навчального матеріалу так і не вдалося розв'язати проблему застарівання знань, яка особливо гостро постала у сфері високих технологій – отримання нових матеріалів та здобування нових знань.

Аналіз вітчизняних та зарубіжних досліджень також показує, що на сучасному етапі інформатизації освіти на перше місце виступають саме загальнотеоретичні, фундаментальні та міждисциплінарні знання, а не технологічні, утилітарні знання та вміння із застосування нових інформаційних технологій в навчальному процесі.

Тому вітчизняні науковці все частіше говорять про необхідність повернення до *фундаментальної освіти*, яка була характерною для СРСР. Проте таке повернення є неможливим – змінилися соціально-економічні умови, роль знань у суспільстві, сама система освіти. Однак без фундаментальної освіти, без оволодіння системним знанням та без формування цілісної природничо-наукової та інформаційної картини світу підготовка сучасного, здатного до навчання протягом всього життя фахівця також неможлива.

Розв'язанню протиріччя між радянським та сучасним підходами до визначення фундаментальної освіти сприяє чимало освітніх технологій – насамперед, це електронне і дистанційне навчання та тренінгові технології. Однак нова освітня парадигма, в основі якої лежить *фундаменталізація навчання*, передбачає якісно нові цілі освіти, нові принципи добору та систематизації знань, на базі яких не стільки розширюється обсяг професійних та загальнонаукових знань, скільки визначаються їх інші зв'язки та способи формування і функціонування в практичній діяльності.

Орієнтація системи освіти на людську особистість як головний соціальний орієнтир проявляється в різних напрямках, провідним з

яких є створення для будь-якого члена суспільства можливості отримання освіти будь-якого характеру та рівня в будь-який період його життя. Ця ідея знайшла відображення не лише у вітчизняній системі освіти, а й за кордоном, в першу чергу – у економічно розвинених країнах. Становлення такої системи освіти неможливе без підготовки для неї спеціалістів нового покоління – вчителів, здатних у своїй практичній діяльності реалізувати нову освітню парадигму.

Фундаменталізація предметної підготовки майбутніх вчителів інформатики та фахівців у галузі інформаційних технологій є актуальною задачею сучасної вищої освіти, оскільки однією з основних особливостей інформаційного суспільства є той факт, що в ньому «покоління речей та ідей змінюються швидше, ніж покоління людей» [115, 2]. Підготовка вчителів інформатики та інженерів-програмістів за суттю є професійною освітою, проте в сучасних соціально-економічних умовах традиційне протиріччя між фундаментальним та професійним навчанням набуває нового змісту: якщо в минулому вузька профілізація була показником високої соціальної захищеності, то сьогодні таким показником стає мобільність, набуті якої може лише широко освічена людина, здатна гнучко реагувати на зміну технологій. Орієнтація на вузьких професіоналів, характерна для минулого століття, поступово зникає з виробничої сфери: у XXI столітті потрібен спеціаліст, здатний гнучко перебудовувати напрям та зміст своєї діяльності у зв'язку зі зміною життєвих орієнтирів чи вимог ринку. Досягнення мобільності (зокрема, навчальної та професійної) є однією з найважливіших задач Болонського процесу, розв'язання якої можливе лише за умови фундаментального характеру освіти. Вузькопрофесійна підготовка поступово вимивається із системи вищої освіти – яскравим проявом вказаної тенденції є заходи Міністерства освіти та науки України, спрямовані на зближення вищої педагогічної та класичної університетської освіти.

Усунення існуючого протиріччя між соціальним замовленням суспільства, універсальністю фундаментальної підготовки та мобільних технологій, сучасними вимогами до підготовки фахівців у галузі інформаційних технологій, з одного боку, та існуючою теорією і практикою навчання, з іншого, є суспільно значущою проблемою, на розв'язання якої і спрямована дана монографія.

РОЗДІЛ I

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ФУНДАМЕНТАЛІЗАЦІЇ ІНФОРМАТИЧНОЇ ОСВІТИ У ВИЩІЙ ШКОЛІ

1.1. Фундаментальність як основа університетської освіти

Вперше концепція *фундаментальної освіти* була сформульована Вільгельмом фон Гумбольдтом: в ній зазначалося, що предметом такої освіти мають бути саме ті фундаментальні знання, які сьогодні відкриває наука; більш того, освіта має бути вбудована в наукові дослідження. Вища школа XIX сторіччя переважно слідувала моделі Гумбольдта, згідно якої університет (з латини – «сукупність») – це елітарний навчальний заклад, в якому навчання та наукові дослідження знаходяться в нерозривній єдності, і головний акцент робиться на підготовку та виховання творчої особистості, здатної до саморозвитку.

1.1.1. Модель Гумбольдта в контексті Болонського процесу

У лютому 1809 р. Гумбольдт як директор зі справ культури й освіти міністерства внутрішніх справ у Берліні став свого роду міністром освіти й науки в Пруссії. І хоча вже через 13 місяців він подав пруському королю прохання про відставку й покинув службу, час перебування Гумбольдта на цій посаді сьогодні розглядається як один з найважливіших періодів німецької історії освіти [70].

Систематичне подання своєї концепції Гумбольдт здійснив у меморандумі 1810 р. «Про внутрішню й зовнішню організацію вищих наукових закладів у Берліні» [64], в якому він формулює свої пропозиції про необхідні філософсько-теоретичні й організаційні основи університету в порівнянні з іншими науковими установами та школами в Берліні. Найбільш важливим пунктом меморандуму є «ідеал самокерованої науки» як передумови будь-якої доцільної й успішної діяльності наукових установ як в галузі навчання, так і в галузі наукового дослідження.

Освіта студента повинна проходити при наявності зовнішнього керівництва, але самостійно та в тісному зв'язку з науковим дослідженням. У такий спосіб студент повинен «утворювати свій дух і характер» і підготуватися в остаточному підсумку до трудового життя, що у ті часи, як правило, означало вступ на державну службу.

«Самітність і свобода» ученого визначаються Гумбольдтом як

головні принципи чистої науки й наукового дослідження. Хоча Гумбольдт поважає індивідуальне прагнення до пізнання й наукову свободу, він формулює в тому ж контексті також центральну для себе думку про те, що «розумова діяльність у людстві розвивається тільки як спільна діяльність» [64]. Гумбольдт вважав, що ця взаємодія необхідна не тільки для різних учених університету – вона сприятиме також взаємодії між університетськими дослідниками й викладачами з одного боку, і студентами з іншого.

Гуманізм Гумбольдта характеризується тим, що він вважає дискусію між ученим-викладачем і самостійно (та критично) думаючим студентом справжнім «еліксиром наукового життя». Тому школа й університет є для Гумбольдта двома речами, які необхідно чітко відокремити, розділити. Студент для нього більше не є школярем, що вдячно слухає повчання професора, а є додатковою інстанцією перевірки тез дослідника, а від діалогу між університетським викладачем і студентом виграють обидва.

У своєму меморандумі Гумбольдт визначає два завдання держави: 1) держава повинна «чітко й твердо» відокремити науково-навчальну установу (університет) від суто навчальної (школи у всіх її формах); 2) держава має піклуватися про те, щоб «завжди підтримувати діяльність», а саме автономну дослідницьку діяльність університету, «у самому живому й сильному життєвому стані». Держава, однак, повинна при цьому «завжди усвідомлювати, що не вона, насправді, домагається або може домогтися цього, а, що вона, скоріше, завжди є перешкодою, як тільки вона втручається, що без неї справа сама по собі пішла б набагато краще». Інакше кажучи, держава повинна знаходити фінансові засоби для університету, а втручатися якнайменше.

Гумбольдт, однак, вважає за необхідне залучати державу до відбору професорів та забезпечення «свободи їхньої діяльності», адже їй загрожує небезпека не тільки з боку держави, а й з надр самої установи. Можливо, що існуючі там школи мислення «приймають певний дух і мають тенденцію задушити розвиток іншого». Саме тому, що він вірить у користь свободи вченого для держави, він вимагає, щоб держава піклувалася про те, щоб професорами обиралися дійсно найкращі особи й щоб при цьому дотримувалися принципи загальнонаукових і професійних компетентностей й різноманіття думок.

Постійний науковий пошук Гумбольдт вважає головною харак-

теристикою університетської освіти, а для його забезпечення пропонує «потрійне прагнення духу:

1) виводити все з єдиного первісного принципу (причому пояснення природи можуть бути підняті, наприклад, з механічних до динамічних, органічних і, нарешті, психічних пояснень у самім широкому розумінні);

2) спрямувати все на єдиний ідеал;

3) зв'язувати згадані вище єдиний принцип і єдиний ідеал у єдину ідею» [64].

Саме цей «єдиний принцип» Гумбольдта став першою основою для поділу наук на фундаментальні та прикладні.

В своєму меморандумі Гумбольдт розрізняє навчання (як підготовку) та освіту, які він слідом за давньогрецькими філософами визначає через *bios practicos* (примат соціальної корисності отриманого знання та професійної підготовки) та *bios theoreticos* (примат дозвілля та споглядання). Університет не може обмежуватися лише практичною підготовкою, тому що в ньому відбувається не простий приріст знання, а й інтелектуальний розвиток студентів через універсальне навчання, вільну циркуляцію мислі, диспути та особисте спілкування. Концепція університету Гумбольдта стала основою гуманістичного трактування університету, до ознак якого філософи науки та освіти відносили атмосферу мислі (Дж. Ньюмен [212]), інтелігентність духу (Х. Ортега-і-Гассет [220]), інтелектуальну совість (К. Ясперс [428]), смак (П. Бурд'є [36]) та стиль (Ю. Хабермас [400]). Перед зростаючою небезпекою технократичного мислення вже в рамках своєї концепції Гумбольдт акцентував особливу увагу на проблемах гуманістичного виховання студентів.

Берлінський університет Фрідріха Вільгельма, створений на основі меморандуму Гумбольдта, став моделлю університету XIX–XX ст. (моделлю Гумбольдта [414]), фундаментальними принципами якого є *академічна свобода* (при одночасній відповідальності перед потребами держави та суспільства) і *єдність дослідження та навчання*.

Академічна свобода містила в собі: право на самоуправління під державним наглядом; ведення власного господарства; обмежене владою міністра право факультетів на комплектацію посад (що здійснювалося шляхом висування кандидатур на вакантну посаду, а також забезпечувалося правом надання *venia legendi* після захисту габілітаційної роботи, на основі чого надавалося звання приват-доцента);

розділення іспитів на державні та незалежні від держави академічні; свобода подання навчального матеріалу для професорів і доцентів та лише формально обмежена свобода доступу для студентів (вимагалась лише наявність шкільного атестата). Єдність дослідження й навчання гарантувалася фігурою університетського викладача-дослідника, а також свободою вибору лекцій для студентів (на відміну від гімназії); інститутом семінарів («розплідників» науки); тісним зв'язком університету з іншими дослідницькими інститутами, що незабаром стали виникати у формі університетських інститутів.

Державна цільова програма «Наука в університетах» на 2008–2012 роки [272] фактично передбачає реалізацію моделі Гумбольдта в системі вищої освіти України через *дослідницькі університети*. Основою такого університету є наука та науково-педагогічні школи, при цьому в науці має переважати частка фундаментальних наукових досліджень, а в навчальному процесі передбачається сполучення природничо-наукових, гуманітарних дисциплін та фундаментальності освіти.

М.З. Згуровський зазначає, що «... об'єднана Європа, приділяючи величезну увагу масовій освіті, у подоланні науково-технологічного відставання ... найбільше покладається саме на дослідницькі університети. ... По-перше, їм, як ніколи доведеться підсилити фундаментальну складову як у навчанні, так і в наукових дослідженнях. ... Технології не можуть створюватися без глибокого розуміння властивих їм фізичних, хімічних, біологічних процесів на молекулярному рівні та у наномасштабі. Нарешті, успішна ринкова реалізація наукоємної продукції потребує глибоких знань соціології, психології та економіки як фундаментальних дисциплін. ... По-друге, дослідницькі університети мають бути міждисциплінарними з менш вузькою спеціалізацією навчальних планів та з більш відкритою й мобільною системою навчання для студентів і викладачів» [99].

Основними характеристиками сучасного університету є:

- поліфункціональність – здатність як генерувати, так і забезпечувати трансфер знань;
- сильна орієнтація на наукові дослідження та розробки, насамперед – фундаментальні;
- наявність системи підготовки спеціалістів з науковими ступенями;
- орієнтація на сучасні напрямки науки, високі технології та інноваційний сектор в економіці, науці та техніці;

- широкий набір спеціальностей та спеціалізацій;
- високий професійний рівень викладачів, прийнятих на роботу на конкурсній основі; наявність можливостей для запрошення провідних спеціалістів з різних країн світу на тимчасову роботу;
- високий ступінь інформаційної відкритості та інтеграція в міжнародну систему науки та освіти;
- сприйнятливість до світового досвіду та гнучкість у відношенні до нових напрямків наукових досліджень та методологій навчання;
- конкурсність та селективний підхід при наборі студентів;
- формування навколо університету особливого інтелектуального середовища;
- наявність корпоративної етики, що базується на етиці науки, демократичних цінностях та академічних свободах;
- формування навколо університету специфічного науково-технічного та економічного простору – технопарків;
- прагнення до лідерства у регіоні, країні та світовому науково-освітньому співтоваристві в цілому.

Велика Хартія Університетів [37], підписанням якої у 1988 р. розпочався Болонський процес, визначає наступні основні принципи функціонування університетів.

1. Університет є самостійною установою усередині суспільств із різною організацією, що є наслідком розходжень у географічній і історичній спадщині. Він створює, вивчає, оцінює і передає культуру за допомогою досліджень і навчання. Для задоволення потреб навколишнього світу його дослідницька і викладацька діяльність повинна бути морально й інтелектуально незалежною від будь-якої політичної й економічної влади.

2. Викладання і дослідницька робота в університетах повинні бути нероздільні для того, щоб навчання в них відповідало потребам, що змінюються, запитам суспільства і досягненням у науковому знанні.

3. Свобода в дослідницькій і викладацькій діяльності є основним принципом університетського життя. Керівні органи й університети, кожний у рамках своєї компетентності, повинні гарантувати дотримання цієї фундаментальної вимоги. Відкидаючи нетерпимість і будучи завжди відкритим для діалогу, університет є ідеальним місцем зустрічі викладачів, що здатні передавати свої знання і володіють необхідними засобами для їхнього удосконалювання за допомогою досліджень і інновацій, і студентів, що мають право, здатність і ба-

жання збагатити свій розум цими знаннями.

4. Університет є хоронителем традицій європейського гуманізму. У здійсненні свого покликання він постійно прагне до досягнення універсального знання, перетинає географічні і політичні кордони і затверджує нагальну потребу взаємного пізнання і взаємодії різних культур.

Перші три принципи Хартії (та частково четвертий) повністю відповідають моделі Гумбольдта. Новим у четвертому принципі є *мобільність*, засобом реалізації якої розглядають взаємний обмін відомостями і документацією, збільшення кількості спільних проектів для розвитку освіти, як основний елемент постійного прогресу знань [265, 78].

Таким чином, можна зробити висновок, що **концепція фундаментальності для вищої освіти є системоутворюючою**, а фундаменталізація освіти є одним із пріоритетів Болонського процесу.

1.1.2. Фундаментальні знання та фундаменталізація освіти

Найважливішим напрямком реформування системи освіти справедливо вважають її фундаменталізацію. Спрямованість на фундаменталізацію освіти припускає, що майбутній фахівець у процесі навчання зможе одержати необхідні фундаментальні базові знання, сформовані в єдину світоглядну наукову систему на основі сучасних уявлень про науку та її методи. Даний підхід дозволить одержувати необхідні знання не тільки з обраної спеціальності, а й з усього комплексу пов'язаних з нею наук, включаючи природничо-наукові та гуманітарні знання, що формують не тільки професійні навички, але й особистісні потреби, відповідальність фахівця перед наукою й людством.

Фундаментальна наука завжди передувала виробництву: навіть найдавніше гончарне виробництво починалось зі знань про існування глини, її еластичності у вологому стані та затвердінні при висиханні та випалюванні тощо, і лише згодом сформувалась компетентність виробника. Аналогічно й інші прадавні виробництва виникли еволюційно в процесі повільного накопичення знань та досвіду. Саме тому в докапіталістичну епоху людина, що набула фахових компетентностей в процесі навчання, зберігала свої компетентності протягом всього життя.

В епоху капіталізму нові виробництва створювалися в короткі історичні терміни на основі наукових відкриттів. Так, на основі відкриттів термодинаміки виникло виробництво теплових двигунів, на

основі досягнень електродинаміки – електродвигунів тощо. У цю епоху зародився процес, що надалі назвали *науково-технічним прогресом*, однак протікав він переважно за рахунок внутрішніх рушійних сил виробництва та був достатньо повільним для того, щоб знання, отримані в процесі підготовки фахівця, не встигали істотно застарівати за час його професійної діяльності.

В інформаційному суспільстві темпи науково-технічного прогресу (які, на думку Ю.В. Триуса, і є одним з показників формування інформаційного суспільства [387, 33]) різко зростають, унеможливаючи підготовку фахівців для негайного включення їх у технологічний ланцюжок або систему освіти, тому що неможливо точно передбачити стан технологій або системи освіти, що буде сформовано до моменту випуску фахівця: **«ознакою прискорення технічного прогресу виступає швидке скорочення проміжку часу між винаходом нового процесу та початком його використання в масовому виробництві: якщо людству треба було 112 років для освоєння фотографії і 56 років для організації широкого використання телефонного зв'язку, то відповідні терміни для радара, телебачення, транзистора й інтегральної мікросхеми складають відповідно 15, 12, 5 і 3 роки»** [387, 50–51]. Звідси випливає наступне рішення проблеми: *навчати фахівця так, щоб він сам умів швидко адаптуватися в ситуації, що змінюється, дати йому знання, універсальні за своєю суттю, на основі яких фахівець зможе швидко змінити себе в новій сформованій обстановці*. Вихід з цієї критичної ситуації в системі освіти полягає у фундаменталізації освіти. Фундаменталізація освіти зумовлюється спрямованістю системи освіти на створення цільного, узагальнюючого знання, яке було б ядром всіх отриманих студентом знань, що поєднувало б одержувані в процесі навчання знання в єдину світоглядну систему на базі сучасної методології.

Найбільш ефективною є освіта, що базується на єдності фундаментальності й професійної спрямованості навчання. Принцип професійної спрямованості навчання є найважливішим для вищої школи, тому що вища школа завжди була, є й принаймні найближчим часом буде професійною за своєю суттю та призначенням. І, незважаючи на запланований у новій редакції Закону України «Про вищу освіту» [97] перехід до узагальнених кваліфікацій, професійна складова у вищій освіті завжди буде матиме місце.

У методичній системі навчання повинні бути одночасно реалізовані обидва принципи: фундаментальності й професійної спрямова-

ності. Розглянемо більш детально основні поняття, що лежать в основі фундаменталізації освіти, та визначимо роль професійної спрямованості у процесі фундаменталізації.

За В.Г. Кінельовим, фундаментальна освіта являє собою процес нелінійної діяльності людини в інтелектуальному середовищі і його впливі на особистість, в якому людина сприймає його для збагачення власного внутрішнього світу й завдяки цьому дозріває для примноження потенціалу самого середовища [116, 7]. Завдання фундаментальної освіти дослідник вбачає у забезпеченні оптимальних умов для виховання гнучкого й багатогранного наукового мислення, різних способів сприйняття дійсності, формування внутрішньої потреби в самореалізації й самоосвіті протягом усього життя.

З плином часу стрімко зростаючий обсяг всеможливих відомостей призвів до необхідності їх адекватного структурування та відображення в навчальних дисциплінах, що перетворило фундаментальну освіту у самостійну та найважливішу галузь інтелектуальної діяльності людини. Велику роль в цьому можуть відіграти курси, що містять найбільш фундаментальні знання, які є базою для формування загальної та професійної культури, швидкої адаптації до нових професій, спеціальностей та спеціалізацій [118].

С.І. Ожегов термін «*фундаментальний*» визначає як «1) великий та міцний; стійкий, глибокий; 2) основний, головний» [215, 789]. В.В. Ільїн визначає *фундаменталізм* як «допущення граничних унітарних основоположень, що утворюють для пізнавального різноманіття та розмаїтості непорушний моноліт центр-базис, який імплікує похідні від нього дистальні одиниці знання» [102, 6].

Фундаментальні знання – це найбільш стабільні та універсальні загальнотеоретичні знання, зміст яких відзначається максимальною узагальненістю, структурованістю, розкриває та визначає розмаїття внутрішніх та зовнішніх зв'язків даних [159]. Фундаментальні знання, будучи інструментом досягнення наукових компетентностей, орієнтовані на пізнання глибинних, сутнісних зв'язків між різноманітними процесами. «Фундаментальні знання формують здатність особи опановувати нові знання, орієнтуватися у проблемах, що виникають, виконувати задачі діяльності, що прогножуються. Фундаментальні знання є інваріантні у відношеннях: напрями підготовки до певної галузі освіти; спеціальності до напрямку підготовки; спеціалізації спеціальності до спеціальності» [134, 18].

Н.В. Скоробогатова визначає основну ціль навчання у вищих на-

вчальних закладах: «формування висококваліфікованих фахівців ..., які мають фундаментальну теоретичну підготовку та здатні застосувати набуті знання для творчого розв'язування практичних задач» [317, 14].

За визначенням В.С. Соколова, до *фундаментальних наук* відносяться такі, основні визначення, поняття та закони яких первинні, не є наслідками інших наук та безпосередньо відображають, синтезують в закони й закономірності факти, явища природи та суспільства [324, 801]. При цьому, на думку Н.Ф. Талізінної, підготовка спеціалістів на базі фундаментальних наук не означає зменшення уваги до професійних видів діяльності, проте «... вивчення фундаментальних наук не повинно бути й рядоположено з професійними предметами: фундаментальні науки мають орієнтувати спеціаліста в своїй галузі, дозволяти йому не лише самостійно аналізувати наявні в ній нагромадження, а й передбачати її подальший розвиток» [348, 8]. Фундаментальна наука, матеріальне й інформаційне виробництво та освіта взаємозалежні між собою та утворюють систему.

Фундаментальна підготовка спрямована на посилення взаємозв'язків теоретичної й практичної підготовки молодого фахівця до професійної діяльності; спрямована на формування цілісної наукової картини навколишнього світу, на індивідуально-професійний розвиток студента, що в сукупності забезпечує високу якість освіти.

Аналіз сучасних підходів до визначення принципів функціонування системи освіти України показав домінування протягом останніх 15 років загальної гуманістичної спрямованості освіти, що виражається в її особистісній зорієнтованості та поєднанні гуманізації із професійною й культурологічною парадигмами вищої освіти при збереженні базової ролі знанневої парадигми як орієнтації на системність і науковість знань, що визначають розвиток творчого потенціалу людини. У зв'язку із цим увагу дослідників привернув акмеологічний підхід, орієнтований на розвиток внутрішніх резервів і механізмів самовдосконалення людини в освітній діяльності: мотивації досягнень, саморозвитку, творчості, пріоритету духовно-моральних цінностей і цілей розвитку особистості, переважно орієнтованих на високий рівень професіоналізму й професійних досягнень [12, 15].

Прагматичне розуміння гуманітаризації виключно як збільшення частки гуманітарних дисциплін керівниками окремих навчальних закладів призвели до суттєвих розбіжностей як у навчальних планах, так й у рівні професійної підготовки випускників різних ВНЗ, що на-

вчалися за однією спеціальністю. Ці розбіжності не лише були причиною різного рівня професійної підготовки випускників, що навчалися за однією спеціальністю, а й суттєво утруднювали перехід студента до іншого ВНЗ для продовження навчання через велику – в межах однієї спеціальності – академічну різницю.

Таким чином, наприкінці минулого століття виникла нагальна необхідність, по-перше, у прийнятті державних стандартів вищої освіти, які б визначали фахові компетентності випускника та зміст фахової підготовки, та, по-друге, в засобах забезпечення мобільності студентів в процесі навчання.

Перший напрямок роботи був в цілому завершений у 2002 р. прийняттям галузевих стандартів вищої освіти з поширенням освітньо-кваліфікаційних характеристик та освітньо-професійних програм спеціальностей, які забезпечили уніфікацію держкомпонентів навчальних планів. Другий напрямок роботи реалізується через впровадження системи залікових кредитів, єдиної для Європейської освітньої спільноти.

Разом з тим, необхідно відзначити, що вища інформатична освіта в значній мірі будується, як і раніше, на основі накопичувальної моделі нових знань, коли формуються вміння розв'язувати стандартні професійні завдання, діяти у відомих ситуаціях. Проте в умовах неодноразової зміни освітніх парадигм та технологій навчання в процесі роботи викладача, апаратних платформ та технологій програмування в професійній діяльності педагога, інженера-програміста актуальними стають проблеми переходу від інформаційно-накопичувальної моделі вищої інформатичної освіти до методологічно орієнтованої моделі, що формує в майбутнього фахівця здатність до розв'язування нестереотипних професійних завдань, до творчого мислення на основі фундаментальних знань.

Розглядаючи теоретико-методологічні основи фундаменталізації університетської освіти, О.В. Балахонов пропонує визначення *фундаменталізації* як процесу якісної зміни вищої освіти на основі принципу її фундаментальності [12, 16–17]. У термінах експертів «Римського клубу» це означає необхідність переходу від «підтримуючої» до «випереджальної» інноваційної освіти.

О.Г. Ростовцева визначає фундаменталізацію як «впровадження в навчальний процес теорій високого ступеня спільності, що мають підвищену інформаційну ємність та універсальну застосовність» [273, 13]. І.Ю. Асманова уточнює, що фундаменталізація освіти має відбу-

ватися «не шляхом розширення навчальних планів за рахунок включення нових дисциплін, міждисциплінарних теорій чи методологічних знань, а шляхом зміни способу вивчення ... дисципліни» [8, 168].

Аналізуючи вплив фундаменталізації на методичну систему навчання, М.В. Садовников вказує на те, що «фундаменталізація освіти як один з найважливіших зовнішніх факторів ... системи вищої педагогічної освіти справляє найбільший вплив на такі компоненти цієї системи, як цілі та зміст. Інші компоненти також знаходяться під впливом фундаменталізації, але в меншій степені» [277, 10].

Л.М. Харченко [402, 53] зазначає, що поняття *фундаменталізації навчання* має два основних трактування: «освіта вглиб» (поглиблена підготовка за заданим напрямком) [7; 9; 182] та «освіта вшир» (різностороння гуманітарна та природничо-наукова підготовка на основі оволодіння фундаментальними знаннями) [144; 151].

У більшості досліджень фундаменталізація освіти визначається як категорія освіченості людини. Її також розглядають як процес формування «фундаментально-знаннєвого» каркасу особистості (ядра системи знань індивіда), що забезпечить системність знань, цілісне сприйняття світу й людини в ньому, створення бази для професійної культури й майстерності [325].

В.В. Кондратьєв основою фундаменталізації освіти в технологічному університеті вважає неперервну математичну підготовку [136]. Д.Д. Ісхакова вважає, що важливим критерієм формування змісту процесу фундаменталізації вищої школи є його спрямованість на подолання технократичної асиметрії освіти, посилення її екологічної домінанти [103, 4]. Є.А. Тищенко умовою індивідуалізації інженерної підготовки вважає її фундаменталізацію на основі «взаємопроникнення, конвергенції гуманітарної та технічної культури» [385, 5].

На думку О.Г. Ростовцевої, фундаменталізації навчання сприятимуть міждисциплінарні зв'язки, науково-дослідна робота викладачів та студентів на стику фундаментальних та прикладних наук, введення у навчальні плани всіх спеціальностей природничо-наукових дисциплін [273, 13].

Ряд авторів [49; 183; 278; 402 та ін.] основою фундаменталізації вважають створення такої системи й структури освіти, пріоритетом якої є не прагматичні, вузькоспеціалізовані знання, а методологічно важливі, інваріантні знання, що сприяють цілісному сприйняттю наукової картини миру, інтелектуальному розвитку особистості та її адаптації у швидко мінливих соціально-економічних та інших умо-

вах.

Е.Р. Соколова фундаментальну освіту трактує як освіту, засновану на фундаментальній природничо-науковій, гуманітарній, загальнопрофесійній та спеціальній підготовці, «що формує основи професійної та загальної культури сучасного фахівця, який володіє професійною мобільністю й креативним мисленням» [325].

На думку А.Б. Ольгової [219; 218], фундаменталізація навчання передбачає вивчення таких теоретичних відомостей різних наук, що пізніше, пройшовши випробування часом, стають ядром науки: «статус фундаментальності в науці розчинається з етапу розвитку науки «переднього краю», від гіпотези до статусу «ядра» науки. Наука «переднього краю» проходить апробацію на статус фундаментальної в розв'язанні прикладних задач, що мають різну професійну спрямованість. Окремо відзначасмо, що ... наявність спільної предметної області фундаментальної та варіативної складових змісту ... освіти призводить до появи основних нових професійних знань та вмій майбутнього спеціаліста» [217, 10].

О.М. Новіков [208, 263] до *провідних напрямків фундаменталізації освіти* відносить:

- збереження ядра змісту, яке за своєю природою повинне бути консервативним;

- навчання базисних кваліфікацій – наскрізних умінь (базових компетентностей);

- посилення загальноосвітніх компонентів у професійних освітніх програмах;

- перехід до підготовки фахівців широкого профілю;

- пізню (на 2–3 курсі) профілізацію навчання;

- модульну будову змісту освіти;

- посилення наукового потенціалу навчальних закладів, створення науково-технологічних парків.

Підводячи підсумки, визначимо *основні ознаки фундаменталізації освіти*:

- а) виділення універсальних, базових знань, виведенням їх на пріоритетні позиції та надання їм стрижневого значення для накопичення інших знань;

- б) інтеграція освіти та науки;

- в) перебудова процесу навчання на основі професійної та технологічної мобільності.

Визначаючи фундаменталізацію через сукупність взаємозалеж-

них функцій (методологічної, професійно-орієнтувальної, розвивальної, прогностичної, інтегративної), можна виділити відповідні *шляхи її реалізації* в навчальному процесі:

- насичення змісту вищої освіти системними теоретичними знаннями, фундаментальними теоріями, концепціями, ідеями;
- домінування дослідницьких методів навчання, творчої діяльності, інтеграції ідей і методів науки, навчання й наукової творчості;
- саморозвиток студента як суб'єкта мобільної освітньої, професійної й науково-дослідної діяльності.

1.2. Інноваційність фундаментальної освіти

Основною метою реформування системи вищої освіти України є її орієнтація на науково-освітню інноваційну діяльність, в якій університет виступатиме як сучасний навчально-науковий інноваційний комплекс, що інтенсивно генерує та передає суспільству не лише нові знання, а й нові технології. В умовах інтеграції системи вищої освіти України у європейське та світове освітнє співтовариство саме функції трансферу знань та технологій разом із фундаменталізацією навчання створюють умови для експорту як знань, так і технологій.

Сучасний університет повинен мати власну інноваційну програму, ефективність якої визначається підготовкою спеціалістів, здатних комплексно аналізувати та розв'язувати актуальні проблеми соціально-економічного розвитку країни, поєднуючи свою діяльність із впровадженням інновацій. Інноваційні університети покликані розширити цілі функціонування вищої освіти від традиційних задач навчання та дослідження до розв'язування регіональних виробничо-економічних та кадрових проблем в загальному процесі становлення та розвитку національної інноваційної системи.

1.2.1. Вища освіта як фактор інноваційного розвитку

В Україні трансформаційні процеси в галузі вищої освіти, що розпочалися після здобуття незалежності, були обумовлені як особливостями суспільно-політичних процесів, так і складними економічними обставинами. Досить швидко стало зрозуміло, що від реформування вищої освіти буде залежати не тільки виживання вищих навчальних закладів, а й рівень розвитку самої держави. Тому було зроблено ряд спрямованих на перебудову вищої освіти кроків, які призвели до наступних структурних перетворень, що впливають на сьогоднішній стан системи українських вищих навчальних закладів:

1. Збільшення загального числа вищих навчальних закладів більш ніж у 2 рази. Якщо в 1990/1991 навчальному році їх було 149, то в 2002/2003 – вже 330 [523].

2. Перехід на двоступеневу систему підготовки. Сьогодні в Україні існують 4 освітньо-кваліфікаційних рівні: молодший фахівець, бакалавр, фахівець і магістр [97].

3. Введення чотирирівневої системи акредитації вищих навчальних закладів. Перший рівень – технікуми й училища, другий – коледжі, третій – інститути, четвертий – університети й академії [97]. За певних умов інститути можуть одержати й четвертий рівень акредитації.

4. Перехід на кредитно-модульну систему підготовки. Першим кроком цього переходу був проведений в 2004–2005 р. педагогічний експеримент із впровадження кредитно-модульної системи організації навчального процесу.

5. Орієнтація на інтеграцію в загальноєвропейський освітній простір через приєднання до Болонського процесу.

Проблеми, які постали перед вищими навчальними закладами у зв'язку з такою інтеграцією, змусили розглядати реформу вищої освіти головним чином через зміну методик навчання: «вищій освіті необхідно не тільки орієнтуватися на ринкові спеціальності, але й наповнювати зміст освіти новими матеріалами, впроваджувати сучасні технології навчання з високим рівнем інформатизації навчального процесу, виходити на творчі, ділові зв'язки із замовниками професіоналів» [96]. В результаті, як зазначає В.Ф. Паламарчук, у 2004 році більше половини (54%) всіх інновацій в галузі вищої освіти носили дидактичний характер [224].

Для подолання зазначених проблем Міністерством освіти та науки України у березні 2005 року було взято курс на «інноваційний трикутник»: освіта, науково-дослідна та виробнича, підприємницька діяльність [207].

Цінність вищих навчальних закладів як фактора економічного й соціального розвитку визначається не тільки їхніми освітніми завданнями, а й їхнім науковим потенціалом. Тому все більшого поширення (у тому числі – на державному рівні [120]) набуває питання про автономію університетів: у такий спосіб університети намагаються самостійно знайти шляхи участі в реальному інноваційному розвитку, тому що від цього залежить не тільки економічний потенціал суспільства, а й їхнє власне майбутнє. Справа в тому, вказує

В. Нікітін [206], що автономія означає для вищих навчальних закладів не тільки фінансову незалежність, але й забезпечення можливостей:

- впливати на державну політику в сфері вищої освіти;
- розробляти власну політику розвитку взаємин з іншими вищими навчальними закладами як усередині країни, так і за її межами;
- розробляти й реалізовувати власні способи організації навчального процесу.

Як можна бачити, проблема автономії обговорюється не стільки як проблема незалежності, скільки як проблема активної участі університетів у суспільному й економічному розвитку. Університети повинні стати рівноправними учасниками інноваційних процесів, а не об'єктом державного регулювання з метою забезпечення цього інноваційного розвитку.

Міністерство освіти та науки України пропонує наступний ряд кроків з розвитку вищої освіти [96]:

- законодавчо розширити сферу працевлаштування випускників, підготовка яких проходила в рамках державних угод, на підприємствах, установах, організаціях будь-яких форм власності;
- розробити механізм економічного стимулювання підприємств, що створюють і бронюють робочі місця для молодих фахівців;
- підвищити ефективність цільової підготовки фахівців;
- посилити відповідальність підприємств, організацій і установ за забезпечення соціально-побутових умов для молодих фахівців;
- удосконалити механізм довгострокового пільгового кредитування навчання молоді у вищих навчальних закладах.

Вказані міри багато в чому є реакцією на факт відтоку кваліфікованих кадрів з регіонів, особливо із сільської місцевості. Випускники не хочуть повертатися в регіони. У тому ж документі ([96]) фіксується, що розширення розмірів квот для абітурієнтів їхніх регіонів не вирішило проблему. Отже, держава повинна впровадити заходи (у першу чергу, законодавчі) для забезпечення повернення випускників у регіони, причому ці кроки повинні передбачати створення особливого середовища, у яке повинен потрапити випускник. Іншими словами, проблема не в тім, щоб допомогти випускникові й роботодавцеві «зустрітися», для чого необхідно побудувати механізми їхніх комунікацій, скільки в тім, щоб забезпечити випускника комфортним середовищем, звільнити його від необхідності пошуку на ринку праці.

Обговорюючи шляхи розв'язання проблем освітньої та наукової

діяльності в Україні, що склалися на початок 2005 року, Л. Шульман [426] пропонує активізувати власний інноваційний потенціал, контролюючи при цьому не розробку того або іншого продукту, а його впровадження, доведення до виробництва й поширення на ринку. Цей підхід може бути застосований і до вищої освіти: необхідно здійснювати «супровід» процесу включення випускника вищого навчального закладу в професійну діяльність, а не контролювати його підготовку.

Ще один напрямок перетворення вищої освіти в Україні на справжній фактор інноваційного розвитку суспільства, – це розширення розуміння інноваційного компонента. У більшості випадків під інноваціями розуміють економічні або технологічні інновації. В той же час у суспільному полі представлені інтереси різних груп, пов'язаних з установами вищої освіти: суспільної еліти, уряду, міністерств та відомств, професійних груп, бізнесу, навчальних закладів, національних груп, батьків, громадськості, студентів, людей з обмеженими можливостями доступу до освіти тощо. Різні групи по-різному оцінюють якість освіти, і з часом їхні пріоритети можуть змінюватися. Це означає, що установи вищої освіти мають враховувати ці зміни й відповідним чином міняти свою політику [206].

Інноваційність вищої освіти в цьому випадку трактується не як випереджальна діяльність, а як процес постійних змін, тісно пов'язаних зі змінами в суспільстві та економіці, але не повністю ними обумовлених. Однак на сьогодні державна політика орієнтована на статичне уявлення про зв'язки суспільних груп та вищої освіти. Зокрема, основним елементом прив'язки змісту освіти до суспільних потреб вважаються державні стандарти, які покликані віддзеркалити ці потреби й бути основою організації навчального процесу. Держава замість ролі координатора відносин між системою вищих навчальних закладів і суспільством намагається відігравати роль ініціатора інновацій, визначаючи *інновації як «новостворені (застосовані) і (або) вдосконалені конкурентоздатні технології, продукцію або послуги, а також організаційно-технічні рішення виробничого, адміністративного, комерційного або іншого характеру, що істотно поліпшують структуру та якість виробництва і (або) соціальної сфери»* [134, 18].

На думку М. Зубрицької, вища освіта не зможе ефективно функціонувати без: 1) чітких економічних принципів її розвитку; 2) гнучких і результативних механізмів фінансового менеджменту; 3) стра-

тегії підвищення соціально-економічного статусу педагогічних і наукових співробітників вищих навчальних закладів [100]. В умовах дефіциту бюджету, з яким зіштовхується Україна, це означає необхідність надання вищим навчальним закладам можливості самим планувати свою економічну траєкторію, не очікуючи підтримки держави. На думку С.М. Ніколаєнка, для цього потрібно вжити наступних заходів:

- диверсифікувати джерела фінансування;
- комерціалізувати об'єкти інтелектуальної власності;
- поглибити співробітництво вищих навчальних закладів із промисловими підприємствами та із закордонними вищими навчальними закладами [207].

Виходячи з цих пропозицій, Інститут інноваційних технологій і змісту освіти визначив *інноваційну діяльність* як «*діяльність, що спрямована на використання і комерціалізацію результатів наукових досліджень та розробок і зумовлює випуск на ринок нових конкурентоздатних товарів і послуг*» [134, 18]. Відповідно до даного трактування інноваційної діяльності вища освіта розглядається як одне із джерел інноваційного розвитку, а вищі навчальні заклади активно впливають на інноваційні процеси і тому обґрунтовано піднімаються питання якості підготовки фахівців, змісту освіти, доступності освіти, зв'язку освіти і науки тощо. У межах цього трактування центральне місце посідає орієнтація на майбутнє: інноваційність розуміється як постійне стратегічне планування, можливе в умовах фундаментальної освіти.

Враховуючи актуальність інновацій для досягнення цілей соціально-економічного розвитку, питання активізації інноваційної та інвестиційної діяльності є пріоритетними як для розвинених країн, так і для країн з перехідною економікою. Україна має досить потужний науково-технічний потенціал, значні досягнення в різних галузях науки, зокрема – у фундаментальних дослідженнях. У той же час, як і в багатьох країнах СНД, після 1991 року спостерігається зниження питомої ваги організацій, які здійснюють розробку та впровадження інновацій. Відкриття внутрішнього ринку для закордонних товарів та технологій призвело до падіння попиту на вітчизняну наукомістку продукцію. В існуючих умовах в якості однієї зі стратегій збереження наукового потенціалу вищої школи може розглядатися міжнародне співробітництво вищих навчальних закладів. Важливим напрямком міжнародного співробітництва може бути спільна діяльність ви-

щих навчальних закладів в сфері підготовки кадрів для виробництва й експорту науково-технічної продукції. Разом з тим зрозуміло, що в довготривалій перспективі подібна стратегія є безперспективною: експорт технологічних розробок та передавання прав на них закордонним власникам сприяє посиленню технологічного лідерства потенційних конкурентів вітчизняних виробників на зовнішніх та внутрішніх ринках.

На основі аналізу досвіду країн СНД та Західної Європи, розглянемо основні напрямки інноваційного розвитку вищої освіти в Україні.

1.2.1.1. Співробітництво в галузі підготовки фахівців для офшорного програмування

В останні роки серед фірм західних країн спостерігається тенденція делегування деяких операцій з розробки програмного забезпечення («аутсорсингу») у країни, що розвиваються, що забезпечує економію витрат за рахунок більш низької оплати праці.

За даними опитування 500 провідних акціонерних компаній США, включених у рейтинг Fortune 500, проведеного в 2004 році консалтинговою компанією Archstone разом із Центром міжнародної бізнес-освіти Університету Duke [505], очікувана мінімальна економія витрат у результаті аутсорсингу становила 20% для 88% опитаних компаній і 30% – для 55% компаній. В 66% випадків предметом аутсорсинга була розробка програмного забезпечення. За даними журналу Outsourcing [501], в 2005 році річний обсяг експорту програмного забезпечення оцінюється в суму порядку 20 млрд. доларів США, з яких більша частина припадає на Індію (близько 13 млрд.). Експорт програмного забезпечення інтенсивно розвивається й у країнах Східної Європи: Польщі (річний обсяг експорту – 22 млн. доларів США), Чехії (26 млн.), Росії (475 млн.), Україні (270 млн.), Білорусі (21 млн.).

Якщо 3 роки тому основними центрами офшорного програмування були Київ, Харків, Дніпропетровськ, Донецьк, Одеса та Львів, то сьогодні спостерігається тенденція до відкриття невеликих за розміром представництв в інших обласних центрах та великих містах (зокрема, Херсоні, Луганську, Дніпродзержинську, Кривому Розі). Це пов'язано як з більш низьким рівнем вимог до заробітної платні, так і з поступовим вирівнюванням рівня підготовки за рахунок активного використання студентами регіональних вищих навчальних закладів можливості пройти магістерську підготовку або отримати

другу вищу освіту в провідних ВНЗ України, де готують фахівців у галузі програмування.

Однією з особливостей офшорного програмування є досить гостра конкуренція за підготовлені кваліфіковані кадри, причому перевага віддається співробітникам до 30 років, що пов'язано з високим ризиком їх професійного вигорання. Тому інтенсивному розвитку експорту програмного забезпечення в Україні сприяє створення технопарків та програмістських колективів з широким залученням студентської молоді. Один із прикладів такої роботи започатковано в Херсонському державному університеті під керівництвом О.В. Співаковського: студенти-програмісти задовольняють при цьому не лише потреби зарубіжних, а й вітчизняних розробників (зокрема, МОН України) та внутрішні потреби вищого навчального закладу. Організована у такий спосіб діяльність сприяє підвищенню практичної значущості навчання програмуванню.

Співробітництво у сфері підготовки кадрів для офшорного програмування може здійснюватися в процесі вивчення дисциплін спеціалізації. Конкретні форми взаємодії включають: проведення ярмарків вакансій, організацію виробничої практики студентів, ведення майстер-класів та читання спеціальних курсів співробітниками програмістських фірм.

Зазначимо, що надмірна популяризація офшорного програмування несе ряд ризиків як для системи освіти, так і для країни в цілому.

1. Відрив від потреб національної економіки в результаті надмірної орієнтації на потреби світового ринку: оскільки запити світової й національної економіки збігаються далеко не завжди, орієнтація на потреби зовнішніх споживачів може привести до ігнорування національних потреб.

Прагнення молодих людей до одержання високооплачуваної роботи призведе до підвищення конкурсів на відповідні спеціальності у вищих навчальних закладів та, відповідно, до розширення обсягів підготовки, в т.ч. – за рахунок держзамовлення. Проте широкі можливості впливу експортно-зорієнтованих ІТ-компаній на процес підготовки фахівців неминуче призведуть до переорієнтації вищих навчальних закладів на переважне врахування потреб цих компаній на шкоду потребам підприємств, зорієнтованим на внутрішній ринок.

2. Легальна діяльність в Україні фірм, що відрізняються не тільки високою прибутковістю, але й значними соціальними витратами:

виробників програмного забезпечення для казино (в т.ч. – онлайн-вих) та комп'ютерних ігор.

Росту привабливості ігрового бізнесу в онлайні сприяє посилення державного регулювання традиційних казино в ряді країн. Практично повна заборона діяльності казино у Росії зумовила інтенсивний відтік відповідних фахівців до України та широкий розвиток мереж казино.

Участь подібних фірм у визначенні пріоритетів професійної підготовки у вищих навчальних закладах може створити серйозні проблеми як для держави, так і для вищої школи. Так, в умовах лібералізації умов для здійснення грошових платежів за межами України онлайн-казино стають суттєвою соціальною загрозою.

3. Досвід інших країн Східної Європи в галузі офшорного програмування показує, що ІТ-фірми далеко не завжди готові вносити значний вклад у підготовку фахівців та виступати як довгострокові партнери в даній сфері. Наприклад, ряд офшорних розробників програмних продуктів, що діють у Польщі, Угорщині та Румунії, уже здійснюють перенесення власної діяльності до країн південно-східної Азії у зв'язку зі скороченням розриву в рівні оплати праці програмістів західних країн та країн східної Європи [453]. У країнах східної Європи зближення рівнів заробітних плат програмістів відбулося протягом 5–7 років, що призвело до ослаблення конкурентних переваг цих країн. Розвиток аналогічних процесів в Україні може привести до ослаблення зацікавленості розробників програмного забезпечення в партнерстві з національною вищою школою та зниженню потреби в національних кадрах.

1.2.1.2. Центри трансферу технологій при вищих навчальних закладах та їхня роль в експорті науково-технічних розробок

Відповідно до концепції розвитку науково-інноваційної діяльності в системі освіти Білорусі [139] відбувається перехід до нової моделі університету як учбово-науково-інноваційного комплексу, що об'єднує фундаментальну освіту, академічну науку з розвиненою мережею високотехнологічних інноваційних структур та малих підприємств.

Найважливішим структурним елементом білоруської інноваційної моделі є центри передавання технологій. Міжвузівський центр маркетингу науково-дослідних розробок підтримує постійно поновлювану централізовану базу даних розробок організацій Міністерства освіти Білорусі, веде базу даних інноваційних проектів, сприяє

інноваційній діяльності. Метою діяльності центру є створення постійно діючої системи збирання та опрацювання маркетингових даних в галузі науково-дослідних розробок для класифікації, аналізу, оцінювання та поширення актуальних, своєчасних і точних повідомлень і даних, призначених для використання фахівцями з маркетингу НДР у вищих навчальних закладах при плануванні дій на ринку науково-технічної продукції [179].

За даним Міністерства освіти Білорусі [213], в 2006 році експорт науково-технічної продукції здійснювався 12 вищими навчальними закладами та Технопарком БНТУ «Метоліт» в 27 країн та склав близько 3 млн. доларів США. Зауважимо, що мова йде про досить значну для Білорусі суму, що перевищує загальний обсяг державного фінансування на відновлення матеріально-технічної бази вищої освіти (6,5 млрд. білоруських рублів) та еквівалентна одній шостій частині загального обсягу державного фінансування науки у вищих навчальних закладах. На жаль, наявних даних недостатньо для підрахунку частки вартості готової продукції, виробленої на основі інноваційних технологій, розроблених вищими навчальними закладами Білорусії. Непрямі дані говорять про те, що у високотехнологічному експорті переважають науково-технічні розробки низького ступеня завершеності, реалізовані за рубіж з передаванням значної частини або всіх прав інтелектуальної власності на неї. Це може бути викликано, зокрема, відсутністю у вищих навчальних закладів засобів для патентування об'єктів промислової власності за рубежем, низькою правовою культурою з використанням об'єктів інтелектуальної власності. Все це веде до зниження ефективності використання науково-технічного потенціалу вищої освіти та потенційно втраченому прибутку. Найчастіше експортовані в такий спосіб розробки реімпортуються згодом у вигляді готової високотехнологічної продукції.

І хоча експорт науково-технічних розробок для впровадження за рубежом може служити однією зі стратегій, що дозволить вітчизняній вищій школі зберегти свій науково-технічний потенціал, не затребуваний у національній економіці, дана стратегія не може вважатися ефективною навіть в середньостроковій перспективі, тому що вона неминуче призводить до поглиблення розриву між наукою та стратегічними національними інтересами.

Тому Департамент міжнародного співробітництва МОН України виділив ряд пріоритетних завдань з розвитку міжнародного співробітництва в галузі науково-інноваційної діяльності вищих навчальних

закладів. Так, у діяльності вищих навчальних закладів на міжнародному ринку науково-технічної продукції першочергова увага приділяється стимулюванню експорту кінцевої продукції, заснованої на впровадженні передових технологій та постачанню науково-технічних розробок з високим ступенем завершеності. Таке державне регулювання дозволить максимально зберегти права інтелектуальної власності на розробки усередині країни.

У складі МОН України створено Департамент інновацій та трансферу технологій, цілями та завданнями якого є:

- участь у формуванні та забезпеченні реалізації державної політики у сфері інноваційної діяльності та трансферу технологій;
- розроблення нормативно-правових актів щодо забезпечення розвитку сфер інноваційної діяльності та трансферу технологій;
- створення сприятливих умов для інноваційної діяльності та діяльності у сфері трансферу технологій;
- формування стратегічних та середньострокових пріоритетних напрямів інноваційної діяльності, державних цільових програм та здійснення моніторингу їх реалізації;
- формування інноваційної інфраструктури та інфраструктури у сфері трансферу технологій;
- організація роботи технологічних парків, проведення експертизи, реєстрації інноваційних проектів та проектів технологічних парків, ведення Державного реєстру, забезпечення моніторингу і контролю реалізації проектів;
- сприяння процесу комерціалізації об'єктів інтелектуальної власності в інноваційній сфері;
- здійснення заходів щодо популяризації інноваційної діяльності;
- організація та методологічне забезпечення публічних заходів популяризації державної політики у сфері інновацій та трансферу технологій;
- координація діяльності відповідних структур і підрозділів міністерств та відомств з питань інноваційної діяльності та діяльності у сфері трансферу технологій.

Основним документом, яким керується Департамент інновацій та трансферу технологій, є Закон України «Про державне регулювання діяльності у сфері трансферу технологій» від 14 вересня 2006 року № 143-V. Відповідний законопроект, розроблений Міністерством освіти і науки України, було внесено Кабінетом Міністрів України до Верховної Ради ще у 2003 році. Закон після трьох вето

було підписано Президентом України 2 жовтня 2006 року та введено в дію з 6 жовтня (з дня опублікування), крім статей 20 та 22, що набирають чинності з 1 січня 2007 року та статей 10, 12, 13 та 19, що набирають чинності через шість місяців з дня набрання чинності Закону (тобто з 6 квітня 2007 року).

Цим Законом визначаються правові, економічні, організаційні та фінансові засади державного регулювання діяльності у сфері трансферу технологій: він спрямований на забезпечення ефективного використання науково-технічного та інтелектуального потенціалу України, технологічності виробництва продукції, охорони майнових прав на вітчизняні технології на території держав, де планується або здійснюється їх використання, розширення міжнародного науково-технічного співробітництва у цій сфері.

Положення Закону спрямовані на *одночасний захист в процесі створення та передавання технологій інтересів*: держави, авторів технологій, підприємств, установ та організацій, які здійснюють передавання технологій; підприємств установ та організацій, які впроваджують інноваційні технології, що відповідають пріоритетним напрямам інноваційної діяльності загальнодержавного рівня.

Захист інтересів держави забезпечено завдяки:

1) визначенню випадків та процедури проведення обов'язкової державної експертизи технологій (для технологій, для яких суб'єктами їх трансферу передбачено отримання цільових субсидій, визначених цим Законом; для технологій, що плануються для використання в Україні за рахунок державних коштів, якщо сума їх закупівлі дорівнює або перевищує розмір суми, визначеної для відповідних процедур закупівель Законом України «Про закупівлю товарів, робіт і послуг за державні кошти») – стаття 12 Закону;

2) визначенню процедури державної реєстрації договорів про трансфер технологій на підставі зазначеної державної експертизи – стаття 13 Закону;

3) започаткування державної акредитації фізичних та юридичних осіб для здійснення на постійній та/або професійній основі посередницької діяльності у сфері трансферу технологій (технологічних брокерів) – стаття 15 Закону;

4) встановленню випадків обмеження щодо укладання договорів про трансфер технологій – стаття 18 Закону;

5) визначенню напрямів використання коштів, одержаних у результаті трансферу технологій, створених або придбаних за рахунок

коштів Державного бюджету України, виключно для розвитку вітчизняної науково-технологічної сфери – стаття 20.

Захист інтересів авторів технологій має бути забезпечений завдяки реалізації положень статті 19, де передбачено вимоги щодо:

1) укладання договору між автором технології та підприємством, установою чи організацією, де створено технологію та/або куди здійснюється її трансфер, в якому мають бути визначені майнові права, що передаються за цим договором, умови виплати та розмір винагороди за передавання і використання майнових прав на технологію;

2) виплати винагороди автору технології у випадку отримання підприємством ліцензійних платежів від надання ліцензій на його технологію;

3) визначення розміру, ставки, порядку та умов виплати винагороди авторам технологій;

4) встановлення Кабінетом Міністрів України мінімальної ставки винагороди авторам технологій.

Стимулювання підприємств, установ та організацій, які здійснюють передавання технологій, та які впроваджують інноваційні технології, має бути забезпечено завдяки:

1) встановленню Кабінетом Міністрів України мінімальної ставки винагороди особам, які здійснюють трансфер технологій (пункт 5 статті 19);

2) цільовому субсидіюванню трансферу технологій (подібно до процедури, існуючої для проектів технологічних парків) – на суми податку на прибуток підприємств, одержаного від впровадження зазначених технологій, нарахованої за період та у порядку, що встановлені Законом України «Про оподаткування прибутку підприємств» та суми ввізного мита, що нараховується згідно з митним законодавством України при ввезенні в Україну для реалізації проектів трансферу технологій, устаткування, обладнання та комплектуючих, а також матеріалів, що не виробляються в Україні (стаття 22 Закону);

3) встановленню можливостей для надання державних гарантій щодо погашення кредитів комерційних банків, наданих для придбання технологій та їх складових, підприємствам, що належать до сфери управління центральних органів виконавчої влади, Національної та галузевих академій наук (стаття 21).

Державна політика у сфері інновацій та трансферу технологій в Україні сьогодні спрямована на заохочення інноваційної активності, організаційну модернізацію науково-технологічної сфери та форму-

вання мотивації суб'єктів господарювання до інновацій, вдосконалення системи державного регулювання сфери трансферу технологій, створення умов для ефективного і повноцінного розвитку інноваційної інфраструктури та інфраструктури трансферу технологій, сприяння комерціалізації результатів науково-технічних досліджень і розробок.

1.2.1.3. Створення інноваційних університетів

В проекті змін до Закону України «Про інноваційну діяльність» [98] визначаються такі форми інноваційної діяльності:

а) *інноваційне підприємство* – підприємство (об'єднання підприємств), що розробляє, виробляє і реалізує інноваційні продукти і (або) продукцію чи послуги, обсяг яких у грошовому вимірі перевищує 70 відсотків його загального обсягу продукції і (або) послуг;

б) *технополіс* – створене на певній території об'єднання наукових, дослідно-конструкторських і технологічних організацій, дослідних виробництв, яке охоплює розробку, впровадження та виробництво інноваційного продукту, інноваційної продукції і надання послуг суб'єктам інноваційної діяльності;

в) *центр трансферу технологій* – підприємство або структурний підрозділ, створений при вищих навчальних закладах, наукових установах та інших підприємствах з метою надання послуг щодо передавання технологій та реалізації на їх основі інноваційних проектів;

г) *інноваційний бізнес-інкубатор* – складова інноваційної інфраструктури, створена для підприємців і малих новостворених підприємств, діяльність яких спрямована на впровадження інноваційних ідей та винаходів на початкових етапах їх комерціалізації і реалізації на цій основі інноваційних проектів, а також надання послуг суб'єктам інноваційної діяльності;

д) *інноваційно-технологічний кластер* – об'єднання географічно локалізованих підприємств, що пов'язані виробничими зв'язками з метою створення інноваційної продукції та надання послуг суб'єктам інноваційної діяльності;

е) *інноваційний центр* – це заклад інноваційної діяльності із розвиненою інноваційною інфраструктурою, призначений для сприяння розвитку інноваційної діяльності, співробітництво і кооперацію між дослідниками і виробництвом, надання послуг суб'єктам інноваційної діяльності, підвищення кваліфікації персоналу в галузі інноваційного менеджменту.

У відповідності до частини 2 статті 16 розділу III Закону, «інно-

ваційне підприємство може функціонувати у вигляді інноваційного центру, інноваційного бізнес-інкубатора, технополісу, технопарку, центру трансферу технологій, інноваційно-технологічного кластеру тощо». Відкритість визначення інноваційного підприємства дозволяє пропонувати та досліджувати й інші його форми, такі як *інноваційний університет* – «університет, що сприяє прискореному розвитку соціуму, тобто функціонуванню інноваційного суспільства за рахунок інтенсивного та масштабного передавання нових, згенерованих в університеті знань, включаючи технології в найрізноманітніших (природничо-наукових, технічних та соціально-гуманітарних) галузях людської діяльності» [342].

Визначальна риса (і одночасно перша функція) інноваційного університету – наявність системи трансферу знань, що включає організаційну підсистему трансферу технологій.

Відмінність від традиційної функції університету – генерації нових знань та введення їх в обіг – полягає в тому, що суспільство, засноване на знанні, не тільки вимагає значно більш швидкого використання досягнень науки в практиці, але й породжує технології, що прискорюють цей процес. Створення гнучкої, мобільної системи трансферу знань забезпечує умови для розвитку ланцюжка «університет – підприємства високих технологій – бізнес» з конкретними користувачами результатів наукових досліджень та зворотним зв'язком з університетом як з точки зору напрямку досліджень, так і якості підготовки фахівців.

Друга найважливіша функція інноваційного університету, прямо пов'язана з першою, – функція інтегратора знань: університет стає фактично центром інтелектуального потенціалу суспільства. В умовах глобалізації функція трансферу знань для інноваційного університету набуває самостійного значення як можливість експорту вітчизняної освіти та технологій.

Функції інноваційного університету характеризуються в основному ринковими властивостями. Ймовірніший характер ринкового попиту, що вимагає мобільної, гнучкої поведінки в діяльності підрозділів університету, найуспішніше може бути реалізований саме в міждисциплінарному полі, на рівні співробітництва з іншими кафедрами, факультетами та науково-дослідними структурами. Подібний механізм функціонального об'єднання найкращих ресурсів та інтелектуального потенціалу пропонується в пріоритетному національному проекті «Освіта», реалізацію якого розпочато в Росії в 2005 році. В

основу змін традиційного механізму управління освітою покладений проектно-орієнтований підхід.

Успішне функціонування інноваційного університету спрямоване, в остаточному підсумку, на підвищення якості освіти, що в останні роки все більше пов'язується з компетентнісним підходом.

1.2.1.4. Розробка стандартів вищої освіти на основі компетентнісного підходу

Сучасні процеси модернізації вищої школи України багато в чому сприймаються та оцінюються через призму компетентнісного підходу та пов'язаному з ним процесу розробки складових системи галузевих стандартів вищої освіти.

Указом Президента України від 4 липня 2005 року № 1013 «Про невідкладні заходи щодо забезпечення функціонування та розвитку освіти в Україні» (п. 7) визначено низку заходів, спрямованих на реалізацію в Україні положень Болонської декларації, зокрема, з розроблення та затвердження нових галузевих стандартів вищої освіти [395].

Концепція Державної програми розвитку освіти на 2006-2010 роки [140] одним із завдань визначає забезпечення доступу до високоякісної вищої освіти та мобільності випускників вищих навчальних закладів на ринку праці, шляхом інтеграції вищих навчальних закладів різних рівнів акредитації, наукових установ та підприємств, впровадження гнучких освітніх програм та інформаційних технологій навчання відповідно до вимог Болонської декларації.

Порівняльний аналіз сучасних зарубіжних освітніх систем і технологій та наукових розробок вітчизняних педагогів [350] дозволяє зробити висновок про те, що основними шляхами розвитку системи освіти є:

- постійне оновлення змісту вищої освіти з метою більш повного забезпечення потреб суспільства, у тому числі й майбутніх;

- орієнтація на забезпечення конкурентоспроможності випускників на ринку праці;

- формування у студента професійних та соціально-особистісних якостей, що дозволили б йому повністю реалізувати свій інтелектуальний потенціал;

- поглиблення автономії та забезпечення академічної незалежності закладів освіти, посилення їх зв'язків із роботодавцями, як основними замовниками фахівців;

- розширення академічної мобільності студентів, що дозволить

повніше реалізувати їхній інтелектуальний потенціал.

Праця фахівця будь-якої спеціальності спрямована на певний об'єкт (предмет) діяльності й полягає у виконанні визначених виробничих функцій. Вона пов'язана з конкретною системою діяльності та реалізується за допомогою відповідної системи засобів цієї діяльності. Таким чином, праця фахівця пов'язана з конкретною технологією.

В умовах перманентної науково-технологічної революції життєвий цикл сучасних технологій стає меншим, ніж термін професійної діяльності фахівця. За цих умов «домінуючим в освіті стає формування здатності фахівця на основі відповідної фундаментальної освіти перебудовувати систему власної професійної діяльності з урахуванням соціально значущих цілей та нормативних обмежень – тобто формування особистісних характеристик майбутнього фахівця» [134, 4]. Якщо визначити за головне призначення системи вищої освіти підготовку такого фахівця, то процес навчання доцільно організувати у такий спосіб, щоб забезпечувався всебічний розвиток особистості майбутнього фахівця. Засобом формування особистості при цьому стають освітні технології, продуктом діяльності педагогічних колективів – особистість випускника вищого навчального закладу, який повинен бути компетентним не лише в професійній галузі, але й мати активну життєву позицію, високий рівень громадянської свідомості, бути компетентним при вирішенні проблем, які ставить перед ним життя.

Отже, перехід до нового покоління галузевих стандартів вищої освіти на основі фундаменталізації навчання та компетентнісного підходу є необхідним етапом на шляху реформування системи освіти в Україні, а застосування компетентнісного підходу до створення галузевих стандартів вищої освіти створює умови для наближення фундаментальної освіти до потреб та вимог ринку праці, подальшого розвитку освітніх технологій та системи освіти в цілому.

Таким чином, можна зробити висновок, що **компетентнісний підхід до навчання є одним із засобів його фундаменталізації.**

1.2.2. Фундаменталізація як основа розвитку інноваційної вищої освіти

У відповідності із дослідженнями А.А. Аданнікова [2], С.А. Балевої [13], А.Б. Ольневої [218], О.В. Сергєєва [313], розвиток вищої освіти має бути спрямований на:

– оновлення змістової бази навчання майбутніх фахівців природничо-математичних та технічних спеціальностей;

- розвиток здатності фахівця адаптуватися до високих темпів науково-технічного прогресу;
- формування у студентів творчого фахового мислення;
- розвиток здатності фахівця «згортати» наростаючі потоки професійно-значущих повідомлень до легко доступних для огляду об'єктів;
- підвищення професійної мобільності випускника вищого навчального закладу;
- уніфікацію змісту й рівня підготовки фахівців у різних вищих навчальних закладах.

Покажемо, що всі перераховані напрямки розвитку вищої освіти вимагають фундаменталізації навчального процесу на основі інноваційних підходів.

1.2.2.1. Оновлення змістової бази навчання майбутніх фахівців природничо-математичних та технічних спеціальностей

Професійна знаннева база навчання представлена загальнопрофесійними та спеціальними дисциплінами навчального плану. Кожна із цих дисциплін є адаптованою до певного контингенту слухачів інформаційною моделлю відповідної прикладної науки, яка, в свою чергу, є модифікованим варіантом тієї чи іншої фундаментальної науки. У ході такої модифікації фундаментальна наука переорієнтовується на частинні прикладні цілі, її основні закони відображаються у відповідні технології, а загальні рівняння перетворюються в розрахункові формули (наприклад, так з електродинаміки виник курс теоретичних основ електротехніки). Іноді прикладна наука являє собою цілий науково-технічний напрямок і виникає на основі інтеграції кількох фундаментальних наук (наприклад, металургія поєднує фізику твердого тіла, фізику рідин, термодинаміку, хімію та ін.). Очевидно, що різні прикладні науки й навчальні дисципліни пов'язані з різними фундаментальними науками (наприклад, для інформатики важливі математичні основи її теорії та фізичні основи інструментальної бази, що забезпечують одержання, опрацювання, зберігання, подання, передавання різноманітних повідомлень).

Тому практично вся знаннева база навчання фахівця з прикладних наук досить чутлива до досягнень фундаментальних наук: чим швидше включаються новітні досягнення фундаментальних наук у програми прикладних курсів, тим більш високою і більш сучасною буде підготовка фахівця за будь-якою спеціальністю.

1.2.2.2. Розвиток здатності фахівця адаптуватися до високих темпів науково-технічного прогресу

Однією з проблем сучасної вищої технічної освіти є відсутність механізмів, що забезпечують адекватність реалізованих освітніх програм поточним цілям і завданням підготовки фахівців, здатних брати активну участь у прискоренні науково-технічного прогресу. На жаль, більшість викладачів ВНЗ безпосередньо не беруть участь у процесі виробництва та не виконують наукові або конструкторські розробки зі своєї спеціальності, лише зрідка прилучаючись до реального процесу розвитку техніки. Основна частина повсякденних науково-технічних досягнень забезпечується раціоналізаторською, винахідницькою, дослідницькою й конструкторською роботою професіоналів, що постійно займаються питаннями виробництва безпосередньо на виробництві, у профільних конструкторських структурах, галузевих НДІ, технопарках і т.д., тому викладач одержує повідомлення про ці досягнення з деяким запізнюванням.

Крім того, передати студентам новітні науково-технічні здобутки досить непросто: викладачеві необхідно відповідні повідомлення не тільки вчасно одержати й осмислити самому, але й перетворити їх у навчальний матеріал відповідного курсу, доступний для розуміння студентів. Для цього зазначений матеріал повинен бути несуперечливо вбудований у структуру діючого навчального плану та забезпечений необхідними методичними розробками, навчально-методичною літературою, лабораторним устаткуванням тощо. Природно, що до моменту готовності всього перерахованого змістова частина розглянутого матеріалу вже застаріває, а це зумовлює постійне відставання підготовки фахівців від сучасного виробництва.

Сказане подано схематично на рис. 1.1 кривими II і III, що відображають нарощування новачій у виробництві $\zeta(t)$ та оновлення навчального матеріалу $\eta(t)$ з часом t . Інтервал a_2 – a_3 характеризує відставання навчання від виробництва в момент t_1 . В сучасних умовах остаточна адаптація молодого фахівця до рівня виробництва відбувається вже на підприємстві, вимагає додаткового часу й засобів, що природно, не сприяє прискоренню науково-технічного прогресу.

Описана ситуація призводить до підготовки «фахівця вчорашнього дня», який легко адаптується до застаріваючого виробництва, однак не підготовлений до швидких радикальних змін у виробництві та ефективної участі у науково-технічному прогресі. Вихід з цього «освітнього тупика» – у переході до інноваційної, випереджаючої

освіти, що забезпечує фахівцеві можливості ефективно вирішувати принципово нові завдання. Для цього ВНЗ, крім підготовки висококваліфікованого фахівця повинні формувати широкоосвічену, творчу й системно мислячу особистість, однак ця вимога нездійсненна без істотного посилення фундаментальної складової фахової підготовки.

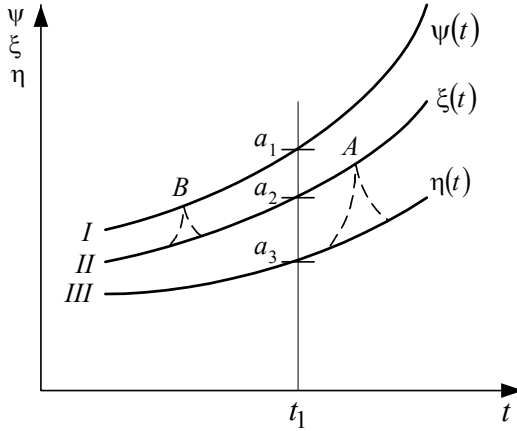

Рис. 1.1. Схематичне подання зростання обсягу досягнень фундаментальних наук $\psi(t)$ (I), новацій у виробництві $\xi(t)$ (II) та оновлення змісту навчального матеріалу у вищих навчальних закладах $\eta(t)$ (III)

Наповнення фундаментальних наук новими знаннями іде надзвичайно швидко, що умовно представлено залежністю $\psi(t)$ на рис. 1.1 (крива I). Не всі досягнення науки одразу ж використовуються у виробництві: інтервал a_1 – a_2 характеризує відставання виробництва від науки в момент t_1 . Криві на рис. 1.1 досить умовні – вони лише у середньому відображають головне у взаємозв'язках між фундаментальною наукою, виробничою практикою і освітою. Криві II і III стикаються в тих точках, що відповідають випадкам впровадження у виробництво розробок, виконаних у деякому вищому навчальному закладі (точка A) – такий заклад має можливість не відстати від виробництва у висвітленні студентам власних розробок. Криві II і I стикаються в точках, які відповідають випадкам «миттєвого» впровадження результатів фундаментальних досліджень (точка B) – такі дослідження звичайно проводяться за замовленням виробництва.

Випереджаюча освіта має спиратися на те, що свідомо випереджає виробництво – на фундаментальну науку. Таким чином, освіта,

продовжуючи «підтягуватися» до рівня сучасного виробництва, повинна одночасно залучати до навчального процесу найсучасніші досягнення фундаментальних наук, досить глибоко знайомити з ними студентів і навчати студента «уловлювати» паростки нового в сфері своєї майбутньої професійної діяльності.

На рис. 1.2 показано взаємозв'язки між фундаментальними науками, виробництвом і освітою. У центральній частині рисунка стрілками позначені напрямки циркуляції наукових досягнень, що породжує, стимулює та розвиває виробництво, науку та освіту.

Дві стрілки під номером 1 характеризують взаємозв'язки між потребами суспільства й потребами фундаментальних наук. У процесі постійної адаптації до умов навколишнього середовища люди досліджують оточуючий світ засобами фундаментальних наук, тому суспільство ставить все нові завдання перед фундаментальними науками (стрілка 1, спрямована донизу). У цьому проявляється соціальне замовлення з боку суспільства. У свою чергу, розвиток фундаментальних наук дозволяє людині побачити нові проблеми, які варто поставити суспільству перед фундаментальними науками (стрілка 1, спрямована догори), що створює в суспільстві усвідомлення того, які наукові завдання є найбільш актуальні.

Стимульовані первинними запитами суспільства фахівці з фундаментальних наук досліджують все різноманіття природних явищ і матеріальних структур. Суспільство через прикладні напрямки фундаментальних наук установлює потенційно перспективність отриманих результатів. Взаємозв'язки між фундаментальними науками й прикладними напрямками фундаментальних наук позначені стрілками 2.

Припустимо, що у більшості випадків відкриття нового в науці (у момент часу t_0) випереджає усвідомлення (у момент t_1) його практичної значущості, тобто $t_1 > t_0$. Далі, у деякий момент часу t_2 естафету приймає «технічна наука» – модифікація відповідного розділу фундаментальної науки, орієнтована на розв'язання прикладних завдань. Для здійснення цієї модифікації потрібен певний час і тому завжди $t_2 > t_1$. Стрілки 3 на рис. 1.2 відображають взаємозв'язки між «технічними науками» та прикладними напрямками фундаментальних наук. У вищому навчальному закладі «технічні науки» перетворюються в один з навчальних курсів загальнопрофесійного або спеціального блоку. Цей процес вимагає певного часу й завершується з деяким запізненням $t_3 - t_2$.

Рис. 1.2. Взаємозв'язок між фундаментальними науками, виробництвом та вищою освітою

В результаті цього повне навчально-методичне забезпечення підготовки висококваліфікованих фахівців (підтримуюча освіта) запізнюється в порівнянні із часом створення нової техніки. Однак, якщо в основу підготовки навчально-методичного матеріалу будуть покладені ті ж відомості, що породжують «технічні науки», то зазначений матеріал буде готовим до моменту t_3' . При цьому цілком досяжні умови, коли $t_3' < t_2$. Це означає, що при досить глибокій фундамента-

лізації вищої освіти вищі навчальні заклади зможуть адаптувати своїх випускників не тільки до сучасного, але й до майбутнього виробництва.

1.2.2.3. Формування у студентів творчого фахового мислення

Здатність адаптуватися до високих темпів науково-технічного прогресу – необхідна, але недостатня умова для плідної участі в цьому процесі. Така здатність може ґрунтуватися на пасивному володінні фундаментальними знаннями, що лежать в основі технічного прогресу. Для активної участі в ньому важливо, щоб фахівець мав ще особливе професійне мислення, головними характеристиками якого є критичне ставлення до досягнутого, здатність запропонувати нове й уміння врахувати впливи всіх значимих внутрішніх і зовнішніх факторів, що забезпечують надійне функціонування запропонованого. Іншими словами, професійне мислення має включати в себе критичність, творчість, системність. Критичність розкриває потребу в новачії, творчість її породжує, системність мислення гарантує якість і надійність новачії. Крім того, всі етапи діяльності фахівця повинні перевірятися на відповідність законам фундаментальної науки. Знання цих законів також є обов'язковим атрибутом творчого фахового мислення. Будь-яке протиріччя пропонованої новачії якому-небудь із законів природи робить цю новачію принципово нереалізовною; перетворює інженерний проект на «прожект».

Розвинене творче фахове мислення вдосконалюється протягом всієї професійної діяльності, але його основи закладаються знаннями фундаментальних наук, в яких розроблено потужний арсенал методів вирішення складних проблем, що виникають в процесі пізнання: методи аналізу й синтезу, індукції й дедукції, реконструкції, моделювання і т.д.

1.2.2.4. Розвиток здатності фахівця «згортати» наростаючі потоки професійно-значущих повідомлень до легко доступних для огляду обсягів

Потоки наукових і технічних повідомлень прискорено зростають і досягли вже неоглядних обсягів. Проте фахівець не може розраховувати на успіх, якщо він не здатен виявляти в зазначеному потоці професійно важливі повідомлення.

Стежити відразу за всім потоком повідомлень можна, лише «згорнувши» його до доступних для огляду обсягів. До основних методів згортання повідомлень відносяться широко відомі методи систематизації й класифікації знань, концептуальний підхід та виявлення ознак

ієрархічності структур, їхніх складових елементів тощо. Сьогодні на особливу увагу заслуговує об'єктно-орієнтований підхід як універсальний засіб дослідження складних систем (цікавий приклад його застосування до відбору змісту навчання інформатики наводить О.Г. Степанов [338; 339]).

1.2.2.5. Підвищення професійної мобільності випускників вищих навчальних закладів

Під професійною мобільністю фахівця розуміється його здатність без великих часових та фінансових витрат змінювати спрямованість своєї професійної діяльності. У сучасному світі ця якість фахівця вирішальним чином визначає його життєве благополуччя, адже вузька спеціалізація в рамках підтримуючої освіти забезпечити випускникові вищого навчального закладу професійну мобільність не може.

Надмобільність – це здатність, переучуючись у короткі терміни, професійно функціонувати як за новим, так і за попереднім фахом. Такий рівень професійної мобільності досяжний для людини, котра володіє розвиненим фаховим мисленням та знаннями з фундаментальних наук.

Практично досяжна професійна мобільність рядового фахівця, що закінчив типовий вищий навчальний заклад із посиленою фундаментальною підготовкою, обмежується групою споріднених спеціальностей, що розрізняються за фундаментальними основами виробництва: виробництво інформаційних ресурсів, енергії, сировини, матеріалів, виробів, транспорт. Отже, кількості існуючих спеціальностей обслуговують усього шість. Так, всі спеціальності інформаційної спрямованості спираються на математику (теорія інформатики) та на квантову фізику, фізику твердого тіла, теорію росту й розчинення кристалів, фізику прискорювачів елементарних часток, хімію, термодинаміку тощо (інструментальна база інформатики). Знання фундаментальних основ спеціальностей, що обслуговують перераховані виробництва, полегшує переходи від однієї спеціальності до іншої в сфері кожного із цих виробництв: наприклад, якщо фахівець в галузі автоматизації добре опанував фундаментальні основи своєї галузевої автоматизації, то йому забезпечена міжгалузева мобільність, адже у цей час практично немає галузей, у яких би не знадобився фахівець із автоматизації.

1.2.2.6. Уніфікація змісту й рівня підготовки фахівців

Незважаючи на успішне впровадження в багатьох ВНЗ України

кредитно-модульної системи навчання, випускники вітчизняних вищих навчальних закладів (так само, як і європейських) відстають від американських за професійною мобільністю та здатністю створювати трудову «самозайнятість». Одна із цілей Болонського процесу – ліквідувати це відставання, для чого передбачається уніфікація змісту й рівня підготовки випускників вищих навчальних закладів країн учасників Болонського процесу. Система залікових одиниць, на якій акцентувалась увага при впровадженні кредитно-модульної системи навчання, є лише засобом уніфікації кількісного обліку, а для забезпечення порівняльної якості освіти необхідно вводити взаємно визнані методології перевірки знань (сьогодні це питання активно розробляється Українським центром оцінювання якості освіти). Працює на уніфікацію й фундаментальний характер освіти, який є одним із пріоритетів Болонського процесу (див. п. 1.1.1).

1.2.3. Регіональний інноваційний університетський комплекс як основа системи неперервної фундаментальної освіти

«Методичні рекомендації щодо розроблення середньострокових пріоритетних напрямів інноваційної діяльності галузевого та регіонального рівня», затверджених наказом Міністерства освіти і науки України, Міністерства економіки та з питань європейської інтеграції України, Міністерства промислової політики України, Міністерства фінансів України та Національної академії наук України від 9 липня 2003 р. № 442/279/180/298/449, визначають наступні принципи розроблення середньострокових пріоритетних напрямів інноваційної діяльності галузевого та регіонального рівня:

– *цілісності та взаємної узгодженості*, що передбачає формування середньострокових пріоритетних напрямів інноваційної діяльності галузевого та регіонального рівнів, узгоджених зі стратегічними та середньостроковими пріоритетними напрямами інноваційної діяльності загальнодержавного рівня, а також узгоджених між собою;

– *випереджаючого розвитку*, що означає розроблення середньострокових пріоритетних напрямів інноваційної діяльності галузевого та регіонального рівнів на основі аналізу і прогнозування можливостей та перспектив розвитку галузі та регіону з використанням науково-обґрунтованих підходів, а також з врахуванням перспективних потреб економіки і соціальної сфери на основі середньострокових прогнозів економічного і соціального розвитку;

– *відповідності*, що полягає у розробленні та формуванні такої системи пріоритетів, яка б відповідала конкретним умовам техноло-

гічної реструктуризації галузевих (регіональних) виробництв та можливостям ресурсного забезпечення реалізації пріоритетних напрямів. Останнє включає фінансово-економічні, інтелектуальні, матеріально-технічні ресурси;

– *гласності*, який полягає у забезпеченні обговорення на галузевому та регіональному рівнях відповідних середньострокових пріоритетних напрямів інноваційної діяльності, а затверджені середньострокові пріоритетні напрями інноваційної діяльності галузевого та регіонального рівнів мають бути доведені до суб'єктів інноваційної діяльності у галузі та в регіоні як орієнтири для розроблення ними власних планів, програм, та проектів.

У відповідності до вказаних рекомендацій, інноваційні процеси, що роблять освіту фундаментом виробництва, зміни в характері й у змісті виробничої діяльності, підвищення ролі особистості в сучасному виробництві, швидка інфляція науково-технічних здобутків, підвищення конкурентоздатності на ринку праці викликали до життя нову форму організації навчального процесу: *інноваційний університетський навчальний комплекс*.

Один з найбільш відомих регіональних інноваційних університетських комплексів – Криворізький навчально-науковий комплекс Національної металургійної академії України, створений у 2004 р. До складу комплексу входять середні загальноосвітні заклади (зокрема, Криворізький металургійний ліцей, Сакаганський природничо-науковий ліцей, Криворізький колегіум №81), професійно-технічні училища, технікуми (коксохімічний, металургійний, гірничої електромеханіки), Криворізький металургійний факультет Національної металургійної академії України та Криворізький факультет Державного інституту підготовки та перепідготовки кадрів у промисловості (всього 16 навчальних закладів).

В дослідженні Н.Ю. Горбунової [56] визначено принципи побудови, структуру й основні напрямки діяльності університетських комплексів як фактора розвитку регіональної системи безперервної технічної освіти.

Принципами побудови регіонального університетського комплексу є:

- 1) створення відкритого професійного середовища, в якому кожна людина може реалізувати свої здібності, потреби й можливості;
- 2) забезпечення багатоступеневої професійної освіти;
- 3) оптимальний розподіл функцій між навчальними закладами,

підприємствами й організаціями, що входять в університетський комплекс;

4) створення служб супроводу процесу безперервної професійної освіти (адаптаційних, діагностичних, науково-дослідних, психологічних, методичних центрів).

Як елементи в університетський комплекс входять: довузівська підготовка, безперервна багаторівнева підготовка, філії, цільова підготовка фахівців, міжрегіональний інститут підготовки кадрів [56, 9].

Узагальнена схема комплексу показана на рис. 1.3.

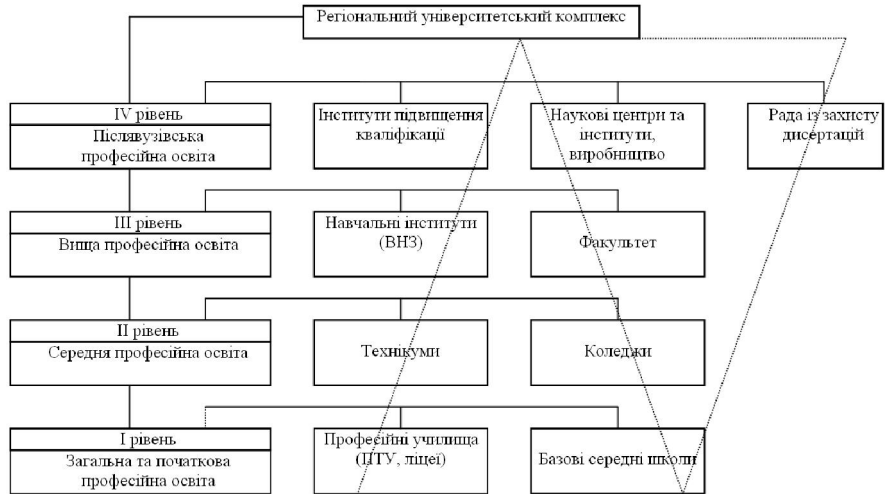

Рис. 1.3. Схема регіонального університетського комплексу

Університетські навчальні комплекси дозволяють не тільки чітко й продуктивно координувати діяльність навчальних закладів, що входять у комплекс, незалежно від їхнього підпорядкування, а й сприяють досягненню нової якості освіти, забезпечуючи наближення загальноосвітніх і освітньо-професійних програм до потреб особистості, суспільства, регіону.

Спроби створення безперервної системи професійної освіти в Кривому Розі були неодноразові: так, у 1995 р. було створено комплекс у складі Криворізького державного педагогічного інституту, Криворізького обласного ліцею-інтернату для сільської молоді, Довгинцівської педагогічної гімназії №24, Жовтоводського та Нікопольського педагогічних училищ. Аналіз роботи комплексу показав, що, незважаючи на те, що на початковому етапі система неперервної освіти задовольняла потреби особистості й регіону, згодом від неї

довелося відмовитися, тому що ця система була спрямована на підготовку «вузьких» фахівців (вчителів для сільських шкіл). Такий підхід не враховував розвиток, становлення й соціалізацію особистості в швидкозмінній кон'юнктурі ринку. Інакше кажучи, випускники цієї системи не могли мобільно реагувати на вимоги ринку й перекваліфікуватися відповідно до його запитів. Як показав аналіз навчальних планів та програм, у базових навчальних закладах простежувався ухил у бік спеціалізації при відсутності широкої фундаментальної й загальнонаукової підготовки.

Наступною спробою створення безперервної системи професійної освіти стало введення багаторівневої системи (Криворізька вища металургійна школа, 1998 р.). Однак перехід до ринкових відносин вимагав прискореної соціальної й психологічної адаптації людини до нових умов, її професійної мобільності. Проблему ускладнювало те, що в середній школі не виявлялися схильності учнів до тих або інших видів діяльності. Як правило, випускники шкіл поступали до ВНЗ, не дуже добре орієнтуючись в обраній ними майбутній спеціальності. Система й методика навчання у вищому навчальному закладі істотно відрізнялася від звичної, шкільної системи. Крім того, великі навантаження утрудняли адаптаційний процес. Найчастіше, під час навчання студенту приходило розуміння того, що спеціальність, на якій він навчається, «не його», і людині доводилося або припинити навчання, або починати навчання на іншій спеціальності «з нуля», тому що навчання було вузькоспеціальним (електромеханіка, коксохімічна технологія). Після закінченні вищого навчального закладу атестація випускника проводилася лише в рамках вузької професійної спеціалізації.

Таким чином, перераховані вище форми підготовки фахівців вищої кваліфікації не відповідали принципам неперервної освіти, а саме:

а) інтеграції освіти, науки й виробництва як єдиної комплексної системи здобування й використання нових наукових знань і технологій в освіті, економіці й соціальній сфері;

б) створення єдиного інформаційного середовища для освітньої, наукової й інноваційної діяльності;

в) створення єдиної системи підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації фахівців для організацій різних форм власності й видів діяльності.

Для створення дієвої системи неперервної освіти в рамках уні-

верситетського комплексу у 2001 р. свої зусилля об'єднали провідні фахівці Криворізького державного педагогічного університету та Криворізького металургійного факультету Національної металургійної академії України. Ґрунтуючись на концепції фундаменталізації навчання, були створені нові професійно-орієнтовані програми, що надавало можливість здобути фундаментальну політехнічну освіту за широким спектром спеціалізацій (механізація виробництва, автоматизований електропривод, економіка підприємства, металургійне виробництво, гнучкі комп'ютеризовані комплекси та робототехніка, коксохімічне виробництво та інші).

Включення всіх рівнів освіти в університетський комплекс підвищило рівень професійної орієнтації школярів; забезпечило навчання на основі погоджених навчальних планів і однакових вимог в оцінці якості знань на всіх етапах навчання; підвищило рівень мотивації при вступі до вищого навчального закладу; дозволило готувати «свого» абітурієнта; забезпечило перехід учнів з одного рівня навчання на інший у рамках єдиної системи; дозволило студентам швидше адаптуватися до вузівського навчання; дозволило ліквідувати дублювання змісту освітніх програм; скоротило терміни навчання у вищому навчальному закладі випускників ліцеїв і коледжів; забезпечило ранню соціалізацію особистості.

Щорічним підсумком науково-педагогічного пошуку є міжнародні конференції «Теорія та методика навчання фундаментальних дисциплін у вищій школі» (Кривий Ріг, квітень-травень), «Стратегія якості в промисловості та освіті» (Варна, травень-червень), «Проблеми підготовки та перепідготовки фахівців у сфері інформаційних технологій» (Севастополь, вересень). Найдавніша з них – «Теорія та методика навчання фундаментальних дисциплін у вищій школі» – у 2008 році була проведена всьоме.

Саме орієнтація на фундаменталізацію навчання зумовила успішність роботи Криворізького навчально-наукового комплексу Національної металургійної академії України, метою якого є:

– підготовка фахівця широкого профілю й високої кваліфікації, здатного творчо вирішувати поставлені завдання, безупинно розвиватися, швидко адаптуватися до мінливих умов життя;

– виховання молодого фахівця як всебічно розвиненої, активної самодіяльної особистості, здатної оцінювати потреби й освоювати норми поведінки й систему цінностей соціуму;

– організація підготовки фахівців як творчого процесу на підста-

ві єдності навчання, науки та виробництва;

– безперервність освіти та комплексний підхід до організації освітнього процесу.

В ході роботи комплексу було виявлено новий перспективний напрям дослідження – *фундаменталізація середньої професійної освіти*, об'єктивна потреба у розробці якого обумовлена динамічними змінами у техніці, пов'язаними зі збільшенням наукоємності виробничих процесів і систем управління, що приводить до подальшого ускладнення знарядь праці й професійної діяльності.

На думку Ю.В. Триуса, «для України найбільш раціональним є зосередження основних фінансових, матеріальних, людських ресурсів на розвитку високих технологій та конкурентоспроможного наукоємного виробництва» [387, 90], тому в цих умовах незмірно зростає роль фундаментальних знань і вмінь, що дозволяють фахівцеві швидко переучуватися і якісно освоювати нові виробничі й технологічні процеси. Отже, фундаменталізація професійної освіти стає неодмінною та провідною умовою підготовки майбутніх фахівців: саме на її основі найбільш ефективно можуть бути сформовані такі якості працівника сучасного виробництва, як широта професійного кругозору в сполученні з його глибиною, професійна адаптація й мобільність, здатність до постійного саморозвитку й самоосвіти, здатність до гнучкого мислення й т.ін. [325]

Фундаменталізація змісту професійної освіти трактується як виділення інваріантних структурних одиниць змісту: основних знань, умінь і особистісних якостей, оволодіння якими дозволить фахівцеві бути професійно й академічно мобільним.

Підготовка фахівця металургійного профілю в середньому спеціальному навчальному закладі (ПТНЗ, коледжі тощо) ґрунтується на циклах загальноосвітніх, загальнопрофесійних та спеціальних дисциплін. Загальнопрофесійні дисципліни, спираючись на загальнонаукові, є основою для прикладних і, у сполученні з останніми, є основою професійних компетентностей фахівця з вирішення виробничих завдань.

1.3. Фундаментальність інформатичної освіти

Підготовка вчителів інформатики та інженерів-програмістів за суттю є професійною освітою, проте в сучасних соціально-економічних умовах традиційне протиріччя між фундаментальним та професійним навчанням набуває нового змісту: якщо в минулому

вузька профілізація була показником високої соціальної захищеності, то сьогодні таким показником стає мобільність, набути якої може лише широко освічена людина, здатна гнучко реагувати на зміну технологій. Вузькопрофесійна підготовка поступово вимивається із системи вищої освіти, переходячи у сферу професійно-технічної освіти та виробництва. Яскравим проявом вказаної тенденції є заходи Міністерства освіти та науки України, спрямовані на зближення вищої педагогічної та класичної університетської освіти.

1.3.1. Поняття фундаменталізації інформатичної освіти

Інформатика – фундаментальна дисципліна, об'єктом якої є інформаційні процеси в оточуючому світі, предметом – математичні структури, за допомогою яких моделюються інформаційні процеси, та комп'ютерні інформаційні моделі, що відображають математичні структури на архітектуру обчислювальних систем, методологією – обчислювальний експеримент. Віднесення інформатики до фундаментальних наук відображає загальнонауковий характер поняття «інформація» та процесів опрацювання повідомлень [159, 61].

О.Л. Семенов уточнює, що фундаментальна природничо-наукова частина інформатики буде теоретичні моделі процесів опрацювання, зберігання, передавання повідомлень: «За своїми об'єктами, поняттями, методами – це галузь математики. Предметом її вивчення є скінченні (конструктивні) об'єкти та алгоритмічно описані (конструктивні) процеси, що відбуваються в середовищі цих об'єктів» [283, 54]. Зазначену частину інформатики О.Л. Семенов називає *математичною інформатикою*. За М.І. Жалдаком, **математична інформатика є основою інформаційної технології**, під якою він розуміє сукупність методів і прийомів збирання, зберігання, опрацювання та передавання та подання повідомлень, що розширює знання людей та розвиває їхні можливості з управління технічними та соціальними процесами [80; 91].

Як зазначає Р.Р. Фокін [397, 4–5], в розвитку інформатики як навчальної дисципліни існує ряд проблем та протиріч:

1. Виключно швидкий прогрес методології інформатики, її програмних та технічних засобів.

2. Навчальний матеріал швидко втрачає актуальність та постійно потребує заміни більш сучасним, причому застаріває не лише зміст, а й структура.

3. Існуюче методичне, програмне, технічне забезпечення інформатичних дисциплін швидко втрачає актуальність та застаріває.

Загально визнано, що інформатика як наукова дисципліна розвивається надзвичайно швидко, що створює суттєві утруднення при розробці методичних систем її навчання. Практика навчання інформатики у вищій школі накопичила чимало методик та прийомів, що дозволяють досягти поставлених цілей навчання. Значна частина їх узагальнена у кількох десятках підручників та навчальних посібників з інформатики, випущених за останні 20 років. Зміст їх суттєво різниться та відображає як еволюцію методики навчання інформатики, так і об'єктивно існуюче різноманіття поглядів на сучасну інформатику. Впровадження нових державних стандартів дозволило дещо впорядкувати цей процес, проте не змінило його суті: *неусталеність методичних систем навчання інформатики була викликана її помилковим позиціонуванням як технологічної дисципліни*, вторинної в порівнянні з фундаментальними.

На думку О.О. Ракітіної, «основними факторами, що приводять до такого положення справ, є:

- високі темпи розвитку ... інформатики й технічних засобів інформатизації суспільства і, як наслідок, значний відрив змісту навчання інформатики від змісту інформатики як науки й сфери практичної діяльності;

- не усталена термінологія інформатики, наявність у її мові великої кількості іншомовних слів і словосполучень; відсутність стабільності у використанні термінології;

- нечіткість, розмитість вимог до навчальних і робочих програм курсу, що, по-перше, дозволяє педагогові самому вибирати найбільш важливі з його погляду теми й розділи, по-друге, приводить до значного розкиду знань з предмету у випускників шкіл і вузів» [260, 20].

Ставлення до інформатики як до технологічної дисципліни породжує кричущі випадки, коли до навчальних планів спеціальностей «Прикладна математика», «Інформатика» тощо вводяться такі утилітарні скороминущі дисципліни, як «ІС: Бухгалтерія та Підприємство», «Комп'ютерна графіка у Photoshop» і т.п. (нібито з метою залучення абітурієнтів чи підвищення практичної значущості навчання інформатики). Проте досвід зарубіжної вищої школи впевнено доводить, що *прагматизація є тупиковим напрямком в розвитку освіти* [277, 21], адже саме ґрунтовні теоретичні знання, широка загальна культура членів суспільства стимулюють соціальний, технічний, економічний прогрес. Необхідно чітко усвідомлювати, що **освіта тим краща з практичної точки зору, чим дальша вона від безпо-**

середньої утилітарної корисності. Тому відмова від принципу фундаментальності, який, як показано вище, визнається сьогодні у всьому світі головною умовою успішності функціонування вищої освіти, буде означати стрімкий рух нашої країни до освітнього колапсу, неминучого при ігноруванні тенденцій розвитку освіти.

Досягнення професійної мобільності – одна з найважливіших задач Болонського процесу, розв'язання якої можливе лише за умови фундаментального характеру освіти. Так, за останні десятиліття, коли фундаментальні науки ставали рушійною силою виробництва, обсяг блоку математичних та природничо-наукових дисциплін в технічних ВНЗ був скорочений у 1,5–2 рази. Тому, як зазначає О.В. Сергєєв, зниження рівня фундаменталізації технічної освіти може бути усунене лише на основі такої системи фундаментальної підготовки інженера, яка б охопила практично всі дисципліни навчального плану [313]. Перехід на дворівневу академічну (замість вузькопрофесійної) освіту в рамках Болонського процесу, всупереч побоюванням, буде лише сприяти підвищенню рівня фундаменталізації підготовки спеціалістів [185].

Говорячи про фундаментальність інформатичної освіти [130], слід зазначити, що сьогодні в підготовці відповідних фахівців у США, країнах Західної Європи та Росії спостерігається зростання потреби в таких теоретичних знаннях, швидкість оновлення яких не настільки висока, як у прикладних, та які можна охарактеризувати в термінах доступності, збережуваності, універсальності та мінімізації вартості отримання знань. Все ці характеристики відносяться саме до фундаментальних знань.

Як свідчить досвід, фундаментальність у навчанні може бути досягнута, якщо в змісті навчання чітко виокремлені фундаментальні основи навчального предмета, що відповідають фундаментальним основам предметної галузі.

Н.Л. Стефанова уточнює, що фундаментальність полягає в тому, що «в змісті освіти розкривається не лише система певної галузі наукового знання, а й, можливо, поки що до кінця не сформована система знань про закономірності опанування та теоретичні основи побудови способів передавання багатоміжового досвіду людства, об'єктивованого у сучасній системі знань» [340]. Тоді для забезпечення фундаментальності навчання проектування методичної системи навчання має спиратися на структуру поточного стану відповідної наукової дисципліни, що дозволяє врахувати сукупність зв'язків вну-

трішніх складових та визначає її зовнішні границі.

Як зазначає К.К. Колін, «саме це повинно дозволити людям самотійно знаходити та приймати відповідальні рішення в умовах невизначеності, в критичних та стресових ситуаціях, а також у тих випадках, коли вони зіштовхуються з новими, вельми складними природними та соціальними явищами» [133].

Під терміном «*фундаменталізація інформатичної освіти*» слід розуміти суттєве підвищення якості освіти та рівня освіченості осіб, котрі її отримують, за рахунок відповідних змін змісту навчальних дисциплін та методології реалізації навчального процесу.

Зміст інформатики сьогодні – це актуальна комплексна міждисциплінарна проблема, в розв’язанні якої однаково важливі як фундаментальні, так і прикладні дослідження. Тому для досягнення цілей фундаменталізації інформатичної освіти необхідно змістити увагу викладачів та студентів з проблеми набуття прагматичних знань на проблеми розвитку інформаційної культури та формування системного мислення на основі розуміння сутності інформаційних процесів [259].

1.3.2. Напрямки фундаменталізації інформатичної освіти

Фундаменталізація, що передбачає поглиблення теоретичної, загальноосвітньої та загальнонаукової підготовки, є тенденцією, характерною для вищої професійної освіти Росії в цілому.

Г.О. Широких [412] виділяє два аспекти розв’язування проблеми фундаменталізації предметної підготовки вчителя інформатики: внутрішньопредметний (спрямований на застосування формальних методів і відповідного математичного апарата) та міжпредметний (спрямований на педагогічну інтеграцію, подолання розриву між знаннями, отриманими студентами при вивченні різних навчальних дисциплін за рахунок істотного розвитку міжпредметних зв’язків). З одного боку, пошук рішення проблеми спрямований у внутрішньопредметну галузь інформатики з переносенням акцентів на застосування формальних методів і відповідного математичного апарата. З іншого боку, у дослідженнях В.П. Беспалька, В.І. Кагана, В.О. Слассьоніна та ін. підкреслюється, що подальша фундаменталізація підготовки фахівців повинна бути спрямована на педагогічну інтеграцію, подолання розриву між знаннями, отриманими студентами при вивченні різних навчальних дисциплін за рахунок істотного розвитку міжпредметних зв’язків.

Т.В. Мінькович, аналізуючи тенденції фундаменталізації шкіль-

ного курсу інформатики у Росії, пропонує шляхи *інтеграції теоретичної інформатики та інформаційних технологій* засобами комп'ютерного моделювання [184]. Автор використовує апарат теорії управління для поєднання традиційної модель комп'ютерної системи як сукупності апаратного та системного програмного забезпечення з моделлю інформаційних процесів через розв'язування таких задач інформатики, як подання повідомлень та описів інформаційних процесів, вивчення та організації кібернетичних систем, інформаційне моделювання реального світу [20].

Представники пермської школи дидактики інформатики М.О. Плаксін, Є.К. Хеннер, І.Г. Семакін, С.В. Русаков, Л.В. Шестакова та інші [228; 280] серед засобів фундаменталізації шкільного курсу інформатики виділяють:

- вивчення позакомп'ютерних аспектів інформатики, методів раціонального опрацювання повідомлень і даних без використання комп'ютера;

- побудову курсу інформатики на основі модельного підходу;

- вивчення основ системного аналізу, методів прийняття рішень в умовах невизначеності.

У звіті об'єднаної комісії ACM та IEEE Computer Science 2001 року [271, 62] зазначається, що однією з основних характеристик інформатики протягом всієї її відносно невеликої історії є дуже швидкий темп змін. Тому випускники повинні володіти глибокими фундаментальними знаннями, що допомагають їм виробляти нові необхідні навички в міру того, як еволюціонує область. Для досягнення цієї мети пропонується:

- застосовувати методики навчання, в яких підкреслюється різниця між навчальною діяльністю викладача та навчальною діяльністю студента, стимулюється незалежне мислення студентів;

- навчати студентів на творчих задачах та вправах, розв'язування яких розвиває їхню ініціативність;

- застосовувати методично узгоджені теоретичні та практичні курси, що забезпечують стабільність закріплення матеріалу;

- постійно оновлювати обладнання та програмне забезпечення;

- ознайомлювати студентів з інформаційними ресурсами та стратегіями оновлення своїх знань;

- заохочувати колективне навчання та застосування телекомунікаційних технологій для забезпечення взаємодії груп студентів;

- переконувати студентів у необхідності продовження професій-

ного розвитку та самовдосконалення протягом усього життя [271, 64–65].

В якості *фундаментальних концепцій інформатики* цей документ визначає спільні ідеї, інваріантні по відношенню до виробників ПЗ, конкретних програмних пакетів та вузькоспеціалізованих вмінь, наводячи в якості прикладів теорію алгоритмів, архітектуру ЕОМ, способи подання інформації, моделювання та ін. «Розуміння фундаментальних концепцій є виключно важливим для ефективної роботи з комп'ютером. Важливість специфічних навичок скороминуша, в той час, як знання фундаментальних концепцій будуть допомагати студентам протягом багатьох років, що особливо важливо з урахуванням сучасних темпів зміни інформаційних технологій» [271, 68].

О.Є. Пупцев, визначаючи напрямки формування змісту курсу інформатики в дванадцятирічній реформованій загальноосвітній середній школі Білорусі, носіями фундаментальних ідей визначає комп'ютерне моделювання, теорію алгоритмів, методологію і теорію програмування та ін. [258].

О.Г. Смолянінова виділяє наступний блок фундаментальних інформатичних дисциплін: «Теоретичні основи інформатики», «Програмування», «Дослідження операцій», «Інформаційні системи», «Теорія алгоритмів», «Основи мікроелектроніки та архітектура комп'ютерів» [322].

Н.В. Морзе до змісту фундаментальної підготовки вчителя інформатики відносить такі розділи: теоретичні основи інформатики, теорія алгоритмів, структури даних, технологія розробки програмного забезпечення, архітектура комп'ютерних систем, парадигми програмування (функціональне, продукційне, хорновське, об'єктно-орієнтоване), комп'ютерна графіка, операційні системи, інформаційні системи, теоретичні основи баз даних, бази даних і інформаційний пошук, системи штучного інтелекту, комп'ютерне моделювання, аналіз і моделювання систем, дискретна математика, теоретичне програмування, соціальна інформатика, комп'ютерні комунікації і мережі, глобальна мережа Інтернет, гіпермедійний дизайн, програмна інженерія [203, 17].

М.П. Лапчик, досліджуючи структуру та методичну систему підготовки вчителів інформатики, вказує, що важливе місце в ній займає математична компонента фундаментальної освіти, призначення якої: отримання освіти в галузі основ математики, математичного моделювання, відсутність якого робить неможливим застосування інфор-

матики для розв'язування прикладних задач; формування фундаментальних основ теоретичної (математичної) інформатики, що складають загальноосвітнє ядро цієї галузі знань [162].

Автори «Computing Curricula 2001: Computer Science», аналізуючи проблеми, що виникають при створенні основних курсів (п. 8.1 [271]), окремо виділяють дисципліни «Операційні системи» та «Системне програмування» (розділ «Побудова компіляторів») як «артефактні динозаври програмування» (за висловом М. Шоу [521]) через *високий ризик прив'язування змісту дисциплін до конкретних програм, виробників чи реалізацій, що робить знання студентів уразливими та швидко застаріваючими*. Саме тому в третьому розділі даного дослідження особлива увага звертається на фундаменталізацію цих дисциплін.

М.В. Швецьким [158] сформульована концепція фундаменталізації інформатичної освіти, заснована на використанні в змісті навчання теорії, абстракції й реалізації. При цьому за допомогою вивчення відповідних математичних теорій, алгоритмів і структур даних конкретною мовою програмування передбачається домогтися формування фундаментальних знань з предмету.

Інша концепція фундаменталізації інформатичної освіти, сформульована Н.І. Рижовою [275], полягає у виділенні в змісті навчання світоглядних, філософських і математичних (та/або семіотичних) підстав навчального предмета й навчанні побудови формальної мови предметної галузі й формалізації теорій предметної галузі за допомогою формальних мов із властивостями конструктивності. Ця концепція з'явилася наслідком визначення інформатики як науки про семіотику формальних мов із властивостями конструктивності, призначених для опису інформаційних процесів за допомогою «формального використання» комп'ютера [276, 6].

Дослідник робить висновок, що фундаменталізація інформатичної освіти забезпечується включенням у зміст освіти:

- математичних основ інформатики, складовою яких є певна система формальних мов;
- питань формалізації сімейства як напівформальних, так і змістових мов, використовуваних в інформатиці.

Таким чином, фундаменталізація інформатичної освіти зводиться до посилення математичної складової. Безумовно, взаємозв'язок математики та інформатики дуже тісний: якщо на попередніх етапах розвитку інформатика розглядалась як елемент прикладної матема-

тики, то сьогодні, з появою поняття «комп'ютерна математика», на черзі дослідження й зворотного процесу – «як інформатика впливає на математику» [216, 30]. Яскраві приклади реалізації зворотного процесу – роботи М.І. Жалдака та Г.О. Михаліна з «комп'ютерної стохастики» [81], М.І. Жалдака та Ю.В. Триуса з «комп'ютерних методів оптимізації» [90]. У 2008 р. вийшли ще два посібники за редакцією М.І. Жалдака: «Системи комп'ютерної математики: Maple, Mathematica, Maxima» Т.П. Кобильника [129] та «Основи роботи в SAGE» С.В. Шокалюк [421].

В основі концепції, сформульованої С.Д. Каракозовим [112, 63], лежить трактування фундаменталізації інформатичної освіти як виділення в змісті навчання основ навчального предмета як сукупності базових прикладних завдань і навчання діяльності з їх розв'язування за допомогою обчислювальних систем (тобто навчання обчислювального експерименту). Зокрема, для вчителя інформатики система прикладних завдань повинна вибиратися на основі предметної галузі «Освіта».

Інший шлях розвитку фундаменталізації інформатичної освіти полягає в пошуку фундаментальних основ базової науки, що групуються навколо її центральної категорії – інформації. Це, у свою чергу, приводить до деяких змін профілю курсу інформатики. Можливість такої зміни цілком природна й полягає в самому змісті інформатики, що має інтегративний характер.

Даної концепції дотримуються такі вчені, як М.І. Жалдак, Н.В. Морзе, В.С. Ледньов, О.А. Кузнєцов, О.О. Ракітіна, Т.Б. Захарова та ін. Дослідники вважають, що фундаментальні основи інформатики обов'язково повинні включати уявлення про сутність понять інформація і повідомлення, закономірності протікання інформаційних процесів, про інформаційні моделі, інформаційні основи управління.

С.О. Бешенков указує, що найважливішою особливістю фундаменталізації інформатичної освіти є введення понятійного апарата, за допомогою якого можна було б розкрити зміст фундаментальної категорії інформації. Центральні поняття – поняття формалізації й інформаційної технології розв'язування задач. За допомогою цього апарата можна з максимальною повнотою розкрити зміст інформаційної діяльності не тільки в природничо-науковій, а й в гуманітарній сфері [22].

Таким чином, можливі два основні напрямки фундаменталізації

курсів інформатики:

1) математизація змісту навчання й розвиток формального компонента діяльності (центральними поняттями інформатики стають комп'ютер і алгоритм);

2) побудова курсів інформатики від феномена інформації та інформаційних процесів до методів їх вивчення за допомогою інформаційних моделей шляхом використання комп'ютера як засобу управління інформаційними процесами [189].

Ці два підходи цілком об'єктивні й відображають процеси, що відбуваються в усьому світі, але далеко не рівноправні з погляду формованих знань. Разом з тим, найбільш перспективним є курс, що об'єднує ці підходи на основі широкого застосування комп'ютерного моделювання. Однак переважна більшість вузівських програм орієнтовані на вивчення або апаратно-програмних засобів персонального комп'ютера та інформаційних технологій, або алгоритмізації та програмування, хоча задекларовані цілі курсу інформатики звичайно бувають набагато ширшими.

В роботі [249] визначені основні принципи застосування моделювання в якості засобу фундаменталізації інформатичної освіти. Так, в педагогічних ВНЗ моделювання традиційно вивчається на п'ятому курсі як закономірний підсумок навчання інформатики. Перехід до двоступеневої освіти бакалавр – магістр призводить до того, що колишній п'ятий курс за планом підготовки спеціаліста подвійних спеціальностей «Математика та основи інформатики», «Фізика та основи інформатики» стає першим курсом магістерської підготовки відповідних моноспеціальностей, в яких моделювання як навчальна дисципліна може просто зникнути. В підготовці ж бакалавра технологія моделювання розглядається переважно в курсі чисельних методів.

Такий підхід може привести до формування у студентів хибного уявлення про те, що цілісний за своєю суттю курс інформатики є набором окремих, слабо пов'язаних між собою дисциплін. Враховуючи, що саме моделювання є тим «клеєм», який пов'язує усі інформатичні дисципліни, з метою їх інтеграції розроблена та впроваджена система наскрізного навчання моделювання на всіх спеціальностях педагогічних ВНЗ, що мають спеціалізацію «Інформатика».

Початкове ознайомлення з моделюванням відбувається на I курсі при вивченні дисципліни «Шкільний курс інформатики» в розділі «Електронні таблиці». В якості практичних задач тут пропонуються

математичні моделі з навчального посібника [358], особливістю яких є те, що при їх розгляді не вимагаються знання, що виходять за межі шкільного курсу. При розгляді розділу «Бази даних та інформаційні системи» відбувається ознайомлення з *інформаційним моделюванням*, яке є основою наступного курсу – «Інформаційні системи та технології».

При переході до навчання алгоритмізації та процедурного програмування розглядаються різні способи структурування даних як моделей об'єктів оточуючої дійсності. Зокрема, вивчення алгоритмів стискання даних у розділі «Теорія кодування» дозволяє ознайомитись з *моделюванням даних*, що не завжди можна зробити в узагальнюючому курсі моделювання. Процес алгоритмізації розглядається через побудову *алгоритмічних моделей*, природним продовженням яких є *програмні моделі*. У такий спосіб студенти доходять до необхідності природного поєднання даних та методів їх опрацювання, що дозволяє у природний спосіб перейти до об'єктно-орієнтованого програмування.

Розгляд різних технологій програмування вимагає побудови *процедурних, об'єктно-орієнтованих, функціональних та візуальних моделей*.

Вивчення об'єктно-орієнтованого програмування починається з огляду його основних складових – об'єктно-орієнтованого аналізу та проектування, які, у відповідності до [413], є основами *об'єктно-орієнтованого моделювання*. Для студентів, які навчаються за спеціальністю «Математика та основи інформатики», пропонуємо побудову моделей числових об'єктів різної природи як інтерпретації відповідних алгебраїчних структур – класів натуральних чисел (як символічних послідовностей, що задовольняють аксіомам Пеано), цілих, раціональних та комплексних чисел, реалізуючи при цьому класичні алгоритми «довгої арифметики». Вивчення класів поповнених одно- та двовимірних масивів конкретизується задачами на побудову векторних, поліноміальних та матричних об'єктів за [233]. Неминуча при цьому програмна реалізація методів лінійної алгебри створює передумови до вивчення чисельних методів у об'єктній методології. Такий підхід дозволяє в курсі чисельних методів із самого початку працювати з векторно-поліноміальними та матричними моделями, суттєво підвищуючи рівень наочності програм. Вивчені в курсі методи чисельного інтегрування диференціальних рівнянь застосовуються далі в курсі комп'ютерної графіки.

Застосування в курсі об'єктно-орієнтованого програмування сучасних систем проектування програмного забезпечення, побудованих на основі компонентних технологій, надає можливості для розгляду *візуальних моделей*. Інший спосіб введення такого типу моделей пропонується при розгляді систем комп'ютерної математики, в яких можлива повна реалізація процесу моделювання (від постановки задачі до аналізу результатів обчислювального експерименту).

В роботі [168] представлено структуру курсу об'єктно-орієнтованого програмування для майбутніх вчителів фізики та інформатики, в якому опанування концепціями об'єктного підходу відбувається через побудову різноманітних моделей фізичних явищ. Запропонована структура курсу передбачає початкове ознайомлення з *геометричним моделюванням* та його реалізацією в бібліотеці тривимірної графіки OpenGL, яка пропонується студентам у об'єктній реалізації.

Використання бібліотеки OpenGL (Mesa) при цьому надає можливості зручного моделювання 3D-об'єктів, а чисельні методи стають основою для побудови ілюстративних моделей фізичних процесів. Так, для реалізації пропонуються задачі кінематики, молекулярної динаміки та інші.

Вивчення основ автоматичного управління в курсі автоматички також відбувається на основі побудованих моделей математичних об'єктів [231]. Застосовувані при цьому алгебраїчні методи операційного числення дозволяють змодельовати процес управління різними технічними системами на основі активного використання *імітаційних моделей*.

Такий кібернетичний підхід розвивається далі в курсі «Системи управління базами даних», де основну увагу приділено реалізації розглянутих в шкільному курсі інформатики *інформаційних моделей*, зокрема – моделей реляційної алгебри [383].

Наступним етапом систематичного навчання моделювання є вивчення *моделей інтелекту* в процесі побудови інтелектуальних систем у відповідному курсі. Для цього пропонуються задачі побудови експертних систем, систем символної математики, нейронних мереж та систем логічного виведення.

За такого підходу інтегрований курс моделювання, що пропонується наприкінці навчання, може містити лише ті розділи, що не були розглянуті у попередніх дисциплінах: моделювання фрактальних об'єктів, моделі економічної динаміки тощо [326].

Досягнення поставленої цілі фундаменталізації інформатичної освіти можливе через організовану цілеспрямовану педагогічну діяльність, що забезпечує реалізацію виділених у п. 1.1 функцій фундаменталізації освіти:

– опанування методологічно важливими та інваріантними знаннями, що мають довгий термін життя, необхідними для професійної діяльності фахівця в галузі інформаційних технологій (*методологічна функція*);

– тісний зв'язок інформатичної освіти з професійною практичною діяльністю (*професійно-орієнтувальна функція*);

– розвиток творчої і пізнавальної активності та самостійності (*розвивальна функція*);

– розвиток методичних систем навчання інформатичних дисциплін з врахуванням перспектив розвитку «економіки знань» та інформаційного суспільства (*прогностична функція*);

– системність засвоєння інформатичних дисциплін на основі глибокого розуміння сучасних проблем інформатики (*інтегративна функція*).

1.3.3. Професійна спрямованість фундаменталізації інформатичної освіти

За В.Д. Шадриковим, професійна спрямованість формується у мотиваційній сфері та являє собою «систему мотивів, що спонукають професіонала до виконання професійних завдань та задач професійного розвитку. В якості мотивів виступають потреби, інтереси, установки, переконання, ідеали та інші психологічні утворення людини. Головна їх особливість полягає в тому, що вони ... реалізуються в процесі виконання професійної діяльності чи розв'язування задач професійного розвитку» [257, 177].

В.О. Сластьонін вважає, що професійна спрямованість особистості, «представляючи собою вибіркове відношення до дійсності та ієрархічну систему мотивів, ... пробуджує та мобілізує приховані сили людини, сприяє формуванню у неї відповідних здібностей, професійно важливих особливостей мислення, волі, емоцій, характеру» [318, 8].

В роботах Н.В. Кузьміної професійна спрямованість трактується як інтерес до професії та схильність нею займатися. Дослідник визначає професійну спрямованість як складне багатовимірне утворення, що має властивості об'єктності, специфічності, узагальненості, валентності, задоволеності, опірності, стійкості, центральності та ін.

[152].

В.О. Якунін [427] підкреслює, що у міру навчання та опанування професійною діяльністю уявлення про різні її сторони змінюються. Формуванню професійної спрямованості особистості буде сприяти професійно-орієнтоване навчання, характерною рисою якого є суттєвий вплив на формування мотивації навчальної діяльності та розвиток інтересу до майбутньої професії. В навчальному процесі вищої школи професійна спрямованість навчання виступає як основний принцип, що дозволяє розв'язати протиріччя між теоретичним характером виучуваних дисциплін та необхідністю практичного застосування знань в професійній діяльності.

Ідея послідовного систематичного наближення студента до майбутньої професійної діяльності із самого початку навчання у вищому навчальному закладі реалізована в роботах А.О. Вербицького. У [39] ним вводиться поняття контекстного навчання, яке характеризується моделюванням за допомогою знакових засобів мовою начальних дисциплін предметного та соціального змісту майбутньої професійної діяльності. Одиницею роботи викладача та студента є не порція матеріалу, а ситуація, що несе в собі можливості розгортання змісту навчання в його динаміці.

Інтегративна функція фундаменталізації інформатичної освіти, що спонукує реалізацію принципу системності, полягає в такому об'єднанні фундаментальної та варіативної частин змісту інформатичних дисциплін, на основі якого формується нова якість майбутнього спеціаліста – професіоналізм, що стає основою професійно-орієнтовної функції. Також системність є необхідною умовою реалізації принципу науковості, на основі чого реалізуються методологічні функції та створюються умови для реалізації розвивальної функції.

Професійно-орієнтувальна функція фундаменталізації інформатичної освіти, введена під впливом ідей Г.О. Михаліна [187] та Н.В. Морзе [202], має наступні структурні компоненти: цільовий, змістовий, технологічний та підсумковий.

Враховуючи, що головною метою інформатичної підготовки студентів є формування професійних інформатичних компетентностей, основою цільової компоненти обрано суспільне замовлення, державні стандарти вищої освіти та особистий вибір студента. Змістова компонента містить специфічну інформатичну теорію, що відображає професіоналізацію за обраною спеціальністю. Технологічною компонентою визначається добір засобів, форм та методів реалізації

задачі фундаменталізації інформатичної освіти. Підсумкова компонента для методичної системи навчання є діагностичною, в ній відображається рівень сформованості професійних інформатичних компетентностей студентів.

Зміст навчання є тим стрижнем, навколо якого поєднуються всі складові системи освіти, визначається їх послідовність та наступність. При формуванні змісту важливо встановити баланс між фундаментальністю та професійною спрямованістю інформатичної підготовки, реалізувавши виділений Г.О. Михалініним принцип диференційованої фундаментальності [186].

В.Д. Шадриковим у [257] в якості структуроутворюючого фактору проектування дидактичних систем математичної освіти студентів педагогічних вищих навчальних закладів запропоновано концепцію фундирування, спрямовану на подолання недоліків освітньо-професійних програм підготовки вчителів середньої школи в Росії. Виділимо серед них ті, що відносяться до інформатичної освіти Росії, Білорусі та України:

1. Недостатньо обґрунтовано визначається базове універсальне ядро змісту освіти, інваріантне для різних виконавців (педагогічних та класичних університетів).

2. Зміст професійно-предметної підготовки слабо узгоджується з державними стандартами загальної освіти, розв'язанням професійних завдань, розвитком здібностей і особистісних якостей майбутнього вчителя, іноді порушується розумний паритет складності змісту вимог і труднощів опанування студентами освітніх програм.

3. Співвідношення лекційних і практичних занять у реалізації навчальних програм як за обсягом, так і за часовими витратами не завжди відповідають реаліям сучасного інформаційного суспільства й потребам самореалізації студентів: слабо розширюється частка контрольованої самостійної роботи студентів.

4. Зміст елементарного предмета (шкільний зміст предмета) не завжди забезпечує стійкість і варіативність освоєння навчальних елементів, слабо корелює з фундаментальними курсами, із сучасними досягненнями науки й техніки.

5. Не завжди виявляється цілісність і єдність предметного знання, генезис базових навчальних елементів і універсальних навчальних дій, історія предмета й предметної освіти.

6. Не виявляються цілісні механізми інтеграції фундаментальних і методичних знань і вмінь, їх спрямованість на професійну діяль-

ність у світлі компетентнісного підходу.

Як зазначає Г.О. Михалін [186], педагогічний процес підготовки потрібно розглядати як формування цілісної системи професійної діяльності майбутнього педагога в напрямку відповідності професійному стандарту педагогічної діяльності. Для інформатичної освіти цей процес може бути розділений на три етапи:

I – *етап професіоналізації*. На цьому етапі формуються базові предметні знання й уміння, призначені для набуття базових інформатичних компетентностей (при підготовці інженерів-програмістів) та узагальнення базових навчальних елементів шкільного предмета (при підготовці вчителів інформатики).

II – *етап фундаменталізації*. На цьому етапі здійснюється глибоке теоретичне узагальнення знань та вмінь, набутих на попередньому етапі.

III – *етап технологізації*. На цьому етапі відбувається включення професіоналізованого та фундаменталізованого знання в структуру професійної діяльності як засіб самореалізації фахівця в галузі інформаційних технологій.

Автори [257] визначають *фундирування* як «процес становлення особистості педагога в опорі на поетапне розширення й поглиблення якостей особистості школяра, необхідне й достатнє для теоретичного узагальнення шкільної освіти, у напрямку розвитку мислення, особистісних і професійних якостей майбутнього педагога».

За своєю основою, принцип фундирування є діалектичним: В.Д. Шадриков пропонує спіралеподібну схему моделювання базових знань, вмінь, навичок предметної підготовки студентів. Починаючи зі шкільного предмета через пошарове фундирування його в різних теоретичних дисциплінах, обсяг, зміст і структура предметної підготовки повинні суттєво змінитися в напрямку практичної реалізації теоретичного узагальнення шкільного знання за принципом «бумерангу». Шкільні знання стануть виступати структуроутворюючим фактором, що дозволяє відібрати теоретичні знання із предметної галузі більш високого рівня, через які відбувається фундирування шкільного знання. Інший шар фундирування може утворити вдосконалення й поглиблення практичних вмінь, постановка експерименту, студентські дослідження, проектування орієнтувальної основи навчальної діяльності.

Таким чином, фундирування здійснюється на основі створення механізмів і умов (психологічних, педагогічних, організаційно-

методичних, матеріально-технічних) для актуалізації й інтеграції базових загальноосвітніх навчальних предметів й вузівських знань з наступним теоретичним узагальненням і розширенням практичного досвіду майбутнього фахівця.

Концепція фундирування припускає розгортання в процесі предметної підготовки студентів наступних двох компонентів:

– визначення, аналіз і механізми реалізації змісту рівнів базових навчальних елементів і видів діяльності (знання, уміння, навички, математичні методи, ідеї, алгоритми й процедури, змістові лінії, характеристики особистісного досвіду);

– визначення й реалізація технології фундирування з урахуванням проектування індивідуальних освітніх траєкторій і розвитку самостійності студентів як основи конкурентоздатності на ринку праці (механізми управління пізнавальною й творчою діяльністю студентів, блоки формування професійної мотивації в освоєнні базових навчальних елементів і видів діяльності, варіативність способів розв'язання навчальних завдань).

Ключовим у концепції фундирування є принцип *наскрізної інтеграції* навчальних дисциплін (навчального матеріалу) на основі формування інформатичних компетентностей (універсальних і професійних). Показником інтегративності навчальних дисциплін служить наступність у розгортанні навчального змісту й структури навчальних дисциплін на основі фундаментальних концепцій інформатики.

На думку С.А. Ракова, цінність *фундирування змісту* навчальної дисципліни полягає в переході від навчального елемента (універсальної навчальної дії) на рівні «даних» до його глибокого теоретичного узагальнення на рівні «сутності» для навчального процесу у вищому навчальному закладі та в майбутній професійній діяльності. Саме тому фундирування змісту навчальної дисципліни дозволяє визначити стійке (інваріантне) ядро її змісту, а фундаментальність може бути досягнута, якщо в змісті навчання чітко виокремлені фундаментальні основи навчального предмета, що відповідають фундаментальним основам предметної галузі.

О.Х. Шень вказує на те, що «слід вчити фундаментальних сутностей, а не другорядних деталей, без яких можна обійтися. ... Сьогоднішні школярі – це навіть не завтрашні, а лише післязавтрашні програмісти. (Сьогодні їх найчастіше вчать вчорашнього (позавчорашнього?) програмування.)» [132, 59]

Стабілізація ядра навчальних курсів на основі відокремлення їх

фундаментальної складової від технологічної є одним з найбільш перспективних напрямків фундаменталізації інформатичних дисциплін. Так, зокрема:

1. Сучасні операційні системи базуються на принципах, закладених понад 20 років тому, і за своєю архітектурою є практично нерозрізненні. Визначальною є їх сумісність зі стандартом відкритих систем POSIX, за яким дозволяється використовувати в різних операційних системах єдиний програмний інтерфейс. Це дає можливість використовувати однакове (на рівні вихідних текстів) програмне забезпечення для різних операційних систем [287; 291; 293; 308; 359].

2. Інваріантність до мови програмування забезпечується створенням єдиного набору предметно-орієнтованих бібліотек. Так, в курсі чисельних методів математики може бути використана незалежна від ОС та середовища програмування бібліотека векторно-матричних об'єктів, реалізована мовами C++, Pascal, Python та Java [232; 233; 354]. Ще один варіант побудови цього курсу передбачає застосування системи комп'ютерної математики Maxima, що також функціонує на різному апаратному забезпеченні та під управлінням різних ОС [166; 286; 302; 307; 419]. Курс об'єктно-орієнтованого програмування має ядро, для підтримки якого застосовуються мови C++, Smalltalk, Java. Інший приклад – курс системного програмування, що охоплює спільні для POSIX-систем засоби та може викладатися із застосуванням мов C, Pascal та Python [237; 247].

3. Для підтримки таких курсів, як «Інтелектуальні та експертні системи» ([78; 285; 297; 312; 351]), «Паралельні та розподілені обчислення» ([173; 408]), «Моделювання» ([169; 299; 326; 365]) тощо доцільним є вибір стабільного програмного забезпечення, яке добре випробуване та оцінене в навчальній та науковій діяльності. Таке програмне забезпечення має тривалу історію, значний досвід успішного використання (не менше 15 років) але, в силу свого некомерційного характеру, є нелокалізованим.

На основі усталення змісту та засобів навчання інформатики через інваріантність відносно операційної системи та мови програмування з'являються широкі можливості:

– підвищення рівня теоретичної підготовки та формування компетентностей, необхідних для опанування сучасних інформаційних технологій;

– реалізації взаємозв'язків різних підходів (системного, діяльнісного та ін.), міжпредметної інтеграції та застосування методів суміж-

них наук (математики, фізики, філософії, природознавства);

– добору апаратних та програмних засобів навчання інформатичних дисциплін, зниження вартості цих засобів за рахунок використання ліцензійно чистого, вільно поширюваного, локалізованого програмного забезпечення;

– створення стабільних підручників.

Таким чином, **стабілізація курсів інформатики досягається поширенням на методичну систему навчання інформатики властивостей *відкритих систем*: розширюваності, масштабованості, мобільності, інтероперабельності та «люб'язності».**

Фундирування змісту інформатичних дисциплін характеризується наступним компонентним складом:

1. *Освоєння сучасних галузей науки на основі виявлення генезису базових навчальних елементів і способів діяльності:*

– представленість, опанування й генезис наукового знання й прийомів наукової діяльності: нанотехнології, фрактальна геометрія, вейвлети, моделі хаосу та ін. (за К.В. Корсаком [143]);

– розкриття історико-генетичних підстав значимості базових навчальних елементів розділу науки в інтегративному зв'язку з методикою навчання предмета (за В.Г. Бевз [18]);

– реалізація дослідницького підходу, у тому числі проектного методу на широкому спектрі сучасних досягнень науки й можливостей застосування в професійній діяльності (за Н.В. Морзе [201]);

– формування елементів наукового мислення й методологічної культури опанування елементів наукового пізнання в розв'язуванні навчальних і професійних завдань (за В.І. Клочком [126]).

2. *Наступність змістових ліній вузівських курсів інформатики й варіативність способів розв'язування навчальних та практичних завдань на рівні міждисциплінарних взаємозв'язків:*

– визначення змістових складових (фундаментальної і технологічної) у вузівському навчальному предметі (знання, уміння, навички, ідеї, алгоритми й процедури);

– актуалізація передового досвіду предметної діяльності в інтерактивному режимі з використанням мобільних технологій, адекватних цілям навчання;

– інтеграція змісту, прийомів і методів опанування вузівського навчального матеріалу, міждисциплінарних взаємозв'язків на рівні системної інтеграції й змістовно-процесуального симбіозу.

3. *Створення умов (психологічних, педагогічних, організаційно-*

методичних, матеріально-технічних) для розвитку креативності, пошукової й творчої активності студентів у розв'язуванні навчальних і професійно-орієнтованих завдань:

– освоєння фундаментального й технологічного знання з використанням інформаційно-комунікаційних технологій, зокрема технологій електронного, дистанційного та мобільного навчання;

– створення нових учбово-лабораторних комплексів, спеціальних курсів, навчальних дисциплін і методичних матеріалів, форм організації навчальної й наукової діяльності студентів на стику державних стандартів, інтересів регіону та корпоративного сектора;

– творче освоєння практико-орієнтованого поля майбутньої професійної діяльності.

У фундируванні змісту навчального предмета в контексті професійно-орієнтувальної функції фундаменталізації інформатичної освіти простежуються три лінії:

– визначення змісту навчального предмета, виходячи з його особливостей: добір, структура, етапи вивчення, інтегративні знання, співвідношення фундаментальної та технологічної складових тощо;

– наступності й змісту теоретичного узагальнення базових навчальних елементів: посилення прикладного й діяльнісного компонентів навчання предмета, модульний принцип розгортання змісту навчального предмета й т.п.;

– психологічних і педагогічних особливостей сприйняття, засвоєння, подання, застосування, аналізу й синтезу навчального матеріалу суб'єктом навчання: наочне моделювання, імітаційне моделювання, структурний аналіз базових навчальних елементів, посилення евристичного й гуманітарного компонентів, розвиток інтелектуальних і особистісних характеристик, варіативність розв'язування навчальних завдань і т.п. [34]

Ефективність опанування інформатичних дисциплін на основі концепції фундирування змісту може бути визначена через:

а) рівень засвоєння базового знання (*професійно-предметний рівень*);

б) рівень засвоєння фундаментального знання (*фундаментальний рівень*);

в) рівень розвитку загальнонавчальних і професійних умінь, творчої активності студентів (*загальнопрофесійний рівень*);

г) рівень розвитку особистісних якостей та інтересів студентів (інтелектуальних, мотиваційних, оцінка рис особистості) (*рівень са-*

моралізації);

д) *рівень професійної ідентичності* особистості (професійна самооцінка, задоволеність професією, взаєминами, рівень тривожності й т.п.);

е) *рівень соціалізації* й взаємодії в процесі професійної діяльності.

1.3.4. Перспективи фундаменталізації шкільного курсу інформатики

Інформатична освіта має практико-орієнтовану спрямованість, яка полягає в тому, що практика є не лише джерелом нових задач, а й критерієм для відбору можливих напрямків досліджень. Це означає, що прогрес інформатики відбувається як під впливом внутрішніх потреб розвитку, так і під впливом запитів практики (задач, що виникають в математиці, економіці, природознавстві, інженерії, всередині самої інформатики тощо). М.І. Жалдак наголошує, що фундаментальні знання мають важливе значення для прикладних досліджень, а потреби повсякденної виробничої практики викликають і стимулюють пізнавальну діяльність, спрямовану на розкриття законів фундаментального характеру, що в свою чергу є одним з аспектів гуманітаризації освіти [94]. Тому фундаменталізація інформатичної освіти у вищій педагогічній школі сприятиме проникненню ідей фундаменталізації й у шкільний курс інформатики. Як зазначає Ю.В. Триус, «... навіть з технологічної точки зору на уроках інформатики в середній школі необхідно знайомити учнів з найбільш загальними принципами функціонування систем, в тому числі – й програмних» [141]. М.П. Лапчик наголошує, що «... школі потрібен учитель інформатики з фундаментальними знаннями в галузі інформатики» [162].

Важливою частиною змісту шкільного курсу інформатики є вивчення інформаційних і комунікаційних технологій (ІКТ), оволодіння школярами вміннями й навичками застосування засобів ІКТ для розв'язування навчальних і практичних завдань. Для багатьох учителів, методистів і авторів підручників інформатики формування вмінь використання засобів ІКТ – взагалі головна (якщо не єдина) ціль цього курсу, що не відповідає загальноосвітньому характеру цього курсу та суперечить державному стандарту. Витоки такої позиції знаходяться в історії введення інформатики в школу під гаслом необхідності «забезпечення комп'ютерної грамотності молоді», що саме по собі вже орієнтувало цей курс переважно на формування вмінь працювати з комп'ютером. Наприкінці 80-х – початку 90-х років, коли масовими загальнодоступними засобами ІКТ стали так звані «офісні пакети», зміст курсу інформатики орієнтувався більшою мірою на

роботу із програмними засобами, що входять до складу цих пакетів. Підручники інформатики середини 90-х рр. усе більше нагадували збірник інструкцій для користувача (особливо яскраво це виражено у навчальних посібниках авторського колективу під керівництвом Я.М. Глинського).

Однак уже через кілька років знову постало питання про використання загальноосвітнього потенціалу інформатики, її внеску у світогляд, розвиток особистості, соціалізацію школярів і т.д. У стандарті [67] й типових програмах з інформатики [204; 92; 254; 106; 93], розроблених під керівництвом М.І. Жалдака, було чітко визначено місце ІКТ в інформатичній освіті, з'явилися питання єдності інформаційних процесів у біологічних, соціальних і технічних системах, інформаційного моделювання, соціальної інформатики та ін. Так, автори експериментального навчального посібника з інформатики для 7 класу [82] спеціально зосереджували увагу на основних типах та головних функціях програмного забезпечення замість детального розгляду певного програмного продукту, тому такий підручник є фундаментальним.

Відзначимо також, що прийняттю нових позицій щодо цілей і змісту курсу інформатики сприяла ще одна обставина. Критика радянської системи освіти, що розгорнулася на початку 90-х років, зараз уже перестала носити тотальний і безапеляційний характер, а стала більш конкретною та обґрунтованою. Зокрема, багато в чому справедливий докори відносно надмірно «академічного» характеру шкільної освіти та пропозиції відмовитися від принципів фундаментальності, системності й повноти його змісту, протиставлення їх компетентнісному підходу поступилися місцем більше стриманій позиції. Якщо компетентності – це обізнаність [38], «знання в дії» [343, 3], то дії, діяльність не можуть бути ефективними, якщо вони не мають системного характеру, не відповідають вимогам повноти й не спираються на фундаментальні знання. Так само актуальна зараз вимога мобільності освіти може бути реалізована тільки за рахунок фундаментальності освіти. Саме ця якість освіти дає можливість у короткій термін опанувувати нові технології та способи діяльності, зробити людину мобільною, затребуваною на ринку праці.

Ці тенденції стають все більш виразними в останні роки, коли зміна поколінь засобів ІКТ відбувається настільки стрімко, що знання, уміння й навички в галузі конкретних версій цих технологій, одержувані в середній школі, гублять свою актуальність і стають незат-

ребуваними досить швидко.

Сьогодні вже не можна будувати вивчення ІКТ в основному на тренінгу типових умінь роботи з основними засобами цих технологій, орієнтуючи його на численні вправи та розв'язування завдань репродуктивного характеру. Не можуть залишитися осторонь і такі принципи навчання, як фундаментальність, системність, свідомість у навчанні. Повною мірою необхідно задіяти й внутрішньопредметні зв'язки шкільного курсу інформатики, особливо розділи, пов'язані з поданням повідомлень, формалізацією й моделюванням, властивостями алгоритмів тощо.

Відповідно до теорії діяльності, головним змістом навчання повинні бути загальні способи дій для розв'язування широких класів завдань, щоб діяльність учнів була спрямована на оволодіння цими загальними способами. П.Я. Гальперін відзначав, що всі надбання в процесі навчання можна розділити на дві нерівні частини: одну становлять нові загальні схеми речей, які обумовлюють нове їхнє бачення й нове мислення про них, іншу – конкретні факти й закони досліджуваної галузі, конкретний матеріал науки [48]. Освоєння загальних схем вимагає універсальних способів дій, у той час як конкретний матеріал пов'язаний з вузькопредметними, переважно виконавчими діями. Не заперечуючи необхідності формування конкретних дій, найбільшу увагу потрібно приділяти загальним способам дій, пов'язаним із використанням фундаментальних знань, які носять інваріантний характер.

Отже, доцільно було б побудувати зміст навчання ІКТ у курсі інформатики на основі виділення інваріантної (наукові основи ІКТ) та варіативної (навички роботи з конкретними версіями засобів ІКТ) частин. При цьому варіативна частина могла б скласти основний зміст практичних (лабораторних) робіт із цього курсу.

Як основні принципи добору змісту фундаментальних, наукових основ ІКТ можна виділити такі: єдність подання повідомлень для всіх технологій; єдність у методах і засобах опрацювання повідомлень (і даних); побудова ІКТ на основі алгоритмів, що забезпечують автоматизацію опрацювання повідомлень (даних).

Яскраві приклади фундаменталізації шкільного курсу інформатики наведені у роботах І.О. Теплицького, присвячених впровадженню інтегративного курсу моделювання [249; 358]. На жаль, кількість таких робіт досить незначна, тому фундаменталізація шкільного курсу інформатики все ще залишається практично нерозробленим на-

прямоком, незважаючи на те, що збірник 1987 року «Вивчення основ інформатики та обчислювальної техніки в середній школі: досвід та перспективи» закінчувався тим, що «навчальні програми з усіх предметів в школах ФРН базуються ... на фундаментальних знаннях ..., і інформатика ... не є виключенням. Застосовуваний у ФРН ... підхід у навчанні інформатики заслуговує найпильнішої уваги. Необхідно відзначити також, що в США, ФРН та ... Великобританії спостерігається тенденція до виявлення фундаментальних понять ... у шкільних курсах інформатики. Аналіз зарубіжного досвіду навчання інформатики слід враховувати і при побудові курсу інформатики та обчислювальної техніки у радянській школі» [425, 190–191].

РОЗДІЛ II

МОБІЛЬНІ ТЕХНОЛОГІЇ ФУНДАМЕНТАЛІЗАЦІЇ НАВЧАННЯ ІНФОРМАТИЧНИХ ДИСЦИПЛІН

2.1. Поняття про мобільне навчання

Характерною рисою останнього десятиріччя стало активне використання засобів мобільного зв'язку та різноманітних електронних пристроїв. Сучасний мобільний телефон має функціональність, що не поступається комп'ютерам початкового рівня, а в деяких випадках – і середньої потужності. В першу чергу це стосується смартфонів та персональних комунікаторів (КПК із засобами зв'язку). Поширеність серед користувачів мобільного зв'язку смартфонів та персональних комунікаторів, на думку фахівців, складає біля 10% і має чітку тенденцію до зростання.

Мобільне навчання – нова технологія навчання, що базується на інтенсивному застосуванні сучасних мобільних засобів та технологій. Мобільне навчання тісно пов'язане з навчальною мобільністю в тому сенсі, що студенти повинні мати можливість брати участь в освітніх заходах без обмежень у часі та просторі. Використання мобільних технологій відкриває нові можливості для навчання, особливо для тих, хто живе ізольовано або у віддалених місцях чи стикається з труднощами в навчанні. Можливість навчання будь-де та будь-коли, що властиво мобільному навчанню, сьогодні є загальною тенденцією інтенсифікації життя в інформаційному суспільстві.

2.1.1. Електронне навчання як технологічна основа фундаменталізації вищої освіти

Електронне навчання (E-learning) відноситься до великої науково-практичної галузі, що носить загальну назву **автоматизованого навчання**. Її розвиток можна поділити на три етапи:

Перший етап (20–50-ті рр. ХХ ст.) охоплює період з моменту появи електромеханічних комп'ютерів до широкого впровадження електронних комп'ютерів. Цей етап характеризується застосуванням різних механічних, електромеханічних та електронних індивідуалізованих пристроїв, за допомогою яких подавався навчальний матеріал і виконувався контроль (та самоконтроль) знань (технологія **програмованого навчання**). Як зауважує М.І. Жалдак, «програмоване навчання (в його розумінні біхевіористами 50-х рр. ХХ ст.) назавжди

відійшло у минуле і ніколи не відродиться, оскільки окрім технічних в ньому є багато психологічних мінусів, зокрема відхід від цілісного подання і сприймання навчального матеріалу (що є одним з аспектів фундаменталізації навчання)».

Другий етап охоплює період 50–80-х рр. минулого століття та пов'язаний з широким впровадженням ЕОМ у практику, що не могло залишити осторонь фахівців у галузі освіти, тому спочатку з'являються ідеї навчання кібернетики в школі (В.С. Ледньов), впровадженням елементів прикладної математики у навчальний процес (В.М. Монахов, М.І. Жалдак, Ю.С. Рамський), з'являються комп'ютерно-орієнтовані середовища навчання, автоматизовані системи контролю знань та управління навчальним процесом (В.М. Глушков [50; 51], Ю.І. Машбиць [176; 178]). Ключовими термінами цього періоду стали *інтелектуальні навчаючі системи, комп'ютерно-орієнтовані системи навчання, комп'ютерна підтримка навчального процесу, комп'ютерні системи контролю знань*. В цей період була створена велика кількість спеціалізованого програмного забезпечення – PLATO, Coursewriter, Tutor та ін. Цьому сприяли очевидні переваги ЕОМ – пам'ять для зберігання навчальних матеріалів, швидкість опрацювання та розрахунків, більш широкі засоби для перегляду навчальних матеріалів та багато інших. Головним недоліком розробок цього періоду була їхня стаціонарність та автономність, пов'язана з використанням «великих» обчислювальних машин або, в кращому випадку, зв'язаних з ними терміналів. Також було важко реалізувати обмін освітніми ресурсами та послугами між великою кількістю користувачів.

Третій етап (з 80-х рр. минулого століття) розпочався з появою комп'ютерних мереж та персональних комп'ютерів. Виключно потужний імпульс у розвитку освітніх технологій пов'язаний з використанням глобальної мережі Інтернет. Використання спільних та розподілених ресурсів, Web-технології, віддалений доступ до навчального контенту забезпечив суттєве підвищення ефективності професійної підготовки, її доступності та масовості. Мережні технології, висока якість та підвищення ефективності апаратного забезпечення уможливили створення професійних середовищ та систем для надання освітніх послуг та реалізації різних видів формальної (організованої) і неформальної (спеціально не організованої) освіти. Ключовими термінами цього періоду є *Інтернет, Web-курси, гіпертекст, віртуальне навчання, віртуальний університет, неперервна освіта, навчан-*

ня протягом всього життя, дистанційне навчання, електронне навчання, мобільне навчання.

Широке впровадження нових інформаційних технологій веде до розвитку багатьох нових можливостей для управління процесом навчання, навіть у порівнянні з дуже недавнім минулим. Сьогодні у повній мірі може здійснюватись ідея навчання у будь-який час і в будь-якому місці. Сьогодні в Інтернет налічується понад мільйон навчальних курсів, а кількість порталів та віртуальних навчальних закладів сягає 30000.

Багато практичних рішень доведені до рівня професійних систем. Так, системи на ядрі освітньої платформи WebCT використовують близько 5 млн. студентів; для WebCT створено сотні тисяч курсів, розроблених у 40000 університетів і коледжів з 50 країн. Платформа Blackboard – інше професійне широко використовуване середовище електронного навчання в різних предметних галузях. Програмна платформа «e-Learning Shell» (скорочено «eLSe») функціонує під управлінням Windows та Linux на базі безкоштовних продуктів, таких, як Web-сервер Apache з модулем PHP та СУБД MySQL. Ця платформа має функціональність, яка повністю відповідає вимогам Генерального директорату з питань освіти та культури Комісії Європейського Союзу. Прикладами інших середовищ є Learning Space, IntraLearn, Top Class, eCollege, Click2learn, Authorware, LearnLinc, Virtual-U, Web Course in a Box, UniLearn, WebBoard та багато інших.

Основні передумови та причини для широкого використання електронного навчання:

1. *Тиск інформаційного суспільства.* Інформаційне суспільство, в яке світ вступив з приходом XXI століття – це суспільство знань. Якщо в індустріальному суспільстві досвід навчання обов'язково був зв'язаний зі школою (середньою або вищою), то в інформаційному суспільстві, коли в результаті розвитку високих технологій одні професії відмирають, інші змінюються, треті народжуються, рівень вимог до професійних якостей робітників та їхньої відповідальності збільшується, тому для того, щоб зберегти свої робочі місця в умовах великої конкуренції, зростати професійно, щоб впоратися зі зростаючими інформаційними потоками та в цілому успішно працювати в рамках динамічного інформаційного суспільства, люди повинні безперервно вчитися – вчитися протягом усього життя.

2. *Глобальність як характерна риса інформаційного суспільства.* Розвиток інформаційних технологій, Інтернету та досягнення в галузі

комунікацій роблять суспільство більш відкритим, а його члени стають більш залежними один від одного і мусять постійно розширювати співробітництво. Цьому сприяє тенденція ринку праці до скасування національних кордонів і створення глобального ринку праці. Це неминуче приводить до глобалізації освіти та використання глобальних інформаційних ресурсів і стандартів.

3. *Стрімкий розвиток інформаційних та комунікаційних технологій.* Знаменитий емпіричний закон Мура розвитку електронної елементної бази (напівпровідникових мікросхем), згідно з яким ступінь інтеграції (кількість напівпровідників на одиницю площі кремнієвих пластин) подвоюється кожні 18 місяців, діє і для тактової частоти (швидкодії) мікропроцесорів, передавання даних через канали зв'язку та в інших місцях.

4. *Експоненціальне зростання накопичених людством знань і неможливість їх ефективного засвоєння за допомогою традиційних методів і підходів.* Це вимагає інтенсифікації процесів засвоєння знань, їхньої актуалізації та застосування на практиці.

5. *Практично вичерпані можливості традиційної підготовки кадрів для вирішення завдань нового часу.*

6. *Брак ІКТ-фахівців:* більш ніж 60% вакансій у ЄС – професії в галузі «інтенсивного знання та електронних навичок»; попит на ІКТ-фахівців буде перевищувати пропозицію приблизно на 12% щорічно протягом найближчих років. Одним із шляхів вирішення цієї проблеми є використання нових методів і методик інтенсивного навчання і підготовки, в тому числі електронного навчання.

7. *Освіта стає мета-індустрією:* так,

– у 2004 році глобальний ринок електронного навчання мав оборот понад 23,1 млрд. доларів США;

– до 2004 року США мали частку у 65,2% ринку, в той час як сьогодні Західна Європа є найбільш динамічним ринком освітніх послуг;

– у 2000 році частка електронного навчання в сфері ІКТ складала 24%, в той час як в 2005 році – вже 53,8%;

– у 2005 році електронне навчання є найбільш часто використовуваним у корпоративній ІТ-освіті;

– з'явилась нова, швидко зростаюча галузь – електронне навчання, – зі своїми виробниками контенту, видавцями електронних матеріалів, розробниками програмних засобів, послуг, порталів тощо;

– зростає тенденція до співробітництва університетів та великих

ІТ-компаній, створення віртуальних університетів, віртуальних навчальних центрів.

Серед основних характеристик та особливостей електронного навчання можна виділити:

- можливість інтерактивної взаємодії між викладачем і студентом в режимі діалогу, що у деяких випадках може наближатися до діалогової взаємодії у традиційних навчальних технологіях;

- швидке доставляння навчальних матеріалів в електронному поданні;

- оперативний доступ до баз знань, що містяться в мережі Інтернет;

- можливість перевірки та контролю знань у дистанційному режимі;

- можливість організації лабораторних практикумів у віртуальному режимі через реалізацію віддаленого мережного доступу до реального лабораторного обладнання;

- створення «віртуальних груп» для оперативної взаємодії між учнями;

- можливість накопичення статистичних даних та на основі їх аналізу управляти навчанням;

- підвищення якості навчання та управління;

- впровадження автоматизованого управління якістю навчання;

- індивідуалізація професійної підготовки шляхом створення індивідуальних графіків для окремих студентів.

Слід зазначити, що Україна сьогодні наближається до середньої стадії впровадження електронного навчання. Так, Державною програмою «Інформаційні та комунікаційні технології в освіті і науці» [251] на 2009-2010 роки передбачено наступні напрямки роботи:

1. Розроблення, впровадження та легалізація програмного забезпечення:

- створення банку електронних документів нормативно-правового, науково-методичного, психолого-педагогічного, організаційного, програмно-технологічного та інформаційного забезпечення дистанційного навчання;

- створення та впровадження програмних засобів пілотної системи поточного і підсумкового контролю знань студентів у вищих навчальних закладах;

- створення та впровадження програмних засобів для уніфікованої системи дистанційного навчання.

2. Створення, зберігання та доступ до інформаційних ресурсів:
– створення Інтернет-порталу дистанційного навчання;
– створення Інтернет-порталу інформаційних ресурсів освіти і науки;
– забезпечення доступу до національних і світових інформаційних ресурсів;
– сертифікація та атестація програмних засобів та курсів дистанційного навчання.

3. Розроблення систем забезпечення інформаційної безпеки функціонування мереж та інформаційних ресурсів, зокрема – розроблення програмно-технічних систем забезпечення захисту інформаційних ресурсів від несанкціонованого доступу.

Вибір напрямків зумовлений тим, що впровадження інноваційних методів електронного навчання, зокрема, дистанційного, ще є недостатньо широким. Так, опитування студентів криворізьких ВНЗ, в яких функціонують системи дистанційного навчання (Криворізький технічний університет, Криворізький державний педагогічний університет, Криворізький економічний інститут Київського національного економічного університету ім. В. Гетьмана, Криворізький металургійний факультет Національної металургійної академії України), показало, що лише 13% опитаних студентів використовують електронні ресурси навчальних закладів.

Опитування показало, що ефективність університетських Web-сайтів у найбільш важливому аспекті академічного спілкування – предметно-змістова підтримка навчальних інформаційних ресурсів (курсів) – є занадто низькою: лише 18% студентів використовували доступ до розміщених на сайтах курсів.

Дані про стан електронного навчання в нашій країні та в усьому світі свідчать про нагальну необхідність його стимулювання, щоб забезпечити динамічний і прогресивний розвиток та впровадження на всіх рівнях освіти, перш за все, – вищої, тому що електронне навчання є інноваційною технологією, спрямованою на професіоналізацію та підвищення мобільності тих, хто навчається, і на сучасному етапі розвитку ІКТ воно може розглядатися як ***технологічна основа фундаменталізації вищої освіти***.

2.1.2. Мобільне навчання та рівний доступ до ІКТ

Розвиток інформаційних технологій призвів до появи нового соціального явища – *цифрового бар'єру* (digital divide; інші назви – цифрова нерівність, цифровий поділ): обмеженню можливостей соціа-

льної групи через відсутність у неї доступу до сучасних засобів комунікації, тобто нерівний доступ членів суспільства до ІКТ. Виникнувши в середині 90-х рр., даний термін спочатку характеризував лише можливість доступу до комп'ютерного обладнання, проте згодом став характеризувати інформаційні технології вцілому.

Подолання цифрового бар'єру в системі освіти можливо лише через забезпечення рівного доступу до неї за допомогою засобів ІКТ, тому цілком природно, що даний напрям є провідним у вітчизняній методиці навчання інформатики. Надання закладам освіти сучасних технічних засобів ІКТ створює умови для організації електронного навчання, а їх об'єднання засобами Інтернет – й для організації дистанційного навчання. Водночас поза увагою дослідників залишаються різноманітні електронні пристрої, насамперед, смартфони та персональні комунікатори, широко поширені серед учнів старшої школи та студентів. Проте наказом МОН України від 24.05.2007 №420 «Про використання мобільних телефонів під час навчального процесу» заборонено використання мобільних телефонів у загальноосвітніх та професійно-технічних навчальних закладах під час проведення навчальних занять.

На користь такої заборони наводяться наступні аргументи: «Перше, наявність телефону дає можливість своєчасно повідомити батькові чи матері про те, що дитина закінчила навчання, та дає можливість оперативного зв'язку дитини з батьками. Але (уявіть ситуацію) коли йде урок і в класі сидить 30 учнів і через кожну хвилину дзвонить мобільний телефон в одного чи іншого учня. Чи можливо в таких умовах проводити повноцінний навчальний процес? По-друге, під час виконання самостійних, контрольних робіт в студентів та учнів часто виникає ідея використовувати мобільний телефон як джерело списування. ... До цих всіх факторів додається ще одна проблема – більшість школярів користуються телефонами з відеокамерами, і пристроями доступу до мережі Інтернет. Ці телефони перетворюються на засіб поширення юнаками і дівчатами сцен насилля.» [336]

Керівниками багатьох ВНЗ також заборонено *використання мобільних телефонів в навчальному процесі*, що призвело до створення унікальної ситуації – офіційної заборони потужного технічного засобу навчання, адже головним аргументом на користь такої заборони є те, що **мобільні пристрої є ефективним засобом ІКТ, не контрольованим викладачем** (мають доступ до Інтернет, можуть бути використані як джерело списування тощо).

Зауважимо, що рішення МОН України було викликане до життя тими самими причинами, які у 2000 р. спонукали Генеральний секретаріат Національної вчительської спілки Великобританії оприлюднити сумарну реакцію вчителів на мобільні пристрої в школі: «Мобільні телефони не призначені для використання протягом навчального дня – особливо під час уроків. Процес навчання порушується не лише у тієї особи, що телефонує або якій телефонують, а у всього класу» [489].

На початок 2008 р. в світі нараховувалося більше 1,5 мільярдів мобільних телефонів та комунікаторів – майже втричі більше, ніж комп'ютерів. Потужність більшості мобільних пристроїв перевищує потужності персональних комп'ютерів середини 90-х рр., які й досі використовуються в процесі навчання, тому нехтування потенціалом педагогічно виваженого і доцільного використання цього класу пристроїв є неприйнятним, так само, як їх застосування без відповідної методики навчання.

Проблему використання мобільних телефонів у навчальному процесі слід розглядати як один із проявів конфлікту між навчанням у класі та поза ним:

<i>повсюдне навчання</i>	<i>навчання в класі</i>
– центральна особа – той, хто вчиться;	– центральна особа – той, хто вчить;
– індивідуалізоване;	– інституціоналізоване;
– спільне;	– індивідуальне;
– ситуативне;	– деконтекстуалізоване;
– у довільному місці;	– зафіксоване в місці;
– протягом всього життя.	– обмежене в часі.

Можна спробувати розширити навчання в класі до повсюдного: для цього достатньо використати записи лекцій, створити навчальні середовища для мобільних телефонів та засоби оцінювання навчальних досягнень, забезпечити доступ з дому до інтранет-мережі організації. Проте ці дії не забезпечують повноцінного повсюдного навчання.

Можна спробувати розширити і повсюдне навчання: для цього необхідно забезпечити мережну безпеку, заборонити персональні пристрої, залишивши учневі право самостійно обирати шлях навчання. Однак при цьому втрачається контроль з боку вчителя.

На розв'язання цього конфлікту і спрямоване мобільне навчання, складовими якого є:

1) навчання з використанням портативної техніки (фокусується на технології і може бути реалізоване й у стаціонарному варіанті – наприклад, в класі);

2) контекстно-чутливе навчання (фокусується на учневі і може бути реалізоване за допомогою портативних або стаціонарних технологій);

3) навчання в мобільному світі (фокусується на мобільному суспільстві).

Тому можна визначити *мобільне навчання* (mobile learning, M-Learning) як сучасний напрямок розвитку систем дистанційної освіти із застосуванням мобільних телефонів, смартфонів, КПК, електронних книжок [296]. Технологія мобільного навчання передбачає наявність системи дистанційного навчання, яка включає в себе підсистему доступу до локального та віддаленого контенту. В порівнянні з традиційним в мобільному навчанні з'являється можливість моніторингу навчання в реальному часі та забезпечується висока насиченість контенту, що дозволяє розглядати його не лише як засіб навчання, а й як інструмент спільної роботи, призначений для підвищення якості навчання [172] (рис. 2.1). Таким чином, **мобільне навчання виступає засобом подолання цифрового бар'єру**.

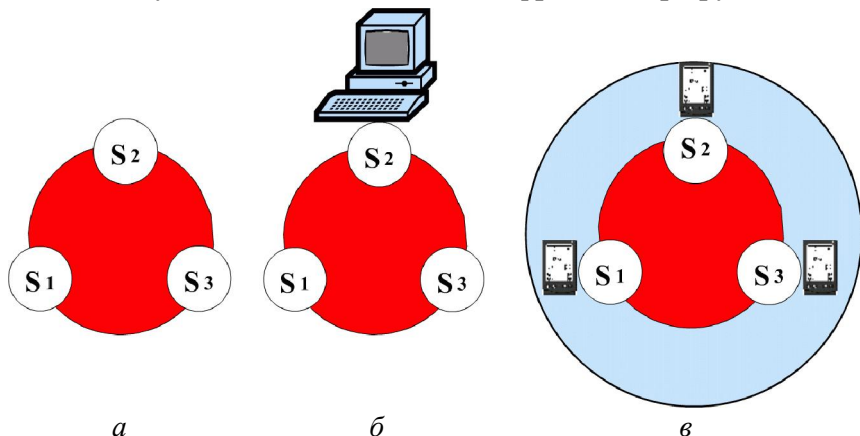

Рис. 2.1. Традиційне, комп'ютерно-орієнтоване та мобільне комп'ютерно-орієнтоване співробітництво

Слід зауважити, що запропоноване означення є частково *техноцентричним* – це провідний, проте не єдиний напрямок класифікації. Можна виділити ще принаймні три:

– по відношенню до електронного навчання. Цей підхід характеризує мобільне навчання як розширення електронного навчання (так, Т. Георгієв означає його як «нову стадію розвитку електронного навчання» [470, 1]), проте всеосяжність такого означення не допомагає визначити характерні властивості мобільного навчання. Дж. Тракслер взагалі стверджує, що в означеннях через техноцентричний підхід (або через електронне навчання) лише шукають місце «мобільного навчання десь в спектрі портативності електронного навчання» [444, 7];

– по відношенню до формальної (спеціально організованої) освіти. У літературі з мобільного навчання формальна освіта часто характеризується як навчання «віч-на-віч», проте форми дистанційної освіти (наприклад, дистанційне заочне навчання) існували на протязі понад 100 років [500], що породжує питання про місце мобільного навчання по відношенню до всіх форм традиційного навчання (під традиційним навчанням розуміється організоване та кероване викладчем навчання «віч-на-віч» у групі, у визначений час та у певному місці);

– по відношенню до суб'єкта навчання. Цей напрям прослідковується в дослідженні з концептуального мобільного навчання М. Шарплеса, Дж. Тейлора, К. О'Маллі та їх колег. В ранніх роботах колективу, керованого М. Шарплесом, концепція мобільного навчання була тісно пов'язана з пристроєм [519] та сприятливими можливостями для безперервного навчання [520]. Однак із часом, у відповідності до визначених у п. 1.1.1 вимог мобільності навчання, увагу з пристрою було перенесено на учня. Це привело до розгляду мобільного навчання стосовно учня і визначення його як «будь-якого виду навчання, що відбувається, коли учень не має фіксованого, наперед визначеного місця, або навчання, що відбувається, коли учень використовує для навчання можливості пропонувані мобільних технологій» [444, 8]. В останніх роботах колективу (наприклад, [516]) розробляється контекстний аспект теорії мобільного навчання.

Таким чином, у нашому означенні охоплені принаймні три з чотирьох напрямів визначення мобільного навчання. Для з'ясування ваги кожного з цих напрямів розглянемо місце мобільного навчання серед інших технологій.

2.1.3. Місце мобільного навчання серед технологій автоматизованого навчання

Інтерес до загальних проблем і аспектів реалізації електронного

навчання постійно зростає. Цей інтерес є очевидним як з боку працівників сфери освіти, які його безпосередньо організують та реалізують, так і з боку студентів, котрі навчаються на педагогічних та інформатичних спеціальностях («Інформатика», «Комп'ютерні науки», «Інформаційні системи та технології» тощо). Кількість публікацій в галузі електронного навчання постійно зростає. Переважна більшість цих матеріалів розміщена в Інтернет. Якщо скористатися послугами пошукової системи Google, то при введенні ключових фраз «електронне навчання, Е-навчання» українською мовою отримаємо 142 посилання, російською – 376 посилань, англійською – близько 46 млн. посилань; при введенні ключових фраз «мобільне навчання, М-навчання» українською мовою отримуємо 17 посилань (з них 2/3 належать автору), російською – 171 посилання, англійською – близько 1,7 млн. посилань. Красномовним доповненням до кількості посилань на мобільне навчання у вітчизняних Інтернет-джерелах є розділ «Мобільне навчання» форуму Львівського державного університету безпеки життєдіяльності (<http://ubgd.lviv.ua>), що не містить жодного повідомлення.

Практично цілковита нерозробленість проблем мобільного навчання поєднується з високим інтересом до нього як з боку педагогічних працівників, так і з боку студентів. Проте єдина згадка про мобільне навчання з боку державних органів управління освітою відноситься до вже згаданого вище наказу МОН України від 24.05.2007 №420 «Про використання мобільних телефонів під час навчального процесу», в четвертому пункті якого директору Українського державного центру позашкільної освіти спільно із операторами стільникового зв'язку необхідно було до 1 вересня 2007 року розробити Положення Всеукраїнського конкурсу на краще використання мобільних телефонів для отримання відомостей в усіх галузях знань. Станом на 1 грудня 2008 року таке положення все ще не розроблено.

Для визначення місця та ролі мобільного навчання у фундаменталізації навчання інформатичних дисциплін коротко розглянемо основні сучасні технології автоматизованого навчання.

І. Дистанційне навчання

Дистанційне навчання виникло у зв'язку з необхідністю забезпечення безперервного навчання на протязі всього життя та завдяки специфічним можливостям розвитку найважливіших пізнавальних здібностей при його використанні.

Дистанційне навчання не є новою формою освіти: його історія

налічує понад 150 років застосування та традицій. Його головною особливістю є просторова та часова відстань між викладачем та студентом.

Дистанційне навчання не слід ототожнювати із заочним навчанням, де студенти отримують навчальний план та програми курсів, певну кількість очних занять, далі готуються індивідуально та атестуються. Основна ідея дистанційного навчання – «дати» знання студенту, який, як правило, далеко від місця зберігання їх джерел. У минулому, коли ще не було сьогоднішніх засобів електронних комунікацій [6], для цього використовувалися друковані матеріали, що надсилалися звичайною поштою, а зворотний зв'язок відбувався через листування (кореспондентська освіта).

Не викликає запитань стосовно користі дистанційного навчання для суспільства: його застосування вивільняє діяльність студентів, щоб вони могли навчатися у будь-який час, в будь-якому місці і у такий спосіб, що відповідає їхній зайнятості. Незважаючи на ці переваги, перші 100 років дистанційного навчання були відзначені критикою. Великий прорив в якості та кількості наступив у 1970-х рр., коли в СРСР було широко впроваджена заочна форма навчання, а в Європі створені відкриті університети (зокрема, Відкритий університет Сполученого Королівства в Мілтон Кейнс [481] та Національний університет дистанційного навчання в Мадриді), які змінили статус дистанційного навчання, зробивши його міжнародно-визнаною університетською освітою.

За Д. Кіганом, дистанційна освіта має п'ять основних форм реалізації:

1) дистанційне навчання – забезпечення освіти та навчання на відстані через відкриті університети, інститути дистанційного навчання та департаменти дистанційної освіти традиційних інститутів;

2) електронне навчання – навчання через Інтернет із застосуванням LMS;

3) синхронне електронне навчання – електронне навчання з активним зворотним зв'язком;

4) Інтернет-лекції – поширення відеолекцій засобами інтранет, соціальних мереж та WWW;

5) мобільне навчання – навчання за допомогою кишенькових комп'ютерів, смартфонів і мобільних телефонів [479].

II. Електронне навчання

У самому широкому сенсі електронне навчання може розгляда-

тися як навчання, що здійснюється та підтримується за допомогою електронних засобів та електронних середовищ. Ці електронні засоби можуть бути спеціалізованими або універсальними, такими як комп'ютер, що відноситься до класу складних електронних пристроїв. Таким чином, будь-яке навчання за допомогою комп'ютера може бути віднесене до електронного навчання.

В означенні, запропонованому Європейською комісією, *під електронним навчанням розуміють формування знань, умінь та навичок за допомогою або повністю через Інтернет.*

У відповідності до означення Єврокомісії, електронне навчання можна розглядати як свого роду дистанційне навчання. З цієї точки зору воно є дистанційним навчанням, реалізованим у Інтернет-середовищі зі способом передавання навчальних матеріалів в електронному вигляді. Таке означення включає в себе онлайн-навчання, Web-орієнтоване навчання, віртуальні університети та класи, «цифрову» співпрацю та технологічну підтримку дистанційного навчання. Проте саме ці складові Є.М. Смирнова-Трибульська [319] включає у сучасне дистанційне навчання, тому в Україні більш поширеним є означення через ІКТН: *електронне навчання (e-learning)* – це подання навчальних матеріалів та управління процесом навчання за допомогою нових інформаційних і телекомунікаційних технологій. Ми дотримуємося трактування електронного навчання як навчання, що підтримується та стимулюється застосуванням ІКТ.

Елементами системи електронного навчання, спільними з дистанційним, є:

– *змістові об'єкти*: навчальний матеріал поділений на модулі, що містять об'єкти різної природи – текст, графіку, зображення, аудіо, анімацію, відео тощо. Як правило, вони зберігаються в базі даних і доступні в залежності від потреб суб'єктів навчання. Результатом є індивідуалізація навчання – студенти отримують лише те, що їм потрібно, засвоюючи знання у бажаному темпі;

– *спільноти*: студенти можуть створювати Інтернет-спільноти для взаємодопомоги та обміну повідомленнями;

– *експертна онлайн-допомога*: викладачі або експерти (інструктори з курсу) доступні в мережі для проведення консультацій, відповіді на питання, організації обговорення;

– *можливості для співпраці*: за допомогою відповідного програмного забезпечення можна організувати онлайн-конференції, спільну роботу над проектом студентів, географічно віддалених один від од-

ного;

– *мультимедіа*: сучасні аудіо- та відеотехнології подання навчальних матеріалів з метою стимулювання прагнення студентів до набуття знань та підвищення ефективності навчання.

Основні переваги електронного навчання:

– *індивідуалізація навчання*: засоби самонавчання дозволяють студентам, виходячи з власних можливостей, обирати тип, темп та спосіб отримання матеріалів на основі власних уподобань;

– *скорочення витрат на навчання*: в системі неформальної освіти студенти можуть суттєво знизити або навіть ліквідувати витрати на навчання – в усіх інших випадках вартість електронного навчання порівнянна чи навіть вища, ніж традиційного;

– *швидкий та простий доступ до навчальних матеріалів*: користувачі можуть отримати доступ до навчального контенту з будь-якого місця, де є з'єднання з Інтернетом. Це означає, що методичними матеріалами електронного курсу може користуватися практично необмежена кількість студентів;

– *можливість спільного навчання* через обмін та спільне використання освітнього контенту кількома пов'язаними між собою користувачами;

– *звітність*: навчання, контроль знань, оцінювання та моніторинг навчального процесу, накопичення кредитів та проходження навчальних програм і планів і отримання сертифікату автоматизовані. При цьому зберігаються різні дані, які можуть бути використані для адміністративного контролю за процесом навчання та формування різних звітів.

III. Мобільне навчання

В літературі пропонуються різні техноцентричні означення мобільного навчання, спільним в яких є те, що за цієї технології навчання фізичне з'єднання з кабельною мережею є обов'язковим [488]. З цієї точки зору мобільне навчання може бути визначено як підхід до навчання, при якому на основі мобільних електронних пристроїв створюється мобільне освітнє середовище, де студенти можуть використовувати їх у якості засобу доступу до матеріалів, що містяться в Інтернеті, будь-де та будь-коли.

Мобільне навчання є, з одного боку, різновидом дистанційного навчання, а з іншого – електронного (рис. 2.2). У порівнянні з електронним та дистанційним навчанням мобільне надає суб'єкту навчання більшу кількість «ступенів вільності» – вищу інтерактивність, бі-

льшу свободу руху, більшу кількість технічних засобів, основними з яких є UMPC – ультрамобільні ПК (Intel Classmate, Asus EEE), Tablet PC – планшетні ПК, надпортативні ноутбуки, PDA (персональні цифрові помічники), аудіопрогравачі для запису та прослуховування лекцій, мультимедійні путівники музеями, мультимедійні ігрові консолі, електронні книжки, мобільні телефони, смартфони та багато інших [469].

Рис. 2.2. Співвідношення електронного, дистанційного та мобільного навчання

Д. Кіган, визначаючи мобільне навчання, виділяє мобільність та функціональність як критерії поділу технологій навчання:

<i>функціональність</i>		<i>мобільність</i>		
персональні комп'ютери	ноутбуки	кишенькові комп'ютери	смартфони	мобільні телефони
електронне навчання		мобільне навчання		

До особливостей мобільного навчання М. Шарплес відносить: спільну онлайн роботу над проектом, моблогінг (мобільний блогінг), персоналізоване навчання, роботу у групах, онлайнві дослідження, рівний доступ до навчання [514].

Дж. Тракслер виділяє кілька напрямів реалізації мобільного навчання [526]:

- технологічно орієнтоване мобільне навчання – окремі конкретні технологічні інновації, впроваджені у навчальний процес для демонстрації технічних переваг та педагогічних можливостей;

- мініелектронне навчання – мобільні, бездротові і портативні технології, які використовуються для повторного впровадження рішень і підходів, що вже використовуються в «звичайних» електронних засобах навчання, можливо, перенесення деяких технологій електронного навчання, таких, як віртуальні навчальні середовища

(VLE), на мобільні платформи, або використання мобільних технологій як гнучкої заміни статичних настільних технологій;

– поєднання мобільного навчання та навчання у класі – ті ж самі технології використовуються для підтримки спільного навчання в класі, можливо, в поєднанні з іншими технологіями, такими як сенсорні дошки;

– неформальне, персоналізоване, ситуативне мобільне навчання – ті ж технології з додатковою функціональністю, наприклад, залежні від місця розташування;

– мобільні тренінги – технології, що використовуються для підвищення продуктивності та ефективності мобільних працівників шляхом надання матеріалів та підтримки «точно у термін» і в контексті їхніх першочергових пріоритетів;

– віддалене (сільське) розвиваюче мобільне навчання – технології використовуються для вирішення екологічних та інфраструктурних проблем та підтримки освіти там, де «звичайні» електронні технології навчання не працюють.

Мобільне дистанційне навчання може реалізуватися за будь-яким з цих напрямків в залежності від інфраструктури (енергоживлення, поштові послуги, Інтернет і т.д.), розрідженості комунікативного простору (нечасті особисті контакти, відсутність технічної підтримки і т.д.), розвиненості дистанційного навчання тощо.

Іноді окремо виділяють *віртуальне навчання*, під яким розуміють всі форми та підходи до навчання з використанням Інтернет. Це електронне навчання за означенням Єврокомісії, або об'єднання мобільного та електронного навчання за нашим означенням.

Основне призначення мобільного навчання полягає в тому, щоб покращити знання людини в тій галузі, в якій вона бажає, і в той момент, коли їй це потрібно.

Завдяки сучасним технологіям мобільного зв'язку (взаємодія «студент–викладач» здійснюється в високошвидкісному середовищі обміну повідомленнями) через мобільне навчання забезпечується високий ступінь інтерактивності, що має вирішальне значення для навчання.

У мобільному навчанні пропонуються нові методи дистанційного навчання, засновані на мобільному зв'язку, комп'ютерних та мережних технологіях. Це досягається за рахунок використання мобільних і портативних пристроїв, таких як КПК, смартфони, портативні комп'ютери та електронні записники. При цьому потрібно мати

можливість під'єднуватися як до інших комп'ютерних пристроїв, так і до глобальної мережі Інтернет для надання навчальних матеріалів та здійснення двостороннього обміну повідомленнями між учасниками навчального процесу (студенти, викладачі, провайдери мобільних послуг та провайдери Інтернет).

В якості однієї з основних передумов для розвитку мобільного навчання слід вказати експоненціальний розвиток мобільного зв'язку та технологій. Наведемо лише деякі статистичні відомості на початок 2008 року, що відносяться до збільшення частки продаж мобільних телефонів, персональних цифрових помічників, смартфонів і збільшення кількості користувачів послуг мобільних комунікацій:

- більш 60% робочих місць у США є мобільними;
- у всьому світі продано понад 975 мільйонів стільникових телефонів з вбудованими засобами мережних комунікацій;
- продаж КПК і смартфонів виріс більш ніж на 200% у порівнянні з 2007 роком;
- кожного кварталу кількість компаній, що розробляють програмне забезпечення для мобільних пристроїв, збільшується на 1000;
- число абонентів мобільного зв'язку в Україні перевищило чисельність її населення;
- продажі багатофункціональних мобільних пристроїв перевищують кількість проданих персональних комп'ютерів.

За прогнозами аналітиків, до 2010 року понад 1,5 мільярди користувачів будуть використовувати бездротовий Інтернет, а кількість користувачів мобільного зв'язку перевищить 4 мільярди.

Поряд з розвитком мобільного зв'язку зростає і потреба швидко отримувати різноманітні знання, з огляду на значну мобільність населення (понад 50% співробітників компаній витрачають 50% робочого часу поза межами офісу).

Основні проблеми, що стоять перед мобільним навчанням:

- 1) для організацій:
 - зняття бар'єрів для обміну досвідом і використання всіх наявних інформаційних ресурсів компанії;
 - швидке створення нових інформаційних ресурсів.
- 2) для індивідуальних користувачів:
 - отримання доступу до великого обсягу різноманітних повідомлень на всеможливі теми;
 - надання можливостей публікації своїх повідомлень і нових ідей.

2.1.4. Мікронавчання як основа мобільного навчання

Чарльз Вебер, розглядаючи «швидке навчання у швидкозмінному середовищі» [531], сформулював концепцію *мікронавчання* (microlearning), сутність якої полягає у вивченні порівняно невеликого підрозділу навчального матеріалу (що цілком уміщується на екрані КПК чи мобільного телефону) та короткотермінового навчання. Найчастіше цей термін використовується в галузі електронного навчання та суміжних галузях.

У широкому сенсі мікронавчання можна розуміти як метафору, яка відноситься до мікроаспектів різних навчальних моделей, концепцій і процесів. Тео Хуг відзначає, що «немає різниці, відноситься навчання до процесу створення та організації знань, зміни поведінки, відносин, цінностей, розумових здібностей, когнітивних структур, емоційних реакцій, дій, моделей або соціальних аспектів, у всіх випадках ми маємо можливість розглянути мікро-, мезо- і макроаспекти різних точок зору» [487, 4].

В залежності від сфери застосування, мікро-, мезо- і макроаспекти різняться. Наприклад, у контексті вивчення мови, можна було б ввести мікроаспекти з точки зору словників, фраз, пропозицій, і відрізнити їх від ситуацій та епізодів (мезоаспекти) та соціально-культурної специфіки або складної семантики (макроаспекти).

Як у навчальній технології, головна увага в мікронавчанні приділяється розробці мікронавчальної діяльності на основі мікрокомпонент в цифрових медіасередовищах, що вже є повсякденною реальністю для сучасної освіти. Ці компоненти можуть бути включені у повсякденне життя – на відміну від традиційного електронного навчання, мікронавчання має тенденцію до застосування технологій просування контенту (подібних до тих, які використовуються в засобах масової інформації), що знижує когнітивне навантаження на учнів. Таким чином, вибір мікронавчальних об'єктів, а також темпів та термінів навчання за допомогою мікрозаходів має важливе значення й для методики електронного навчання.

Основні характеристики мікронавчання:

– мікронавчальні процеси часто впливають із особливостей роботи з мікроконтентом, розміщеним у середовищі електронного навчання або таких засобах, як Web-блог або закладки в соціальних мережах [487, 99];

– процес навчання може охоплювати від кількох секунд (наприклад, в мобільному навчання) до 15 хвилин або більше;

– мікронавчання також можна розуміти як процес часткової, «короткої» навчальної діяльності, тобто навчання через опрацювання об'єктів мікроконтенту за малий час.

Мікронавчання – це термін, який може бути використаний для опису неформального навчання та отримання знань в мікроконтентних, мікромедіа [450] чи багатозадачних середовищах, особливо тих, які ґрунтуються на Web 2.0 та бездротових Web-технологіях.

Для опису мікронавчальної діяльності використовуються наступні поняття:

а) *час*: порівняно короткі зусилля, оперативні витрати, рівень використання часу, вимір часу, суб'єктивний час і т.д.;

б) *контент*: дрібні або дуже дрібні підрозділи, вузькі теми, прості питання і т.д.;

в) *навчальна програма*: мала частина програми, частина модуля, елементи неформального навчання і т.д.;

г) *форма*: фрагменти, частини, епізоди, елементи майстерності і т.д.;

д) *процес*: окремі, супровідні, ситуативні чи комплексні заходи, ітераційний метод і т.д.;

е) *середовище*: друковане, електронне, мономедіа, мультимедіа, інтермедіа і т.д.;

ж) *тип навчання*: повторювальне, активне, рефлексивне, прагматичне, концептуальне, конструктивістське; також: класно-урочне навчання, корпоративне навчання і т.д.

Приклади мікронавчальної діяльності:

- читання абзацу тексту, електронної пошти або SMS;
- прослуховування короткого інформаційного подкасту або перегляд освітнього відеокліпу;
- перегляд флеш-карти;
- запам'ятовування слів, словосполучень, визначень або формул;
- сортування набору елементів мікроконтенту у (хроно)логічному порядку;
- вибір відповіді на запитання;
- відповідь на запитання відкритого типу;
- навчання в ході мікрогри;
- написання фрагменту програми (короткої функції);
- складання хайку або короткого вірша.

Приклади програмних засобів мікронавчання:

- зберігачі екрану, за допомогою яких користувачеві пропону-

ється розв'язати невеликі серії простих завдань після певного періоду його неактивності;

- тести з баговаріантним вибором на мобільних телефонах з використанням SMS або мобільних додатків (мідлетів Java, Symbian);
- щоденне «Слово дня» на RSS-каналі або електронною поштою;
- ПЗ на флеш-карті для запам'ятовування матеріалу з повторенням через певний інтервал часу.

Зазначимо, що мікронавчання не слід розглядати як спробу формалізації навчального процесу з максимально можливим усуненням суб'єктивного фактору безпосередньої взаємодії між викладачем та студентом – покладений в основу програмового навчання підхід, що не виправдав себе. Водночас за рядом ознак мікронавчання можна вважати сучасною реалізацією лінійного алгоритму програмованого навчання, пристосованого для використання у мобільному середовищі. Мікронавчання не обмежується традиційним навчальним процесом, тому за його допомогою можна «навчатися поза навчанням» (неформальне навчання), «навчатися, навчаючи» (за С. Пейпертом), «навчатися в процесі гри» тощо, більш активно та ефективно використовуючи час.

Мобільне навчання виступає одним із способів реалізації мікронавчання, дозволяючи навчатися у будь-які малі фрагменти вільного часу, тому **мобільне навчання забезпечує більшу мобільність (у сенсі Болонської декларації) в порівнянні з електронним або традиційним навчанням.**

2.2. Історія мобільного навчання

2.2.1. Витоки мобільного навчання

Перша згадка про мобільне навчання зустрічається в роботі Дж. Дьюї «Демократія та освіта» (1916 р.): «Ми побачимо мобільне суспільство, насичене каналами поширення змін, що відбуваються будь-де, лише тоді, коли його члени будуть освічені, ініціативні та адаптивні» [458, 88]. За часів Дж. Дьюї такими каналами комунікації були міграційні потоки, трансатлантичний радіозв'язок і навіть – світова війна, сьогодні таким каналом є, насамперед, Інтернет. «Не тільки соціальне життя ідентичне комунікації, але й усі комунікації (і, отже, все справжнє соціальне життя) є освітніми. Для того, щоб стати суб'єктом комунікації, необхідно розширити та змінити свій досвід» [458]. Під комунікацією Дж. Дьюї розумів не лише передавання та

отримання повідомлень (інформаційний аспект), а й обмін досвідом (освітній аспект). Згідно з Дьюї, комунікація є головним освітнім процесом. Концепція освіти як ліберального обміну досвідом породила філософські та методологічні питання, які набувають нового наповнення в епоху мобільного зв'язку. Викладач не має онтологічно привілейованого становища, а є просто одним з учасників процесу «навчального мовлення». Клас перетворюється на інформаційно-комунікаційне середовище, що регулюється із зовнішнього боку навчальним планом та системою випробувань.

Мобільність освіти є принциповою характеристикою єдиного освітнього простору, на формування якого спрямований, зокрема, й Болонський процес.

Свій початок комп'ютеризоване мобільне навчання бере з проекту Dynabook Алана Кей, який наприкінці 50-х рр. працював на Денверській військово-повітряній базі «Рендольф», де писав на машинному коді програми для ЕОМ Burroughs 220. Саме тоді він зіткнувся з проблемою передавання сформованих на цій ЕОМ даних на комп'ютери інших баз. Стандартних форматів та ОС для цих ЕОМ не існувало, тому А. Кей довелося створити мікропрограми, що містили всі необхідні коди та після їх запуску на інших машинах (через простий інтерфейс користувача) автоматично розгорталися необхідні дані. Такі програми А. Кей назвав модулями, в яких об'єднуються дані та код. У 1966 р. він зайнявся науковою діяльністю в галузі молекулярної біології в Університеті штату Колорадо, де запропонував створити системи модулів (об'єктів), в яких об'єднуються дані та алгоритми їх опрацювання, взаємопов'язані один з одним і синхронно функціонуючі через визначені розробником інтерфейси. При цьому він активно використовував аналогії з біологічними об'єктами та механізмами взаємозв'язків і взаємовпливів клітин у живому організмі.

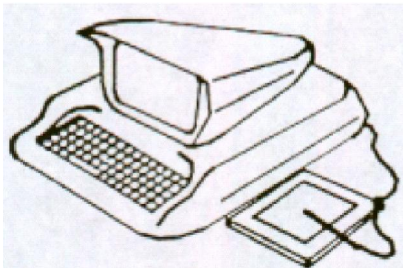
Пізніше А. Кей перейшов до Стенфордської лабораторії штучного інтелекту, а в 1972 р. – у відомий науковий центр Херох PARC, де й реалізував ці ідеї в новій об'єктній мові Smalltalk (що, до речі, спочатку мала назву Biological System). Саме тоді він запропонував знаменитий термін «об'єктно-орієнтоване програмування» (ООП) [473].

В процесі роботи над Smalltalk А. Кей придумав нову концепцію розробки програмного забезпечення – багатовимірне середовище сумісного функціонування об'єктів з асинхронним обміном повідомленнями. В результаті з'явилась можливість підтримки такого середовища за допомогою не одного, а багатьох комп'ютерів, об'єднаних

у мережу. Працюючи над апаратною реалізацією ООП-системи (проект FLEX (рис. 2.3а) – повноцінний персональний комп’ютер, що базувався на об’єктах), А. Кей вивчав піонерські роботи Сеймура Пейперта та його колег з MIT з навчання дітей програмування мовою Лого. Розробники Лого досліджували дитячі уявлення про графіку та символи, запропонували «черепашку», що «малювала» на планшеті (екрані).

А. Кей бачив роль персонального комп’ютера як особистісного динамічного середовища (метамедіа), в якому об’єднувалися всі інші середовища: текст, графіка, анімація і навіть те, що ще не винайдено.

Подальшим розвитком FLEX став проект Dynabook (рис. 2.3б) – компактний комп’ютер, легко керований, оснащений клавіатурою і пером, безпроводною мережею тощо (в сучасних термінах Dynabook можна назвати планшетним портативним комп’ютером). В своїй статті 1972 р. А. Кей визначив ціль проекту як «персональний комп’ютер для дітей будь-якого віку». Smalltalk увібрав у себе багато з даного проекту – в ньому вперше були використані вікна, меню, іконки та маніпулятор «миша» [473]. В Smalltalk містяться витoki Microsoft Windows, X Window та MacOS. Інакше кажучи, сучасні інтерфейси користувача еволюціонували паралельно з ООП, а їх формування відбувалося під впливом ідей Л.С. Виготського, Дж. Брунера та С. Пейперта.

а)

б)

Рис. 2.3. а – концепція FLEX, б – прототип Dynabook

Сьогодні А. Кей – активний учасник проекту OLPC (One Laptop Per Child – «Кожній дитині – по ноутбуку»). Незважаючи на високу технологічну досконалість ідей проекту Dynabook – «батька» сучасних мобільних пристроїв, головним в ньому є все ж таки ідея

«комп'ютера для навчання», основою якого є особистісна зорієнтованість, висока інтерактивність, навчання через гру, спільне навчання, динамічне моделювання, навчання завжди та всюди.

Еволюцію концепції Dynabook показано у табл. 2.1.

Таблиця 2.1.

Еволюція технології та навчальних концепцій

Роки	Апаратура	ПЗ	Мережні засоби	Навчальна концепція
1970-ті	Dynabook Alto	Smalltalk	Arpanet Ethernet	Навчання через відкриття
1980-ті	Xerox Star Apple Lisa Apple Macintosh	C++	TCP/IP Аналоговий стілнийковий радіозв'язок	Ситуативне навчання Конструктивістське навчання Навчання у співробітництві
1990-ті	ПК з Windows Ноутбуки КПК	Java	World Wide Web Цифровий сті- лнийковий ра- діозв'язок Безпроводні ло- кальні мережі	Проблемно-орієнтоване навчання Навчання протягом всього життя Соціально-конструктивістське навчання
2000-ні	Безпроводні КПК	CORBA	Bluetooth	Неформальне навчання Контекстуальне навчання

2.2.2. Піонерська освітня програма фірми Palm

У 90-х рр. минулого століття в ряді університетів Європи та Азії були розроблені системи мобільного навчання студентів. Значну роль в цьому відіграла піонер КПК – корпорація Palm, яка в рамках проекту PER – Palm Education Pioneers (1999–2002 рр.) виділяла гранти на створення систем мобільного навчання під управлінням PalmOS.

У заключному звіті з проекту [496] були:

- 1) обґрунтовані нові типи навчальної активності, що виникають в процесі застосування КПК;
- 2) визначена роль КПК в тестовому контролі знань учнів;
- 3) сформульовані основні переваги персонального пристрою для навчання – підтримка самостійного навчання, підвищення відповідальності за результати навчання, посилення міжпредметних зв'язків;

4) визначені нові форми спільної роботи, в т.ч. – в сфері моделювання [533];

5) показані шляхи інтеграції мобільних та традиційних навчальних технологій.

Незважаючи на штучну прив'язку до використовуваної ОС, в рамках проекту PER були сформульовані практично всі технологічні та педагогічні вимоги до застосування КПК в навчальному процесі [488, 474].

2.2.3. Виникнення мобільного навчання

Перші публікації, присвячені мобільному навчанню, з'являються у 2000 році. У квітневому випуску журналу «Computers and Education» М. Шарплес [520] охарактеризував нові можливості застосування мобільних технологій, що могло б підвищити ефективність андрагогічних навчальних програм та безперервної освіти. Багато ідей, піднятих у ранній статті М. Шарплеса, розвиваються і є актуальними й сьогодні.

У 2001 р. Єврокомісія започаткувала проект MOBlearn під керівництвом М. Шарплеса та Дж. Рікерка, які сформулювали основну ідею проекту – «що навчальне, те – мобільне» [514] – та визначили умови ефективності мобільного навчання:

1) конструктивність: навчання є конструктивним процесом пошуку розв'язання задач, що веде до утворення нового досвіду;

2) інтеріоризація результатів навчання;

3) діалектичність процесу контролю та відображення результатів навчальної діяльності у свідомості її суб'єкта.

В 2001 р. Д. Абернаті в статті [429] розглянула ділові застосування мобільного навчання, відзначивши, що впровадження засобів мобільного навчання не витісняє ПК у всіх його застосуваннях, а має доповнити корпоративне навчання новими інструментами. Можливості бізнес-застосування використання цієї технології полягають у збільшенні числа працівників і клієнтів, що взаємодіють в процесі навчання, та оперативному зворотному зв'язку для корпоративних відділів. Незважаючи на те, що на момент написання статті вже існував Wi-Fi, він не був настільки поширений, як сьогодні. Д. Абернаті точно зазначила, що нерозвиненість технології Wi-Fi може стати серйозним каменем спотикання для розвитку мобільного навчання.

Концепція мобільного навчання, запропонована Д. Кіганом у 2001 р., дістала розвиток у роботах Ф. Манг'яваччі, Р. Мейсона, Л. Родіна, М. Рончетті, А. Трифонові та Д. Хойла (2002–2003 рр.). В

2002 р. в Канаді створено Консорціум мобільного навчання (The m-Learning Consortium), а в Австралії – державний стандарт на мобільне навчання.

Аналіз публікацій 2002–2006 рр. показує поширення засобів мобільного навчання у різних навчальних закладах. Так, у 2003 р. П. Сеппала і Х. Аламакі досліджували професійну підготовку та навчання фінських вчителів з використанням мобільних технологій в класі [512]. Зокрема, вони зазначають, що, з огляду на той факт, що у 2002 році 98% студентів Фінляндії мали мобільні телефони, впровадження мобільного навчання є наступним важливим кроком на шляху до цифрової революції в навчанні. Дослідники використовували службу коротких повідомлень для надсилання текстових фрагментів і цифрових фотографій, що збиралися в централізованому банку пам'яті, з якого кожен користувач може взяти цей матеріал в будь-який час для перегляду та вивчення. Викладачі отримують можливість вести записи в будь-який час і, в якості додаткової можливості, працювати над матеріалами під час своїх щоденних поїздок. П. Сеппала і Х. Аламакі прийшли до висновку, що мобільне навчання має безліч переваг, і що ця технологія займе чільне місце в моделі навчання майбутнього.

У 2003 р. Дж. Еттевелл розглянув перспективи застосування мобільного навчання молодими викладачами та окремими категоріями роботодавців [437]. В деяких дослідженнях стверджується, що обмін SMS може бути шкідливим для граматичного розвитку студента (наприклад, придбання словникового запасу і написання) через те, що текст повідомлення, як правило, компактний, а іноді навіть пронизаний скороченнями або навмисно неправильною орфографією для прискорення набору. Дж. Еттевелл погоджується з тим, що ці питання є проблемними, і потребують подальшого дослідження, проте відкидає думку про те, що в аудиторії, де студенти зібралися разом для обміну повідомленнями та контентом за допомогою мобільних пристроїв, може виникнути ефект ізоляціонізму.

У 2004 р. Н. Вітсед розглянув появу мобільного навчання і мобільних обчислень [454] в галузі медицини. Так, за допомогою КПК можна отримати доступ до карток пацієнтів з будь-якої точки в лікарні; мобільні пристрої також дозволять інтернам та медичним працівникам робити нотатки і записувати звук, який може бути вивчений і розглянутий пізніше. Ступінь вільності, яка забезпечується можливістю одержати доступ до необхідних матеріалів, документів «у

будь-який час, в будь-якому місці», стає величезною перевагою, якщо взяти до уваги, скільки пацієнтів повинен оглянути лікар під час типового обходу. Н. Вітсед стверджує, що 28% американських лікарів вже використовують мобільні обчислення як частину їх повсякденного життя і що через переваги технології ця частка буде зростати.

В дисертації Фенг-Хуан Ю Янга (2004 р.) запропонована архітектура розподіленої системи мобільного навчання на основі грид-моделі [495], реалізація якої сприятиме створенню мобільних LMS, придатних для обслуговування великої кількості користувачів.

У 2004 р. корпорацією Intel було виконано пілотний проект «Навчання завжди та всюди», метою якого є надання кожному з учнів персонального доступу до мобільних комп'ютерних пристроїв та забезпечення безпроводного зв'язку у школах графства Ессекс. Міжнародним розвитком цього проекту є Intel World Ahead Education, розпочатий в Україні у 2008 р. під назвою «Мобільні технології – школам» (середовище електронного навчання «1 учень: 1 комп'ютер» [323]). Серед вітчизняних дослідників мобільного навчання слід відзначити М.А. Григор'єву, яка у 2004 р. запропонувала програму навчального курсу «Застосування мобільних освітніх систем» для студентів педагогічних ВНЗ [60], та І.Є. Мазурка, який у 2005 р. дослідив можливості застосування мобільних пристроїв у школі [172].

В період 2004–2005 рр. дослідники також вивчали, як широко поширені мобільні технології сьогодні і які тенденції їхнього розвитку. Так, у 2005 р. в США, за матеріалами Е. Вагнер та П. Вільсона [529], мобільних телефонів вже було більше, ніж стаціонарних, і інші бездротові пристрої набирають популярності за допомогою Wi-Fi-мереж. Автори визначають важливу відмінність між мобільним та електронним навчанням: вони стверджують, що нові пристрої і нові засоби доставляння навчальних матеріалів надають викладачам набагато більше варіантів для роботи із сучасними студентами, що є особливо важливим в умовах переходу від моделі «командування та контролю», типової для традиційних освітніх структур, до справжнього співробітництва у навчанні. Н. Рашбі [508] дослідив М-навчання з точки зору робітників. Він порівняв переваги свободи місця розташування з традиційними моделями електронного навчання багатьох компаній. Його робота показує, що мобільне навчання краще традиційних форм, зокрема, стосовно можливості працівників відстежувати та виявляти нові знання з урахуванням кращих переваг їхнього стилю навчання. Стримуючими факторами цього виду освіти були

обмежені пам'ять і швидкодія бездротових пристроїв недалекого минулого. Сьогодні завдяки таким корисним доповненням мобільних пристроїв, як GPS та покращені відео/аудіо-засоби, ще більше підвищуються дидактичні можливості застосування цих пристроїв. Цифрова гнучкість та придатність до сумісного використання цих нових технологій найкраще описуються поняттям медіаконвергенції, введеним Г. Дженкінсом, де весь діапазон нових технологій, використання яких дозволяє користувачам архівувати, коментувати, застосовувати медіаконтент, і в процесі використання цих технологій змінилися способи взаємодії із користувачами основних інститутів державного управління, освіти і комерції [476]. Н. Рашбі вважає, що мобільне навчання, швидше за все знайде застосування спочатку у бізнес-секторі. Він розглядає ризики та вигоди й інших організацій, таких як середні школи та університети.

П. Торнтон та К. Хаузер [525] у тому ж 2005 р. дослідили стан мобільного навчання в японських університетах. В Японії на базі Web підтримуються мобільні телефони, кишенькові комп'ютери та інші портативні медіапристрої, які надзвичайно поширені, а населення добре розбирається в тому, як їх використовувати. У цьому дослідженні оцінюються результати вивчення в аудиторії матеріалу за допомогою мобільних телефонів (засобами електронної пошти та з використанням технології WAP). Важливо відзначити, що в Японії, тарифні плани на мобільний зв'язок набагато дешевші, ніж у Сполучених Штатах Америки, що дозволяє більшому числу студентів взяти участь у проектах мобільного навчання. Результати їхніх досліджень були особливо показовими. Дослідники відзначили покращення результатів тестування від 35% до 75% при використанні мобільного тестування у порівнянні з паперовим. Студентська реакція на нові можливості навчання була позитивною, хоча вона більше стосувалась КПК та смартфонів, ніж простих мобільних телефонів. Через широке поширення мобільних телефонів у Японії поширення навчальних матеріалів через них є порівняно легким процесом.

З появою у 2006 р. в США більш технологічно досконалих мобільних телефонів мобільне навчання стало ще більш привабливим для підприємств та навчальних закладів для покращення своїх навчальних середовищ. Е. Вагнер у [530] відзначає, що в той час як мобільні пристрої все ще залишається найбільш поширеним інструментом для багатьох офісних працівників та студентів, технологічний ландшафт змінюється і стає все більш «прихильним» до мобільного навчання за

рахунок розширення бездротових мереж та обладнання і падіння цін на доступ. Е. Вагнер підкреслює, що, в той час, як пристрої мобільного навчання можуть бути надзвичайно корисними самі по собі, **саме навчальний матеріал має бути в центрі уваги педагогів, і що покращення контенту є найкращим способом забезпечення ефективності мобільного навчання** для всіх його учасників.

С. Гомес у 2007 р. дослідив, як змінюються мобільні уроки та лекції в процесі розвитку мобільних пристроїв, запропонувавши застосування мобільного подкастингу [472].

Подкастинг (з англ. podcasting, від iPod та broadcasting [1] – по-всюдне, широкоформатний мовлення) – процес створення і поширення звукових або відео-передач (подкастів) у Internet (зазвичай в форматі MP3, AAC або Ogg / Vorbis для звукових і Flash Video та інших для відео-передач). Як правило, подкасти мають певну тематику і періодичність видання, однак бувають і винятки.

Цільова аудиторія подкастингу – користувачі персональних або портативних комп'ютерів, а також власники портативних програвачів. Для зручного прослуховування подкастів створено багато програмних продуктів, таких як iTunes та AmagoK, що відслідковують оновлення подкаст-стрічок та автоматично завантажують новий матеріали.

Подкаст-термінал – це веб-сайт, що підтримує хостинг медіа-файлів та певною мірою автоматизує розміщення записів на сайті та підписку на оновлення. *Подкастом* називається або окремий файл, або регулярно оновлювана серія таких файлів, що публікуються за однією адресою в мережі. Поняттю подкастингу відповідає поняття аудіоблогу: під блогом зазвичай розуміють послідовність записів у вигляді звичайних Web-сторінок, а подкаст завжди забезпечує автоматичну перевірку оновлень за допомогою формату RSS.

Увага до мобільного навчання постійно зростає, що проявляється, в першу чергу, у зростанні кількості та частоти присвячених йому конференцій та семінарів. Так, в серії конференцій MLEARN перша, MLEARN 2002, відбулася в Бірмінгемі (Великобританія), MLEARN 2003 – в Лондоні (Великобританія), де зібрала більш ніж 200 делегатів з 13 країн, MLEARN 2004 – в Римі (Італія), MLEARN 2005 – в Кейптауні (ПАР), MLEARN 2006 – в Бенфі (США), MLEARN 2007 – в Мельбурні (Австралія), де зібрала 260 делегатів з 21 країни, MLEARN 2008 – у Волверхемптоні (Великобританія), MLEARN 2009 – в Орландо (США). Інша серія міжнародних конференцій – The

International Workshop on Mobile and Wireless Technologies in Education (WMTE) – також регулярно проводиться з 2002 р. в Швеції, Китаї, Японії, Греції, США.

2.3. Технічні засоби мобільного навчання

2.3.1. Апаратне забезпечення мобільного навчання

Впровадження мобільного навчання неможливе без відповідних мобільних пристроїв. М. Шарплес так сформулював вимоги до «ідеального мобільного пристрою для навчання» [520]:

- *надпортативний*;
- *індивідуальний*, адаптований до здібностей, знань та стилю навчання користувача, розроблений для підтримки особистісно-орієнтованого навчання, а не загальної роботи або розваг;
- *ненав'язливий*, такий, щоб студент міг захопитися процесом навчання;
- *доступний всюди* для спілкування з викладачами, експертами та колегами;
- *адаптований* до контексту навчання та розвитку навичок і набуття знань студентами;
- *стабільний*, щоб за його допомогою можна було управляти навчанням на протязі всього тривалого часу навчання, причому власні накопичення ресурсів і знань користувача мають бути доступні незалежно від змін в технології;
- *корисний*, придатний для потреб спілкування, роботи та навчання;
- *інтуїтивний*, для використання людьми без будь-якого попереднього досвіду роботи.

Існуючі мобільні пристрої суттєво відрізняються за своєю функціональністю, розмірами та ціною як між собою, так і в порівнянні зі звичайними технічними пристроями електронного навчання (стандартний ПК та периферійні пристрої). Основними рисами, що їх об'єднують, є мобільність та придатність для бездротового з'єднання. Основні види мобільних пристроїв, які використовуються в процесі навчання:

- *переносні комп'ютери типу «ноутбук»*. З одного боку, вони мають функціональність, співрозмірну з функціональністю настільних ПК, в тому числі розширений діапазон зовнішніх пристроїв зберігання даних (CD-RW, DVD-RW та ін.), значний обсяг основної

пам'яті, мультимедійні функції, великий екран. З іншого боку, у них невеликі розміри і забезпечується підтримка бездротового зв'язку. Сегмент ринку мобільних комп'ютерів в даний час є найбільш динамічним сектором ринку ПК;

– *планшетні ПК (Tablet PC)* також мають повний спектр засобів персональних комп'ютерів. Деякі з них не мають клавіатури, проте мають сенсорні екрани і програмне забезпечення для розпізнавання рукописного тексту. Це відносно дорогі пристрої, що займають порівняно невелику частину ринку, проте їх популярність зростатиме з подальшим проникненням бездротових технологій;

– *кишенькові комп'ютери (КПК, Pocket PC, PDA – Personal Digital Assistant, «надолонник»)* – збірна назва класу портативних електронних обчислювальних пристроїв, спочатку запропонованих до використання в якості електронних органайзерів. У англійській мові словосполучення «кишеньковий ПК» (Pocket PC) не є позначенням всього класу пристроїв, а є торговою маркою фірми Майкрософт, тобто, відноситься лише до одного з різновидів КПК. Англійське словосполучення Palm PC (надолонний комп'ютер) також асоціюється з конкретною торговою маркою. Для позначення всього класу пристроїв в англійській мові використовується словосполучення Personal Digital Assistant, PDA, що українською можна перекласти як «особистий цифровий секретар», проте в Україні цей термін не прижився.

КПК складається з процесора, пам'яті, звукової і відеосистеми, екрану, слотів розширення (за їх допомогою можна додати обсяг пам'яті або нову функціональність) та клавіатури. Кишенькові ПК мають невеликі розміри і значну потужність процесора. В нових моделях підтримується 65536 кольорів, розпізнавання рукописного тексту і мультимедійні функції. До КПК, оснащеного хост-контролером USB, можна безпосередньо під'єднувати різні USB-пристрої, зокрема клавіатуру, мишу, тверді диски і флеш-накопичувачі.

Для КПК характерні такі мобільні якості, як низька ціна, ефективність, зручність і компактність. Замість клавіатури в цих «особистих помічниках» використовуються, як і в планшетних ПК, стилос та сенсорний екран, але на відміну від них вони значно менші і легші, а акумулятори працюють довше (до 10-12 годин). Основною перевагою КПК у порівнянні з ноутбуками є сенсорний екран, що усуває необхідність у застосуванні миші та інших пристроїв введення, а також той факт, що їх дуже комфортно застосовувати в русі. Все це

робить КПК придатними для використання в мобільному навчанні.

Деякі компанії пропонують кишенькові комп'ютери з можливостями їх використання в якості телефону (комунікатори).

– *мобільні телефони*. Представники цього класу мобільних пристроїв можуть бути використані для голосового зв'язку, передавання і приймання текстових повідомлень. Найпростіші пристрої мають мало пам'яті, обмежену функціональність та низьку швидкість передавання даних. Мобільні телефони більш високого класу можуть бути використані для доступу до Інтернет через технології WAP (Wireless Application Protocol) та GPRS (General Packed Radio Service). Також вони можуть бути використані для передавання і приймання мультимедійних повідомлень (MMS);

– *смарт-телефони (смартфони)* – клас гібридних пристроїв, що поєднують функції мобільних телефонів і КПК. Типовий смартфон не має повнорозмірної клавіатури, але можна розпізнавати рукописний текст. Деякі нові моделі (особливо на базі Google Android) оснащуються висувною клавіатурою (рис. 2.4). «Розумні» телефони останнім часом набули настільки великого поширення, що стали поступово витісняти КПК та комунікатори. Ці пристрої мають практично ідентичні із звичайними КПК операційні системи з незначними відмінностями – додатковим програмним забезпеченням для роботи з мобільним зв'язком. У передових пристроях цього класу наявні вбудовані жорсткі диски, що робить їх більш придатними для зберігання великих обсягів даних та використання професійних прикладних програм. Вони важчі і споживають більше електроенергії, ніж традиційні мобільні телефони, однак, в силу їхньої очевидної переваги та вигоди ринок цих пристроїв розвивається дуже динамічно. Оцінки показують, що в 2009 році такі пристрої складатимуть майже чверть ринку мобільних телефонів і кишенькових комп'ютерів. Існує тенденція до переорієнтації користувачів на багатофункціональні пристрої для голосового зв'язку і передавання даних (що стосуються, крім мобільних телефонів, ще й смартфонів і навіть субноутбуків із засобами використання телефонії);

– в якості *додаткових мобільних пристроїв*, які можуть знайти застосування в мобільному навчанні, можна виділити мобільні принтери, Web-камери, картридери для CompactFlash, Secure Digital, Memory Stick, Smart Media та інших типів карт, за допомогою яких можна переносити дані між різними типами пристроїв тощо.

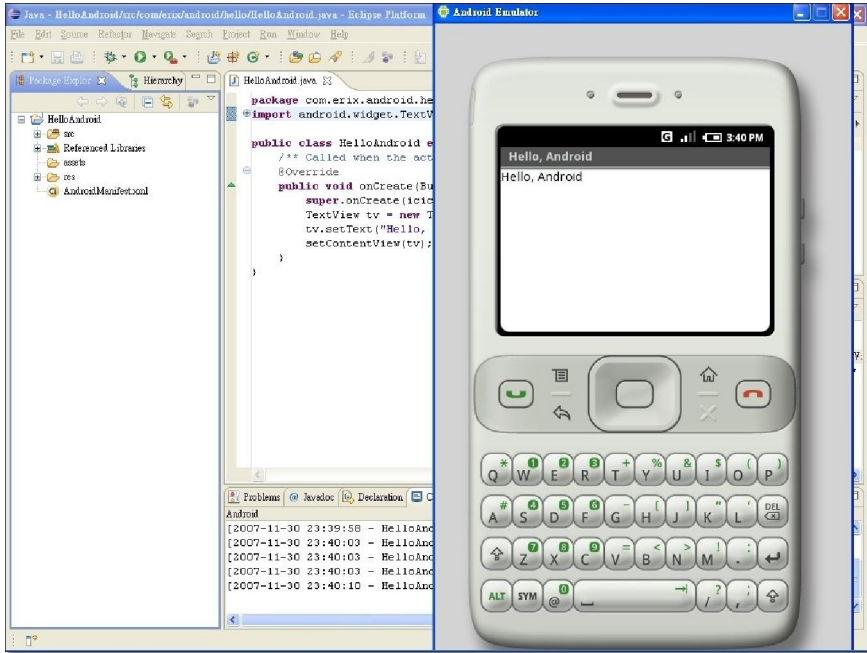

Рис. 2.4. Середовище розробки та емулятор Google Android

Таблиця 2.2

Порівняння параметрів основних класів мобільних пристроїв

Пристрій <i>Параметри</i>	Ноутбук	Планшетний ПК	Кишеньковий ПК	Мобільний телефон	Смартфон
<i>Вага</i>	3 кг	1,5 кг	0,150 кг	0,100 кг	0,200 кг
<i>Роздільна здатність екрану</i>	Від 1024x768 пікселів	Від 1024x768 пікселів	240x320 пікселів	120x160 пікселів	200x300 пікселів
<i>Пам'ять</i>	2 Гб	2 Гб	512 Мб	4 Мб	32 Мб
<i>Тривалість роботи від акумулятора</i>	3 год.	4 год.	8 год.	18 год.	10 год.
<i>Комунікаційні технології</i>	IrDA, Wi-Fi, Bluetooth	IrDA, Wi-Fi, Bluetooth	IrDA, Wi-Fi, Bluetooth	WAP, GPRS, Bluetooth	GPRS, IrDA, Bluetooth

Наведена класифікація мобільних пристроїв є дуже умовною, оскільки виробники постійно змішують їх відмінні риси, створюючи нові пристрої. Прикладом цього може бути поява пристроїв для введення рукописного тексту з повноцінною операційною системою Windows XP, розміри яких знаходяться у межах розмірів КПК. Іноді виробники додають функції мобільних телефонів до КПК чи, навпаки, вбудовують Web-браузер та функції КПК в мобільний телефон. У результаті пристрої істотно відрізняються, але всі вони можуть бути віднесені до смартфонів.

Порівняння типових параметрів основних мобільних пристроїв наведено у табл. 2.2.

2.3.2. Програмно-комунікаційні засоби мобільного навчання

Сьогодні ще не існує єдиного стандарту мобільних додатків, що стримує широке поширення мобільних технологій: практично кожен виробник має свою власну операційну систему та мультимедійні додатки. Так, операційні системи та ПЗ ноутбуків та планшетних комп'ютерів не відрізняються від відповідних засобів ПК. КПК та смартфони працюють переважно під управлінням ОС Windows Mobile, що містить такі стандартні додатки, як календар, контакти, голосовий запис, текстовий редактор, електронні таблиці, Pocket Internet Explorer, WindowsMedia Player 9, клієнти VPN, обміну повідомленнями, термінали тощо. Поширеними є платформи Symbian та Black Berry, перспективною – Google Android.

Дж. Беггелей у [439] зазначає, що поява *портативних додатків* суттєво спрощує мобільне навчання. Використання портативних (мобільних) програм дозволяє користувачу легко змінювати робоче місце без необхідності встановлення найбільш регулярно використовуваних програм на кожному новому робочому комп'ютері. Електронна пошта, налаштування браузера, передавання файлів та інші функції можуть бути доступні без необхідності налаштування нового комп'ютера для них. Коли користувачі подорожують та є залежними від незнайомих комп'ютерів та Інтернет-з'єднань, подібні переналаштування можуть призводити до суттєвих витрат часу, якщо це взагалі можливо. Портативні програми, з іншого боку, подорожують разом з користувачем на зручних накопичувачах, таких як USB-диски. Перелік на сайті Portableapps.com охоплює кілька сотень портативних додатків в більш ніж 50 категоріях, включаючи редагування документів, миттєвий обмін повідомленнями, Інтернет, мережні послуги та захист програм і даних, а також мультимедійні презе-

нтації. Прикладами програм, що не потребують встановлення, є текстовий редактор Abiword, поштовий клієнт Thunderbird, портативний Web-браузер Mozilla Firefox, програма миттєвого обміну повідомленнями Gaim, FTP-клієнт FileZilla, медіа-програвач VLC Media Player, антивірус ClamWin.

Можна виділити два види програмного забезпечення для мобільних пристроїв: Web-орієнтоване та стандартне. Web-орієнтоване ПЗ легко інтегрується та налаштовується; для його роботи достатньо будь-якого стандартного Web-браузера. Стандартне програмне забезпечення є більш складним та вбудовується у мобільні пристрої.

При розробці програмного забезпечення для мобільних телефонів слід враховувати ряд обставин: мобільний телефон має малий екран, а його процесор і пам'ять мають обмежену функціональність. Це створює певні труднощі для програмістів, яким доводиться застосовувати спеціальні мобільні версії стандартних мов програмування, таких як C, C++, Java тощо. Так, компанія Sun розробила полегшену версію Java для пристроїв типу мобільних телефонів і КПК (Mobile Information Device Profile – MIDP). Macromedia розробила Software Development Kit (SDK), що є середовищем для розробки мобільних мультимедійних додатків Flash Lite.

Розробка програмного забезпечення для кишенькових ПК не дуже складна, а для портативних комп'ютерів взагалі проста тому, що в них практично немає обмежень на обсяг пам'яті та швидкість процесора.

При реалізації мобільного навчання застосовуються різні технології та архітектури, побудовані на різних комунікаційних стандартах [471].

2.3.2.1. GSM

У 80-х роках минулого століття за участю багатьох європейських країн була створена група Conference Européenne des administration des Postes et des Télécommunications з метою розробки рекомендацій щодо покращення і вдосконалення мобільного зв'язку. Незабаром її було перейменовано в Group Speciale Mobile (GSM). Були розроблені технології для стільникового мобільного зв'язку на частотах від 900 МГц, а згодом (протягом 90-х років) – 1800 та 1900 МГц.

Пізніше абревіатура GSM набула значення Global System for Mobile communications (Глобальна система мобільних комунікацій).

GSM працює з аналогово-цифровими та цифрово-аналоговими перетворювачами, за допомогою яких людський голос та звук пере-

творюються у цифрову форму і навпаки.

Слід відзначити протокол WAP (Wireless Application Protocol), який використовується у поєднанні з технологією GSM. Він був створений для використання Інтернет у мобільних телефонах. Протоколом визначається набір технічних специфікацій для реалізації Інтернет-зв'язку та доставляння сучасних послуг телефонного зв'язку від та до мобільних телефонів, пейджерів, КПК та інших бездротових терміналів.

WAP є де-факто галузевим стандартом, що використовується багатьма постачальниками контенту. У WAP-пристроях може використовуватися мова WML (Wireless Markup Language), який є діалектом XML, оптимізованим для невеликих екранів.

2.3.2.2. GPRS

Технологія General Packet Radio System (GPRS) була розроблена і випробувана в період між 1999 і 2001 рр., а з 2002 р. впроваджена. В GPRS використовується режим пакетної комутації даних в процесі передавання. Пакетна комутація є швидким способом передавання даних, оскільки при передаванні практично кожного пакету використовуються свої власні засоби для досягнення мети (в порівнянні з комутацією каналів, що використовується кожен раз, щоб передати всі пакети в пункт призначення). Цей механізм забезпечує велику швидкість передавання даних. Застосування GPRS дозволяє досягти більш високої швидкості передавання даних в порівнянні з GSM. Максимальне значення цієї швидкості (теоретичне) – 171 Кбіт/с. На практиці швидкість залежить від обладнання та завантаження мережі (кількості включених абонентів) і складає 30-40 Кбіт/с.

На основі GPRS працює популярний сервіс обміну мультимедійними повідомленнями MMS. Так як GPRS побудований на протоколі TCP/IP і є прозорим для нього, це прекрасний інструмент для доступу до Інтернету та прийнятна основа для реалізації мобільного навчання.

Одна з головних переваг GPRS полягає в тому, що забезпечується високошвидкісний бездротовий Інтернет та інші комунікаційні послуги.

2.3.2.3. 3G та UMTS

Мережі третього покоління 3G функціонують на частотах дециметрового діапазону (близько 2 ГГц), швидкість передавання даних становить понад 2 Мбіт/с. Використання таких мереж надає можливість організувати відеозв'язок, дивитись на мобільному телефоні

фільми та телепрограми тощо. В світі існує два стандарти 3G: UMTS (чи W-CDMA) та CDMA-2000. UMTS більш розповсюджений в основному в Європі, CDMA2000 – в Азії та США. За даними Wireless Intelligence, на кінець 2006 року в світі нараховувалось 364 млн. абонентів 3G, з них 93,5 млн. використовували мережу UMTS та 271,1 млн. – CDMA2000.

Термін 3G використовується для опису сервісів мобільного зв'язку стандартів наступного покоління, через які забезпечується більш висока якість звуку, а також високошвидкісний Інтернет-зв'язок та мультимедійні сервіси. Мобільні мережі третього покоління (3G) відрізняються від мереж другого покоління (2G), таких як, наприклад, цифровий стандарт мобільного зв'язку GSM, зв'язок перехідного покоління (2.5G), GPRS із набагато більшою швидкістю передавання даних, а також більш широким набором і високою якістю послуг, що надаються.

З січня 2007 року в Україні працює мережа 3G PEOPLEnet (стандарт CDMA2000 800 мГц). 1 листопада 2007 державне підприємство Укртелеком запустило мережу 3G Utel (стандарт UMTS 2100 з надбудовою HSDPA (3,5G)). В UMTS використовуються два різні канали на приймання і на передавання. Якщо в базовій версії UMTS забезпечується пікова швидкість від 2-х мегабіт за секунду для статичних об'єктів в околі соти та 384 Кб/с для мобільних абонентів, то для пристроїв, що підтримують HSDPA, швидкості теоретично можуть досягати 14,4 Мбіт/с. На практиці ж реальні швидкості рідко перевищують 3 Мбіт/с, а в умовах високих, щільних забудов та завантаженості мережі – ще менше. Використання такого зв'язку дає можливість здійснювати відеодзвінки, широкополосний доступ в Інтернет, а також переглядати потокове відео в онлайні.

На жаль, звичайні мобільні телефони не можуть функціонувати в мережі UMTS, проте багато телекомунікаційних компаній розробляють мобільні термінали для роботи в мережі 3-го покоління. З огляду на характеристики GPRS слід зазначити, що UMTS забезпечуються ще більш сприятливі умови для розвитку і використання мобільного навчання.

2.3.2.4. Wi-Fi

Wi-Fi (Wireless Fidelity) названий за аналогією з акустичним терміном Hi-Fi (High Fidelity – найвища точність відтворення). Wi-Fi – бездротова радіо-технологія для бездротової локальної мережі (WLAN). Цей стандарт об'єднує кілька протоколів та ґрунтується на

сімєйствї стандартів IEEE 802.11 (Institute of Electrical and Electronic Engineers – міжнародна організація, що займається розробкою стандартів у сфері електронних технологій). Найбільш відомим та поширеним на сьогоднішній день є протокол IEEE 802.11b, що визначає функціонування бездротових мереж.

Наявність Wi-Fi-зон (точок) дозволяє користувачеві під'єднатися до точки доступу (наприклад, до офісної, домашньої або публічної мережі), а також підтримувати з'єднання кількох комп'ютерів між собою.

Максимальна дальність передавання сигналу у такій мережі складає 100 метрів, однак на відкритій місцевості вона може досягати до 300-400 м.

Окрім 802.11b, ще існує бездротовий стандарт 802.11a, де використовується частота 5 Гц та забезпечується максимальна швидкість 54 Мбіт/сек., а також 802.11g, в якому використовується частота 2,4 Гц і також забезпечується швидкість 54 Мбіт/сек. Крім цього, ведеться розробка стандарту 802.11n, за допомогою якого у майбутньому можна буде забезпечити швидкості до 320 Мбіт/сек.

Ядром бездротової мережі Wi-Fi є так звана точка доступу (Access Point), що під'єднуються до якоїсь наземної мережевої інфраструктури (каналів Інтернет-провайдера), через яку забезпечується передавання радіосигналу. Зазвичай, точка доступу складається із приймача, передавача, інтерфейсу для під'єднання до дротової мережі та програмного забезпечення для опрацювання даних. Навколо точки доступу формується окіл радіусом 50-100 метрів (її називають хот-спотом або зоною Wi-Fi), на якій можна користуватися бездротовою мережею.

Для того, щоб під'єднатися до точки доступу та відчути всі переваги бездротового зв'язку, користувачу ноутбуку або мобільного пристрою із Wi-Fi-адаптером необхідно просто потрапити в указаний окіл точки доступу. Усі дії із визначення пристрою та налаштування мережі у більшості операційних систем комп'ютерів та мобільних пристроїв здійснюються автоматично. Якщо користувач одночасно потрапляє в кілька Wi-Fi зон, то під'єднання здійснюється до точки доступу, що забезпечує найсильніший сигнал.

Wi-Fi технології дуже зручно використовувати для мобільного навчання. Розгортання достатньої кількості точок бездротового доступу до Інтернет на відповідних місцях в університетському кампусі (бібліотеці, читальних залах, кав'ярні і т.д.) забезпечує доступ до ре-

курсів Інтернет, в тому числі навчального змісту практично з будь-якого місця на території ВНЗ. Таким чином, це раціоналізує використання вільного часу студентів.

Мобільні пристрої, в яких використовується Wi-Fi, повинні бути обладнані відповідним радіомодемами (бездротовими картками). Деякі пристрої (ноутбуки, КПК) вже продаються із вбудованими пристроями для під'єднання через Wi-Fi. Прогнозується, що 90% всіх мобільних пристроїв найближчим часом будуть оснащені модулем для Wi-Fi-з'єднання.

Wi-Fi-з'єднання, на думку деяких авторів, є наступною революцією в комп'ютерному світі з моменту появи WWW-браузера. Незважаючи на те, що зараз покриття мереж GSM та GPRS значно вище, ніж Wi-Fi, ситуація може змінитися.

2.3.2.5. 4G та WiMAX

4G – четверте покоління мобільного зв'язку, що характеризується високою швидкістю передавання даних та підвищеною якістю голосового зв'язку. Як і GPRS, заснований на протоколах пакетного передавання даних. Для пересилання використовується протокол IP v6. Для передавання даних використовуються частоти 40 ГГц та 60 ГГц. Для чіткого приймання та передавання планують застосовувати адаптивні антени, які будуть автоматично налаштовуватися на конкретну базову станцію.

До мобільного зв'язку четвертого покоління (4G) відносять стандарти широкосмугового передавання даних, на основі яких забезпечуються швидкості передавання даних до 100 Мбіт/с (реально забезпечувані швидкості – від кількох до кількох десятків Мбіт/с). Це стандарти групи WiMAX, зокрема протокол 802.16e (його називають «мобільний WiMAX»), а також південнокорейський WiBRO. Можуть функціонувати в діапазонах від 2,3 до 7,2 ГГц і вище. На ринку доступні абонентські термінали у вигляді карт передавання даних для ноутбуків. Голосові з'єднання в мережах 4G здійснюються за допомогою клієнтських програм типу Skype. Існує думка, що операторам немає сенсу розвивати стандарт 3G, який «застарів, не народившись», а слід відразу переходити до мереж четвертого покоління.

2.3.2.6. Bluetooth

Bluetooth є бездротовою технологією радіозв'язку на коротких відстанях. Частотний діапазон – від 2402 до 24809 МГц; ширина смуги 1 МГц дає 79 каналів, що уможлиблює передавання сигналів між розташованими поряд телефонами, комп'ютерами та іншими мобіль-

ними пристроями, спрощує комунікацію та синхронізацію між ними.

В даний час розробки в галузі Bluetooth ведуться групою Bluetooth SIG, до якої входять Lucent, Microsoft та інші компанії, чия діяльність пов'язана з мережними технологіями. Основне призначення Bluetooth – забезпечення економного (з точки зору витрачання струму) і дешевого радіозв'язку між різноманітними типами електронних пристроїв, таких як мобільні телефони та аксесуари до них, портативні та настільні комп'ютери, принтери та інші. Причому, велике значення приділяється компактності електронних компонентів, що дає можливість застосовувати Bluetooth у малогабаритних пристроях розміром з наручний годинник.

В інтерфейсі Bluetooth передбачено можливість передавання як голосу (зі швидкістю 64 Кбіт/сек), так і даних. Для передавання даних можуть бути використані асиметричний (721 Кбіт/сек в одному напрямку і 57,6 Кбіт/сек в іншому) та симетричний (432,6 Кбіт/сек в обох напрямках) методи. Працюючи на частоті 2,4 ГГц, прийомопередавач (Bluetooth-чип) може встановлювати зв'язок у межах від 10 до 100 метрів. У стандарті Bluetooth передбачене шифрування даних, що передаються з використанням ключа ефективної довжини від 8 до 128 біт і можливістю вибору односторонньої або двосторонньої аутентифікації. Додатково до шифрування на рівні протоколу може бути використано шифрування на програмному рівні.

Назва Bluetooth походить від прізвища середньовічного короля Данії Гаральда I Синьозубого (норв. Harald Blåtann), який вмів посадити за стіл переговорів ворогуючі партії, домовляючись з кожною партією окремо, тому назва Bluetooth стала відповідним ім'ям для технології, на основі якої можна узгоджено використовувати різні пристрої.

2.3.2.7. IrDA

Це технологія, в якій використовуються електромагнітні хвилі в інфрачервоному діапазоні (довжина хвилі від 850 до 900 нм). Передавання та приймання даних здійснюється на невеликій відстані – до 1–2 метрів, наприклад, для застосування в PAN (персональних мережах передавання даних). Швидкість передавання даних між пристроями з IrDA становить 115,2 Кбіт/с або 4 Мбіт/с. В смартфонах, КПК, принтерах і портативних комп'ютерах часто використовуються протоколи IrDA. Розробка стандартів для цієї технології здійснюється Infrared Data Association.

IrDA є прикладом простого протоколу обміну даними в обмеже-

ному просторі (стандартом визначається межа в 100 см). Шляхом обмеження дальності досягається безпека від прослуховування. Завдяки цьому також зменшується вартість приладів, однак передавання даних мусить відбуватись за умов прямої видимості між портами.

З початку IrDA був розроблений HP – через це, навіть зараз, можна знайти позначення HPSIR (HP-Serial-Infrared) для стандарту IrDA 1.0. До протоколу IrDA належать також IrLAP, IrLMP, IrIAS, IrIAP, IrLPT, IrCOMM, IrOBEX, IrMC та IrLAN. Порівняно недавно IrDA було розроблено стандарт IrFM (Infrared Financial Messaging), також відомого як «Вкажи та заплати» (Point and Pay). В останній час IrDA поступово витісняється Bluetooth.

Наведений вище короткий огляд показує, що нинішні мобільні технології охоплюють широкий спектр послуг, що робить їх зручними для використання в мобільному навчанні.

2.3.3. Електронні книги як інноваційний засіб мобільного навчання

Найбільш суттєвим недоліком КПК при використанні його в якості технічного засобу навчання є малий час автономної роботи, зумовлений, насамперед, застосуванням сенсорної панелі та кольорового екрану. Для подолання цього недоліку можна запропонувати системи з енергозберігаючими рефлексивними екранами на основі технології «електронного паперу» («електронних чорнил» – E-Ink) [377].

Пристрої, в яких використовуються папероподібні екрани, позиціонуються переважно як електронні книжки (пристрої для читання – E-Book). Роздільна здатність E-Ink-екранів – 600×800 та вище, що дає можливість високоточного відтворення зображень з високим ступенем деталізації, а їх розмір (6 дюймів та вище) робить процес перегляду більш комфортним, ніж на КПК. Екран, виготовлений за технологією E-Ink, має властивість бістабільності: на підтримку зображення енергія не витрачається, тому, відкривши книгу, ви побачите ту сторінку, на якій вона була закрита. На сьогоднішній день E-Ink – найбільш «зорозберігаюча» технологія, тому що зображення на екрані подається у відбитому світлі, найбільш природному для очей.

Електронна книга є лише носієм даних, тому традиційно складається з двох складових – носій та вміст. Носієм є електронний пристрій, який може бути пристосованим (наприклад, телефон, чиєю основною функцією є дзвонити) чи спеціалізованим. Вміст іноді називають «контентом» – це будь-яка форма зберігання повідомлень чи навчальних матеріалів (які теж є наборами повідомлень), наприклад

текст, відео, аудіо та інші електронні форми. Найчастіше в якості вмісту електронної книги застосовується текст з ілюстраціями, як і в традиційній книзі. Автори [522], аналізуючи можливості застосування електронних книжок в дистанційному навчанні, головну увагу приділяють засобам обміну контентом. Проте такий підхід не виправдано звужує можливості застосування електронних книжок у порівнянні з КПК.

Сучасні електронні книги (Sony PRS-505, CyBook, IREX Iliad, IBook eReader V3 та інші) за будовою є потенційно універсальними пристроями, що функціонують під управлінням ОС Linux. В процесі завантаження системи ініціалізується стандартна графічна підсистема X Window, під управлінням якої завантажується головна програма, що надає користувачеві абстракцію книжкової полиці. Вибір файлів (у форматах pdf, djvu, doc, rtf, html, chm, lit, fb2 та ін.) приводить до запуску асоційованих програм.

У листопаді 2007 р. Інтернет-магазин Amazon представив власну електронну книгу – Kindle, яка має вбудовану клавіатуру, засоби зв'язку та необхідне мережне ПЗ. На жаль, висока ціна, жорстка прив'язка до контент-провайдерів США та відсутність офіційних поставок в Україну не дозволяють сьогодні застосувати Kindle у вітчизняній системі освіти, тому для подальшої роботи було обрано вітчизняну розробку – електронну книгу IBook eReader V3 (рис. 2.5).

Наявність відкритого пакету розробника для IBook eReader V3 спонукали нас до заміни стандартної книжкової полиці на універсальний файловий менеджер з можливістю запуску як стандартних програм для перегляду, так і завантажених користувачем. Тестування даного рішення виявило наступне:

- відсутність сенсорного екрану компенсується розробкою T9-подібного алгоритму введення тексту (за допомогою наявних 12 кнопок);

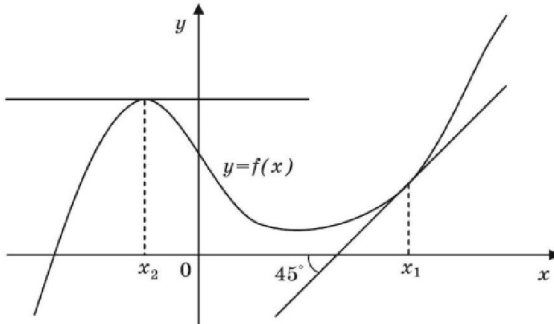
- відсутність вбудованих засобів для зв'язку компенсується встановленням карти розширення (за інтерфейсом SDIO);

- властива технології E-Ink низька реактивність екрану не дозволяє застосовувати анімацію зі швидкістю вище 4 кадри за секунду, проте для більшості навчальних демонстрацій цього цілком достатньо.

Завдання 16/20

На рисунку зображений графік функції $y=f(x)$ та дотичні до нього в точках x_1 та x_2 . Користуючись геометричним змістом похідної, знайдіть $f'(x_1) + f'(x_2)$.

1)	1
2)	$\frac{\sqrt{3}}{3}$
3)	$\sqrt{3}$
4)	$\frac{1}{2}$
5)	$\frac{\sqrt{3}}{2}$

Натисніть цифрову клавішу для вибору відповіді, ОК для продовження

iBook® V3

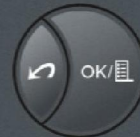

Рис. 2.5. Робота тестової системи на IBook eReader V3

Це дозволяє розглядати IBook eReader V3 як нову програмно-апаратну платформу для дистанційного навчання. Для реалізації її потенціалу необхідні як заходи з портування програмного забезпечення (Web-браузера, мережних клієнтів, електронних таблиць, математичних пакетів тощо), так і розробка спеціалізованих SRS-клієнтів для Numina-подібних систем.

2.4. Умови застосування мобільного навчання

2.4.1. Переваги та недоліки мобільного навчання

У п. 2.1.3 було визначено місце мобільного навчання серед технологій автоматизованого навчання, що дозволяє визначити організаційно-технічні переваги мобільного навчання у порівнянні з електронним:

- *можливість навчання будь-де і будь-коли;*
- *нижча ціна мобільних пристроїв у порівнянні з ПК:* існує тенденція до постійного зниження цін при поліпшенні їх функціональності;
- *менші розміри та вага;*
- *актуалізація навчання через «моду» на пристрої* включає більше число студентів (особливо молоді) в мобільне навчання;
- *підвищена інтерактивність навчання:* основні операції виконуються в онлайн-режимі, тобто в режимі інтерактивної пізнавальної діяльності;
- *зручність застосування послуг мобільного навчання в будь-який час і будь-якому місці.* Занадто багато свого часу людина проводить в очікуванні, в процесі якого вона може урізноманітнити, поповнити та оновити свої знання і навички через виконання тестів, перегляд відеофільмів, і навіть під час гри;
- *розвинені засоби співробітництва.* Якісна освіта рідко отримується поодиночі, і одним з найкращих способів успішного навчання є колективна робота, важлива для обміну ідеями. При роботі в онлайн-режимі можливо одночасно отримувати консультацію, нові ідеї та вести дискусії. Це створює умови для формування віртуальних груп із змінним кількісним та якісним складом;
- *портативність та мобільність;*
- *безперервний доступ до навчальних матеріалів.* Мобільні пристрої можуть бути використані для підтримки реалізації конкретних заходів, як тоді, коли вони локалізовані, так і в русі. Наприклад, мо-

більші пристрої часто використовуються для технічного обслуговування і ремонту рухомих об'єктів (часто розташованих у важкодоступних місцях), причому оператор може отримувати довідки та консультації, доступ до професійної допомоги та навчальних матеріалів;

– *концентрований зміст*: навчальні об'єкти мобільного навчання більш тісно пов'язані один з одним на рівні мікронавчання;

– *сумісність*: наявність цілого ряду стандартів робить можливим використання різних форматів для подання навчального матеріалу в умовах застосування найрізноманітніших мобільних пристроїв.

До організаційно-технічних недоліків мобільного навчання можна віднести:

– *фрагментацію навчання*: навчання вимагає концентрації та роздумів, в той час як в процесі переміщення студенти знаходяться в ситуаціях, що можуть відволікати їх увагу;

– *відсутність у студентів добре розвинених навичок метапізнання* (здатності усвідомлювати та контролювати процес власного навчання) через відносну новизну мобільного режиму доставляння навчальних матеріалів та відповідних навчальних стратегій;

– *малий розмір екрану і труднощі з доступом до Інтернет*: мобільні телефони мають значно менші розміри екрану у порівнянні з традиційними ПК, а більшість Web-сайтів оптимізовано для екранів з високою роздільною здатністю;

– *висока вартість початкових вкладень у організацію мобільного навчання*: інвестиції у пристрої для кожного студента, організацію бездротової мережі, технічне обслуговування тощо;

– *проблеми забезпечення безпеки пристрою та даних у ньому*: через свої розміри і портативність пристрій легко втратити.

Частина зазначених недоліків мають технічну природу і зі зміною технології можуть щезнути. Подолання інших недоліків мобільного навчання вимагає зміни освітньої парадигми, що, в свою чергу, потребує зміни методів навчання і комунікацій між викладачем і студентом, з одного боку, а з іншого – серед самих студентів.

2.4.2. Мобільне навчання як інноваційна педагогічна технологія

Мобільне навчання є новою парадигмою, на основі якої створюється нове навчальне середовище, де студенти можуть отримати доступ до навчальних матеріалів у будь-який час та в будь-якому місці, що робить сам процес навчання всепроникаючим та мотивує до безперервної освіти та навчання протягом всього життя.

Перехід від стаціонарного до мобільного навчання створює пе-

редумови для співробітництва, а також для неформальної взаємодії між студентами.

Мобільне навчання – це технологія навчання за допомогою мобільних пристроїв, комунікаційних технологій та інтелектуальних інтерфейсів користувача. Унікальними елементами мобільного навчання є:

- придатність до одночасної взаємодії як з одним студентом, так і з групою. За відповідного покриття взаємодія є швидкою та надійною;

- можливість динамічного генерування освітнього контенту в залежності від місцезнаходження студентів, контексту та використовуваних мобільних пристроїв;

- можливість запису та зберігання окремих дискретних у часі дій студентів у будь-який час і в будь-якому місці;

- розмиття границь між соціумом та класною кімнатою завдяки можливості застосування мобільних пристроїв у навчанні, коли викладач ставиться в умови, за яких матеріалу, що раніше циркулював в межах класу, може бути протиставлений матеріал ззовні, що функціонує без контролю з його боку.

До реалізації мобільного навчання існує два близькі підходи:

1. Мобільне навчання – це електронне навчання за допомогою мобільних пристроїв та безпроводних мереж. Після того, як домінуючим способом доступу до мережі Інтернет стануть бездротові мобільні пристрої, електронне навчання стане мобільним без будь-яких особливих змін у технології навчання.

Разом з тим застосування нових технологій (інформаційних, комунікаційних тощо) без зміни та адаптації до них змісту навчання та без урахування специфічних потреб цільових груп може призвести до компрометації ідеї, як це часто відбувалося в минулому.

2. Мобільне навчання є інноваційною педагогічною технологією, в якій сам навчальний процес є географічно та ситуаційно залежним, тобто контекстно пов'язаний з місцем та станом, в якому знаходиться студент.

За другого підходу враховується специфіка мобільних пристроїв, особливості цільової групи учнів та конкретизується практична необхідність. За такого підходу учень може спілкуватися безпосередньо з учителем постійно за допомогою Інтернет – на відміну від традиційного навчання, де таке спілкування можливе лише у межах навчального закладу. Учитель відіграє роль консультуючого керівника,

котрий спрямовує діяльність учня на отримання необхідних знань. Це дозволяє реалізувати проблемне навчання через обговорення дій, що допоможуть учневі оволодіти матеріалом, усвідомити необхідні результати та набути нові знання [375].

Впровадження мобільного навчання викликає зміни в усіх компонентах методичної системи навчання. У табл. 2.3 наводиться порівняння електронного та мобільного навчання за основними групами показників.

Таблиця 2.3.

Порівняльний аналіз електронного та мобільного навчання

Електронне навчання	Мобільне навчання
<i>Навчальний процес</i>	
більша частина навчальних матеріалів – текстові та графічні	навчальні матеріали – текстові, графічні, голосові
<i>Взаємодія між викладачем та студентом</i>	
за допомогою електронної пошти з втратами часу на регулярну перевірку пошти	миттєве повідомлення про отримання електронної пошти
асинхронна пасивна комунікація	синхронна миттєва активна комунікація
	інтерактивність
	спонтанність
<i>Комунікація між студентами</i>	
безпосередня	безпосередня та опосередкована
через e-mail	через e-mail, SMS, MMS
в окремому приміщенні	миттєва, завжди
через точку доступу до Інтернет	без точки доступу до Інтернет
проблема організації позааудиторної роботи в групах	без географічних обмежень з використанням усіх засобів ІКТ
<i>Зворотний зв'язок зі студентами</i>	
опосередкований через електронну пошту, Web-сайти (форуми, чати тощо)	прямий через мобільні пристрої
асинхронний	синхронний та асинхронний
розподілений у часі	в реальному часі та у зручному режимі
документально оформлений	частково задокументований
<i>Оцінювання та контроль знань</i>	
в аудиторії	в будь-якому місці

Електронне навчання	Мобільне навчання
у визначений час	будь-коли
обмежений в часі	без обмежень в часі
стандартний тестовий	індивідуалізований (адаптований) тестовий
поганий зворотний зв'язок	насичений зворотний зв'язок
відкладений зворотний зв'язок	миттєвий зворотний зв'язок
тести фіксованої довжини	змінна довжина тесту/час на відповідь
тести та задачі переважно текстові	тести мультимедійні
<i>Подання навчального матеріалу</i>	
застосування однієї мови	автоматичне подання матеріалу різними мовами
класно-урочне подання навчального матеріалу	індивідуальне подання матеріалу з розвиненими засобами комунікації
індивідуалізована, компонентно-орієнтована робота в групі	одночасна спільна робота в групі
отримання результатів іспитів та контролю знань в твердій копії у визначений час	отримання результатів контролю знань в електронному вигляді у будь-який момент часу

В сучасному дистанційному навчанні панує асинхронний метод доставляння освітнього контенту, як правило, текстового матеріалу. Це буде змінюватися з впровадженням мобільного навчання. Об'єднання обчислювальних та комунікаційних засобів перетворює телефони і мобільні термінали на потужні мультимедійні пристрої. Наприклад, XML-подібна мова SMIL (Synchronized Multimedia Integration Language – Мова інтеграції синхронізованого мультимедіа) буде дуже корисна для поширення сучасного мультимедійного контенту. Форми керованого мультимедіа відкривають нові можливості для навчання, досліджень та комунікації. Онлайнкові мобільно-орієнтовані навчальні курси мають включати в себе більше мультимедійних тестів та завдань, адже загальновідомо, що при використанні різних каналів сприйняття обсяг сприйнятих та засвоєних людиною відомостей суттєво зростає.

Слід зазначити, що роль і значення стаціонарних комп'ютерів у навчанні зменшиться не так швидко – вони ще довго будуть використовуватися в якості засобу, використання якого дозволяє працювати протягом тривалого часу в автономному режимі. Роль стаціонарних

ПК поступово будуть перебирати мобільні пристрої (з розширенням функцій і характеристик щодо подання і передавання повідомлень).

Базові моделі традиційного та мобільного навчання показані на рис. 2.6, 2.7 [375].

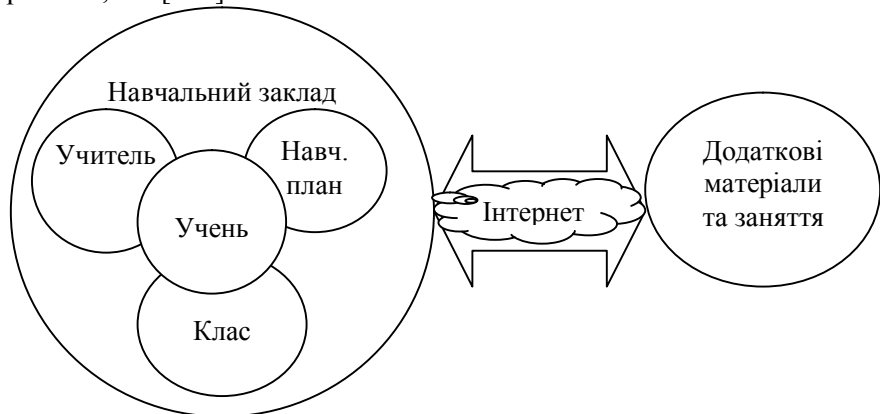

Рис. 2.6. Модель традиційного навчання

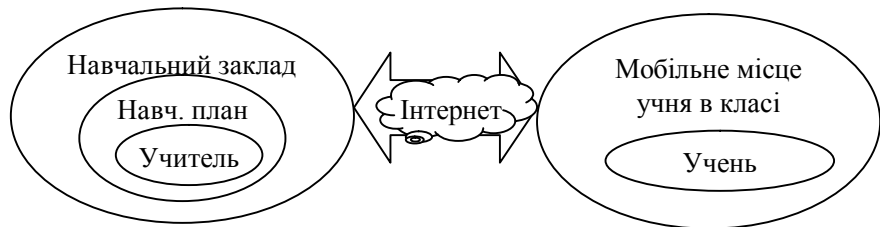

Рис. 2.7. Модель мобільного навчання

Для ефективної взаємодії у мобільному середовищі як викладачеві, так і студентів важливо усвідомлювати соціальну природу навчальних комунікацій, що є умовою якості навчання – інформаційно-комунікативні можливості тут є вирішальними в набутті знань, вмінь, навичок, досвіду.

Мобільне навчання відбувається не в класі, а у деякому іншому навчальному просторі. Проте концепція класу (навчальної групи) не зникає – класи перестають бути сталим утворенням і стають динамічними, формуючись на кожен предмет окремо. Час для навчання є питанням особистого вибору студентів і не обмежується університетом та розкладом занять. Студенти швидко усвідомлюють переваги динамічної інтерактивності мобільного навчання, ефективність та багатство комунікацій, якість керованого вчителем доступу до на-

вчальних ресурсів.

Мобільне навчання не заважає соціалізації студентів, які є активними користувачами чатів, форумів і онлайн-співтовариств, побудованих на основі сервісів Web 2.0. Так, наприклад, MySpace, який описується як «місце для друзів», в якому надається онлайн-простір для особистих профілів, можливість знаходити інших людей зі спільними інтересами і брати участь у заходах, починаючи від онлайн-чатів до «живих» зустрічей, є одним з п'яти найбільш відвідуваних Web-сайтів у світі. Через засоби соціальних мереж, таких як MySpace, FaceBook, Bebo і Flickr або їхніх російськомовних аналогів «Вконтакте», «Одноклассники.ру», об'єднуючись у групи за інтересами, молоді люди в процесі обміну думками, навичками, текстами програм підвищують власну кваліфікацію в обраній предметній галузі. На основі соціальних мереж з використанням особистісних профілів і програмного забезпечення створюється мережне середовище соціальної солідарності, свободи слова і творчого спілкування.

Наказом МОН України №271 від 24.03.2009 р. «Про продовження Всеукраїнського експерименту щодо навчання вчителів ефективному використанню інформаційно-комунікаційних технологій у навчальному процесі та підвищення кваліфікації педагогічних працівників за програмою Intel® «Навчання для майбутнього» визначено, що методична та технічна допомога вчителям протягом всього експерименту буде організована за допомогою використання соціальних сервісів Web 2.0. В програмі продовження педагогічного експериментального дослідження Н.В. Морзе пропонує розробити, обґрунтувати, експериментально перевірити та впровадити в систему післядипломної педагогічної освіти дистанційний курс «Використання ІКТ у навчальному процесі» (на основі використання сервісів Web 2.0); створити локалізовану та адаптовану 10-ту версію посібника для вчителів очної і дистанційної форм навчання на основі застосування соціальних сервісів Web 2.0 та відповідного програмного компакт-диску і матеріалів створеного навчально-освітнього порталу.

Слід також відзначити, що мобільне навчання потребує більше часу, ніж традиційне, а суцільна віртуалізація навчання може призвести до втрати соціальних контактів як між учнем та вчителем, так і між самими учнями. Лише комбінуючи традиційне та мобільне навчання, можна не лише дати професійні знання, а й сформувати загальну культуру особистості. Тому для тих осіб, котрі не мають особливих потреб, доцільно застосовувати мобільні технології дистан-

ційного навчання як допоміжні в процесі традиційного навчання та як основні – в процесі позакласної (зокрема, факультативної) роботи.

До руйнівних організаційних проблем мобільного навчання (за влучними виразом М. Шарплес, «руйномобільного навчання» – *disruptive mobile learning*) відносять: захоплення мобільними іграми, кібер-знущання, втрату вчителем контролю, введення в оману на екзаменах та ін. І, хоча саме таке «вторгнення до дому до школи» викликало до життя обговорюваний у п. 2.1.2 наказ МОН України, існує й обернена тенденція «вторгнення школи до дому»: батьківській контроль за навчальною діяльністю дитини через шкільний інтранет, постійне відслідковування активності дитини через мобільний телефон та GPS-пристрої, оцінювання позашкільного навчання та ін.

2.4.3. Об'єктно-орієнтоване середовище мобільного навчання

Технічно реалізація мобільного навчання можлива у кількох варіантах [296]:

а) WAP-інтерфейс [172];

б) клієнт-серверна система на основі однієї із систем дистанційного навчання;

в) статичні та динамічні Java-додатки (в т.ч. на основі технології Google Android).

При реалізації мобільного навчання використовуються наступні комунікаційні стандарти: GSM, GPRS, UMTS, Wi-Fi, Bluetooth. Інфрачервоний зв'язок можливий, проте не застосовується через малу (1–2 метри) максимальну відстань передавання сигналів. Технічні недоліки мобільних пристроїв обумовлені переважно сучасним станом розвитку технології: обмежений розмір пам'яті, менша (порівняно з ПК) потужність процесора, обмежений ресурс акумуляторів, обмежена роздільна здатність екрану.

Враховуючи, що традиційний WAP-інтерфейс поступово зникає, зосередимо увагу на клієнт-серверних мобільних технологіях, застосування яких в навчальному процесі дає можливість реалізувати концепцію мобільного освітнього середовища, визначальними особливостями якого є можливість завантаження і встановлення програмного забезпечення та наявність розвинених засобів отримання та опрацювання контенту. Головним компонентом такого середовища є мобільний портал дистанційного навчання (М-портал), вимоги до якого були визначені Ю.В. Триусом [394].

Основні видами діяльності в системі підготовки кадрів на основі мобільного навчання є:

- формування ринку освітніх послуг;
- розробка нового або адаптація (за необхідності) існуючого базового програмного забезпечення;
- розробка нового або адаптація (за необхідності) існуючих систем управління навчальним процесом;
- розробка навчальних курсів.

Якщо виключити перший компонент, то залишається єдине місце для зберігання навчальних матеріалів, доступу до них, підтримки та оновлення – М-портал.

М-портал – це Інтернет-сайт, користувачі якого після реєстрації та отримання певних прав можуть використовувати навчальні ресурси, створювати власні мікропортали, відвідувати мікропортали студентів, учителів та інших користувачів в рамках онлайн-спільноти, мати доступ до модулів мобільного навчання та пов'язаних з ними систем управління навчанням. М-портал призначений для потенційних користувачів, які володіють необхідними практичними навичками, але не мають систематичної освіти.

Програмне забезпечення М-порталу має бути придатним для подання навчального контенту, трансляції лекцій, ведення дискусій та передавання повідомлень. Реалізація гнучкого зворотного зв'язку засобами М-порталу підвищує зацікавленість в довгостроковому навчанні та створює умови для включення суб'єктів навчання в планування, покращення та оцінювання самого навчального процесу.

Концепція М-порталу створює основу для низькорівневої «розмовної» моделі навчання, в якій молоді люди були б цілеспрямовані, їхня увага зосереджена на оволодінні навчальним матеріалом у процесі інтерактивного спілкування з викладачем у навчальному середовищі. В той же час на більш високому рівні студенти та викладачі можуть обмінюватися миттєвими повідомленнями в мережі та обговорювати в онлайні те, що зробив кожен з них, розглядати різні думки і погляди з обговорюваних питань, навчатися формулювати власні думки в ході обговорення.

Сьогодні в одній освітній установі, як правило, застосовуються гібридні мережі, що об'єднують як стаціонарні, так і мобільні пристрої (рис. 2.8). Г.Г. Швачич, аналізуючи результати впровадження Wi-Fi доступу в Національній металургійній академії України, зазначає, що це, в свою чергу, стимулює студентів до придбання ноутбуків або КПК [101]. Такий позитивний зворотний зв'язок створює можливість швидкого впровадження мобільного навчання.

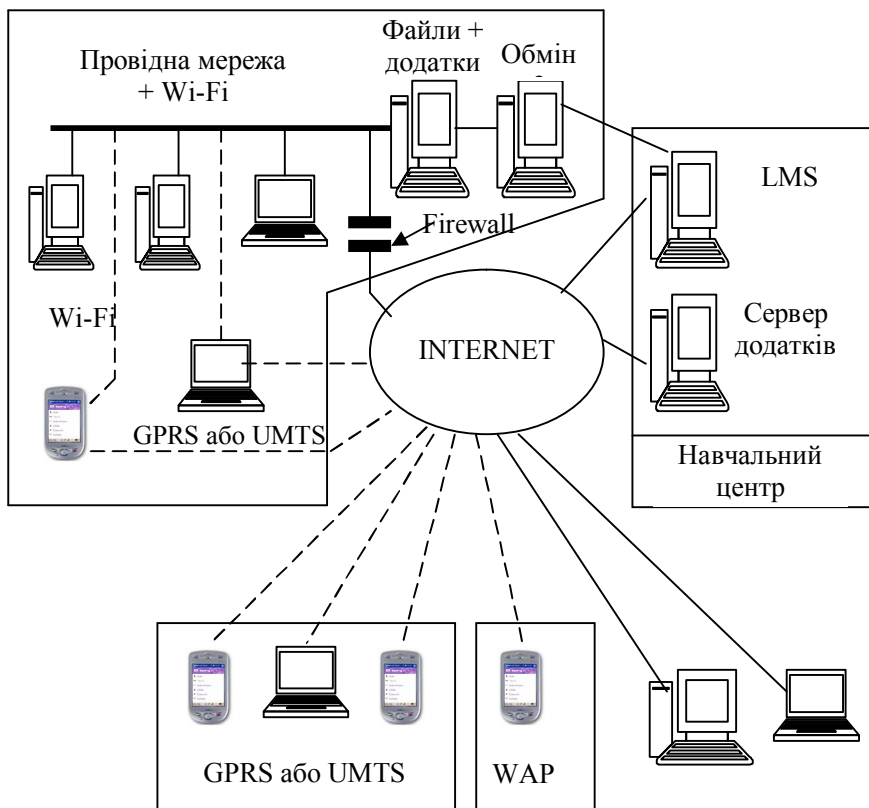

Рис. 2.8. Структура гібридної мережі навчального закладу

Включення в традиційну мережу навчального закладу засобів мобільного навчання реалізується через систему управління навчанням (Learning Management System – LMS), що базується на Web-послугах з обміну XML-контентом за стандартами Simple Object Access Protocol (SOAP), Web Services Description Language (WSDL), Universal Description Discovery and Integration (UDDI). Ці послуги також призначені для здійснення автоматичного розподілу XML-документів за виконуваними програмами, проектами, базами даних тощо. На їх основі створюються необхідні передумови для переходу від PC-центричних до розподілених мобільних систем, в яких з різних пристроїв (мобільні комп'ютери, PDA, Tablet PC, смартфони та ін.) можна здійснювати доступ до освітніх XML-ресурсів з будь-якого місця. Web-послуги є сучасною реалізацією розподілених обчислень. В них передбачається єдиний спосіб опису додатків, їх пуб-

лікації та розташування в мережі.

При проектуванні архітектури мобільного освітнього середовища необхідно враховувати перспективи його розвитку, для чого доцільно застосовувати модульну інтеграцію його компонентів на основі стандартів. На рис. 2.9 показана архітектура системи Web-послуг комбінованої мережі, наповнення, інтеграція та зберігання даних в якій відбувається за стандартом UDDI, інтерфейс описується за допомогою WSDL, а передавання – за допомогою SOAP, що дає користувачеві можливість користування зовнішніми додатками незалежно від використовуваних платформ, систем та стандартів. Тоді при виборі користувачем мобільного пристрою навчального курсу автоматично виберуться саме ті навчальні об'єкти, які підтримується на даному пристрої. Все це забезпечує функціональність для багаторазового використання об'єктів і послуг, що скорочує час розробки додатків.

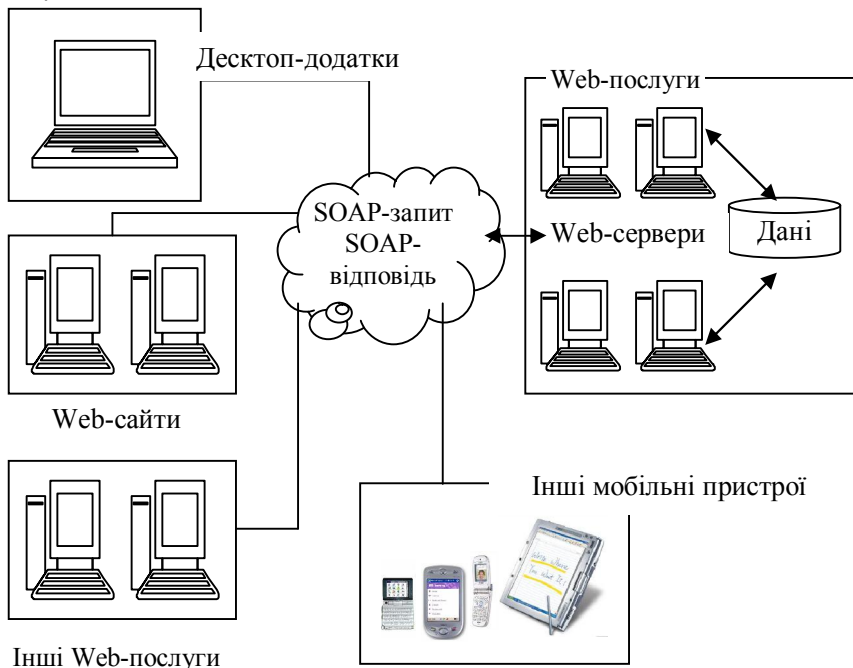

Рис. 2.9. Архітектура Web-послуг комбінованої навчальної мережі

Застосування стандартів дозволяє побудувати відкрите, модифіковане та масштабоване plug-and-play (самоналагоджуване) середо-

вище мобільного навчання, що надаватиме широкий спектр освітніх послуг [42].

При використанні навчального курсу на мобільному пристрої в системі повинні збиратися необхідні об'єкти для завантаження, а потім направлятися на мобільний пристрій. Крім того, спосіб подання навчального матеріалу та електронних засобів навчання на мобільному пристрої має бути обраний з урахуванням характеристик цього пристрою. На основі цього можна запропонувати гнучку архітектуру послуг для мобільного навчання (рис. 2.10).

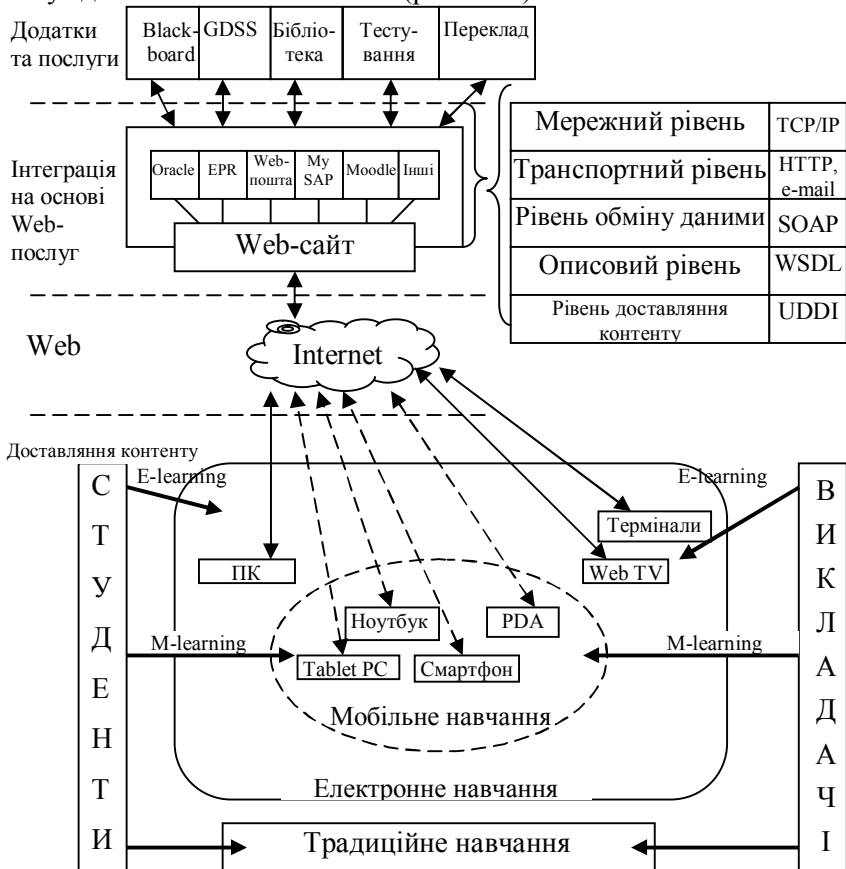

Рис. 2.10. Об'єктно-орієнтована архітектура середовища мобільного навчання

Мобільне навчання може включати широке коло навчальних матеріалів – від допомоги у виконанні конкретної роботи та автоном-

них курсів, завантажуваних на КПК студента, до повністю мережних курсів з програмним забезпеченням, що виконується на сервері. Запропонована архітектура мобільного навчання на основі мережних послуг є відкритою, масштабованою, глобальною та самоналагоджуваною. Для створення самоналагоджуваного середовища мобільного навчання необхідна підтримка різних рішень, що пропонуються виробниками, архітектура яких ґрунтується на стандартах. Відкритість і розширюваність архітектури сприяє її застосуванню у різних видах діяльності, забезпечуючи гнучкість і задоволення широкого кола освітніх потреб.

Застосування об'єктно-орієнтованої архітектури дозволяє інтегрувати найрізноманітніші системи (бібліотеки, віртуальні та/або реальні лабораторії), здійснювати управління навчанням, надавати найрізноманітніші інформаційні послуги. З рис. 2.10 можна побачити, що в обговорюваній архітектурі поєднуються 4 рівні: додатки та послуги, інтегровані за допомогою Web-стандартів, власне Web та мобільне навчання.

Перший рівень – рівень взаємодії між викладачами та студентами – різні послуги, що надаються викладачам та студентам за допомогою додатків різних типів, як комерційних, так і вільно поширюваних (бібліотеки, словники, перекладачі тощо).

Другий рівень – рівень Web-послуг, де інтегруються навчальний контент та програмні додатки, подані в різних форматах. В архітектурі, що використовується для цього, передбачається інтеграція та технології типу plug-and-play. На цьому рівні навчальний матеріал не залежить від застосовуваного мобільного пристрою, а його об'єктно-орієнтована структуризація дає можливість одночасного використання текстових даних, голосу, звуку, відео, тестів та різних виконуваних файлів. На цьому рівні також контролюється безпека, якість обслуговування та поширення навчальних матеріалів. На рівні інтеграції забезпечує доступ до всіх внутрішніх систем та інструментів для створення навчального контенту, що дозволяє авторам інтегрувати навчальні матеріали, включаючи текст, графіку, процедури оцінювання, відео та інші завантажувані компоненти.

Третій рівень – рівень доставляння контенту на різні мобільні та стаціонарні пристрої, що забезпечує доступ користувача до навчальних ресурсів будь-коли та будь-де. На цьому рівні підтримуються персональні комунікаційної системи, в тому числі багатofункціональні мобільні телефони, електронна пошта, ПК, мережні сервери, TV,

AM/FM-радіо та GPS (Global Positioning System).

Четвертий рівень – рівень мобільного навчання – діяльність студентів, викладачів та адміністраторів М-порталу.

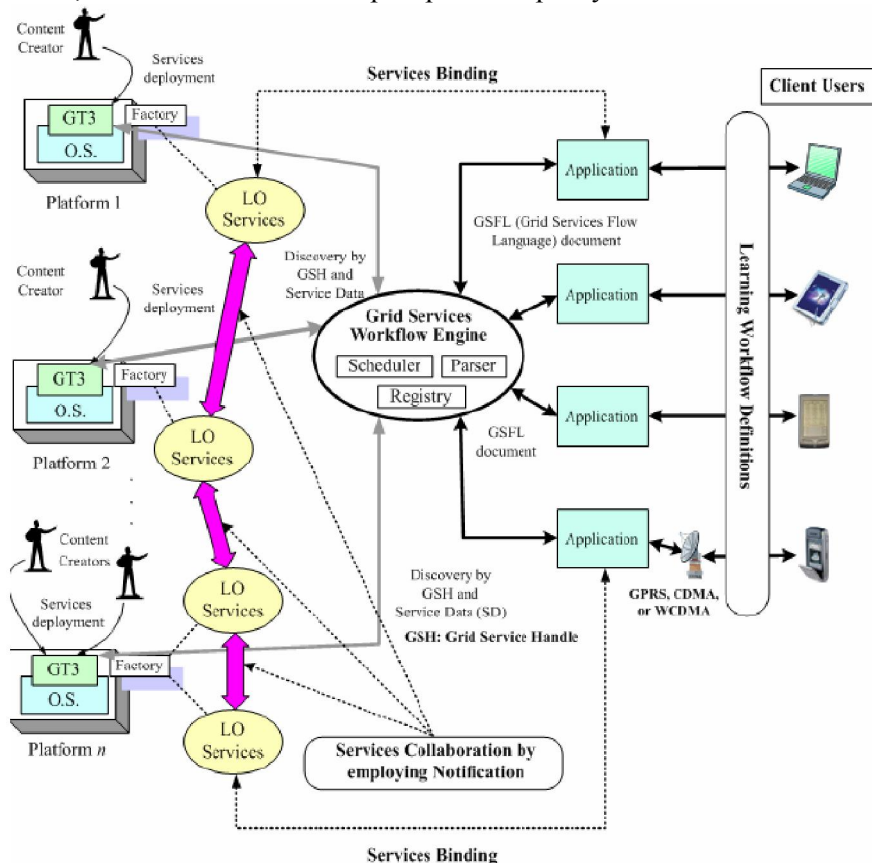

Рис. 2.11. Грід-архітектура середовища мобільного навчання (за Ф.-Х. Ю Янгом)

Фенг-Хуан Ю Янгом [495, 40] запропоновано архітектуру середовища мобільного навчання на основі грід-сервісів – комбінації Web-сервісів з мовою опису правил їх функціонування, поширюваних за допомогою відповідних сервіс-провайдерів [483]. В лівій частині рис. 2.11 кілька сервісів об'єктів навчання (LO) підтримуються різними розробниками контенту. Ці сервіси не лише фізично розташовані у різних місцях, а й обслуговуються різними платформами. Кожен елемент, що містить LO-сервіс, представлений віртуальною

установою, що може мати власну навчальну платформу, операційну систему, обладнання тощо. Різні LO-сервіси пов'язані один з одним через GSFL (Grid Service Flow Language – мову опису грід-сервісів). В центрі рис. 2.11 – грід-машина, у правій частині – грід-клієнти (різноманітні мобільні пристрої).

2.4.4. Система управління мобільним навчанням

Система управління мобільним навчанням (Mobile Learning Management System – MLMS) прихована за М-порталом. MLMS є тим боком мобільного навчання, який користувач не бачить, але постійно використовує (рис. 2.12). MLMS розробляються у відповідності до потреб суб'єктів навчання, якими в нашому випадку виступають користувачі з мобільними пристроями. Через різноманітність таких пристроїв MLMS повинні бути гнучкими і автоматично пристосовуватися до пристроїв, тому що не всі мобільні телефони і КПК є однаковими – як було показано у п. 2.3.1, вони оснащені різними екранами, процесорами, пам'яттю та засобами введення.

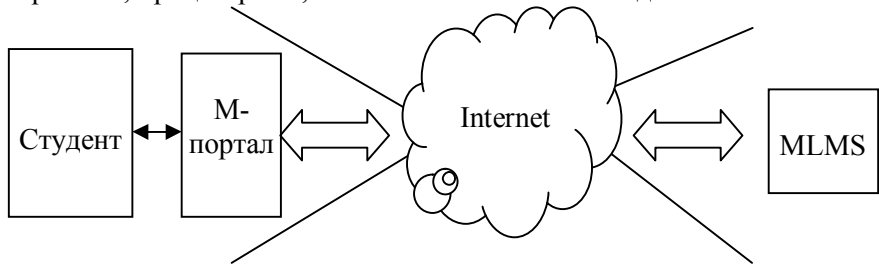

Рис. 2.12. Місце MLMS у М-порталі

MLMS являє собою систему, за допомогою якої на М-порталі опрацьовується запит від студента на надання йому необхідних навчальних матеріалів. Це платформа, через яку забезпечується мобільний доступ до навчальних матеріалів, послуг і моделей, адаптованих для використання в мобільному середовищі.

За допомогою системи управління навчанням надаються послуги трьом типам користувачів, з урахуванням специфіки мобільних пристроїв:

– *користувачі з HTML* працюють із системою мобільного дистанційного навчання за допомогою свого мобільного браузера. Такі користувачі можуть взаємодіяти з іншими студентами та викладачами за допомогою дискусійних форумів та інших спільних ресурсів Інтернет. Мережний (Web) зміст адаптується для малих екранів мо-

більних пристроїв;

– користувачі без HTML працюють із системою за допомогою SMS. Курси організуються SMS-засобами мікронавчання з використанням короткотривалих (малих) навчальних об'єктів. У випадку тестування студент може використовувати SMS безпосередньо;

– третє, але не останнє місце займає *голосова взаємодія*. Студент отримує доступ до системи за допомогою простого телефонного дзвінка і може управляти роботою з М-порталом за допомогою голосових команд. У відповідь на дзвінок синтезованим людським голосом читається спрощена версія контенту на порталі, а користувач може рухатися по ньому за допомогою наборання команд з клавіатури.

MLMS є основою успішного мобільного навчання. Перш ніж будувати таку систему, необхідно особливу увагу приділити вимогам гнучкості. При проектуванні MLMS використовуються стандартні підходи до проектування складних програмних продуктів, широко перевірених на практиці – об'єктно-орієнтований аналіз та проектування. В MLMS необхідно передбачити запис студентів на курс, реєстрацію, посилання на навчальні матеріали, ступінь покриття різних видів мобільних пристроїв, вхідні та вихідні дані, поповнення новими матеріалами, виправлення старих, забезпечення ходу навчання, способи контролю знань і забезпечення безпеки та захисту даних. Всі ці речі повинні бути враховані для того, щоб запропонувати користувачеві найкращий засіб навчання.

На рис. 2.13 показана спрощена модель роботи MLMS на прикладі створення тесту. Ця модель може бути розширена базою навчальних матеріалів, стратегіями управління навчання, бібліотеками та ін.

В умовах мобільного навчання текстове подання навчальних матеріалів «підсилюється» голосом, відео, анімацією. Навіть в обмежених умовах для зв'язку і комунікації можна пройти навчання, отримавши в онлайн-режимі необхідні знання для забезпечення систематичного засвоєння матеріалу за допомогою постійного (always on) під'єднання або під'єднання на вимогу (on demand).

Врахування потреб суб'єктів мобільного навчання вимагає гнучкого подання навчального матеріалу з можливістю його доставляння у будь-якому вигляді. Для цього необхідно визначити таку модель змісту навчання (контенту), коли забезпечуватиметься одночасно його подання та навігація. Навчальний матеріал має бути розробле-

ний таким чином, щоб його можна було доставити незалежно від обраного способу подання, розділивши зміст та спосіб доставляння на обраний тип мобільного пристрою.

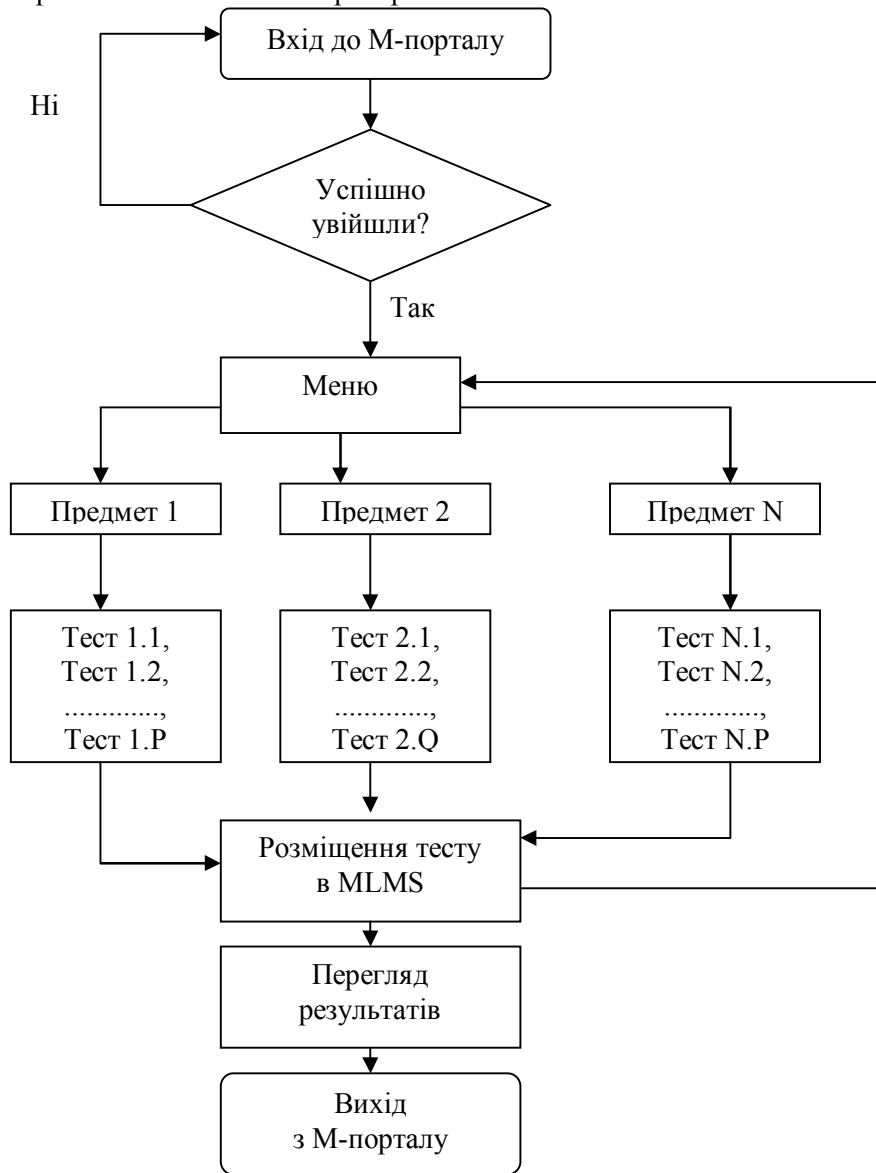

Рис. 2.13. Спрощена блок-схема роботи підсистеми створення тестів MLMS

На наступному рівні моделі необхідно додати засоби врахування контексту запиту і забезпечення його задоволення у відповідності до можливостей користувача. Це вимагає «інтелектуального» доставляння освітнього контенту, тому MLMS може містити «інтелектуальні» елементи. У цьому випадку вона буде містити ряд конкретних компонентів і, перш за все, моделі знань про конкретну предметну галузь, моделі навчання та «інтелектуальний» машинний інтерфейс (рис. 2.14).

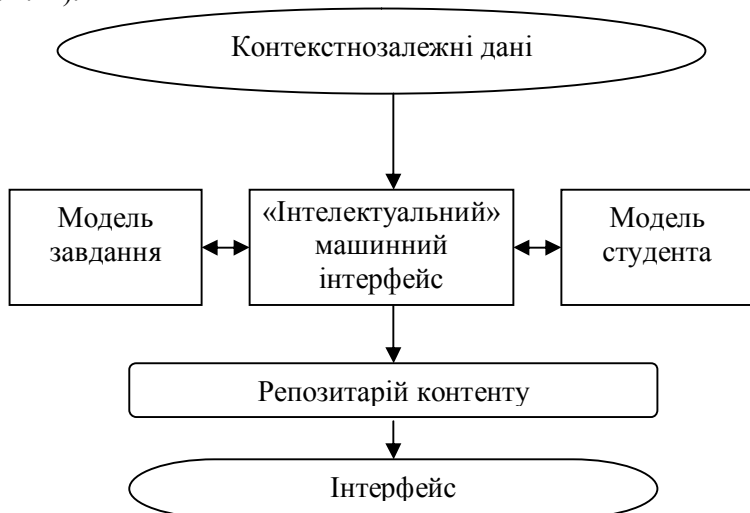

Рис. 2.14. Структура «інтелектуальної» MLMS

В найпростішому випадку управляти навчанням можна через добір контенту, а знаючи потреби користувача, умови його навчання та використовуваний пристрій, можна забезпечити доставляння:

- необхідної інформації,
- необхідній особі,
- на необхідний пристрій,
- правильно,
- у потрібний час,
- у потрібному місці та
- у відповідному контексті.

Об'єктно-орієнтований стандарт SCORM (Sharable Content Object Reference Model), розроблений для систем дистанційного навчання, в поєднанні з Web-стандартами для гнучкого подання змісту на основі XML, служить основою для розробки змісту, незалежного

від подання на екрані пристрою, і дозволяє використовувати правила форматування контенту для найкращого відображення. Поширення таких стандартів, як XML-мова моделювання навчання EML (Education Modeling Language) [446], дозволить розв'язувати відповідні освітні проблеми і у Web 2.0, підтримку якого стандартом SCORM заплановано ввести у жовтні 2009 р. На відміну від SCORM, за допомогою EML можна описувати не лише контент (тексти, вправи, тести тощо), а й ролі, відношення, взаємодію студентів та викладачів.

2.4.5. Розробка навчальних матеріалів для мобільного навчання

Поширення електронного навчання і нових мобільних комунікаційних технологій веде до постійного збільшення кількості електронних підручників та навчальних матеріалів, що, в свою чергу, впливає на технології їх розробки та подання. Якщо раніше електронні підручники були набором не дуже добре ілюстрованих HTML-сторінок, то сьогодні вони створюються за допомогою великого набору інструментів комп'ютерно підтримуваного моделювання процесів, явищ, механізмів. Розробники активно використовують Java-аплети, включають до браузера модулі для відтворення анімації засобами Flash, VRML (X3D), AXEL, Viewpoint та ін. Все це приводить до підвищення інтерактивності навчання, візуальної привабливості курсу, підвищення ефективності навчання.

У розробці курсів для мобільного навчання можна виділити три покоління, пов'язані із застосовуваними програмними та технічними засобами.

Покоління 1. Розробка засобами WML для WAP 1.1. Це загальні телекомунікаційні технології, що не є специфічними для електронного навчання.

Покоління 2. Розробка засобами XHTML для WAP 2.0. Ці засоби орієнтовані на телефони з кольоровими великими екранами та функціональними браузерами типу Opera. До них може бути додана функціональність відео (в т.ч. потокового).

Покоління 3. Розробка засобами Flash Lite. Нинішнє покоління мобільних навчальних курсів базується переважно на Flash Lite. Ця тенденція пояснюється тим фактом, що є тисячі розробників, які використовують Flash для створення систем електронного навчання та їх контенту, і їх педагогічні та технічні навички можуть бути за мінімальних змін використані у мобільному навчанні.

Слід зауважити, що стрімкий розвиток мобільних технологій

привів до того, що пристрої, на які орієнтоване кожне з поколінь, співіснують, тому навіть засоби першого покоління не можна відкидати як застарілі.

Відображення Web-сторінок на мобільних пристроях суттєво відрізняється від стаціонарного ПК. Якщо це не береться до уваги при форматуванні сторінок, їх зміст може змінитися іноді настільки, що втратить сенс. Тому при переносенні навчальних матеріалів на мобільні пристрої доцільно враховувати наступні рекомендації з розробки навчальних матеріалів для мобільного навчання.

1. Якщо це можливо, використовувати зображення невеликих розмірів (не більше 150 пікселів в ширину для картинки, включеної у текст, що трохи більше половини екрана КПК).

2. Намагатись не використовувати графіку для основних елементів інтерфейсу на сторінці, тому що її відображення може бути відключеним; надписи на графічних кнопках дублювати текстом за допомогою атрибуту «Alt».

3. Користуватись правилами поділу матеріалу при мікронавчанні: скорочувати розмір сторінки так, щоб жоден абзац не виходив за її межі: у такий спосіб студент уникне постійного тривалого «прокручування» матеріалу на екрані, а час завантаження матеріалу скоротиться.

4. Не ділити сторінку на фрейми: вони будуть показані в порядку, що відрізняється від звичного при використанні стандартного монітора.

5. Не використовувати клієнтських сценаріїв відкривання сторінок у нових вікнах та спливаючих вікон: для користувачів мобільних пристроїв це досить незручно.

6. Не формувати графіку за допомогою таблиць: в мобільних браузерах може трапитись перенесення клітинок таблиці, що призводить до перекручування і втрати сенсу.

7. При розміщенні тексту користуватися тим самим принципом (п. 6).

8. Не використовувати динамічне меню, оскільки його вміст може не поміститися на одному екрані, і деякі пункти будуть недоступні. Це також відноситься і до контекстно-залежної допомоги; краще відкрити її на окремій сторінці.

9. Розробники онлайн-курсів мають вказувати, як студенти можуть отримати допомогу (як в автономному режимі, так і в онлайні).

10. Навчальні матеріали слід подавати, за можливості, з різних точок зору і способів виконання завдання.

11. При розробці навчальних матеріалів та інтерфейсу користувача слід звернути увагу на їх подання в різних форматах для забезпечення доступу студентів, які мають проблеми зі здоров'ям.

12. Де можливо, застосовувати анімовані GIF-файли замість відєороликів.

Застосування нових технологічних засобів визначає нові особливості процесу навчання.

- інтерактивність;
- поділ контенту на окремі рівні за складністю подання;
- контекстно-залежні мікронавчальні об'єкти;
- використання «полегшеної» графіки, аудіо та відео;
- мультимедійність;
- часте використання повідомлень типу SMS та MMS.

Функціональність браузерів для КПК все ще досить обмежена у порівнянні з браузерами ПК: хоча всі індустріальні стандарти (CSS, SSL, HTML, JavaScript, Flash) в них підтримуються, ступінь підтримки суттєво відрізняється. Для браузерів ПК для підтримки нових функцій досить завантажити останню версію браузера. На КПК не можна це зробити так просто – як правило, вона розробляється для конкретної операційної системи (ОС), а завантаження нової ОС на старі КПК в більшості випадків неможливе. Така ж проблема і в смартфонах. Природно, що незабаром ці проблеми будуть вирішені і весь стандартний набір специфікацій та характеристик для настільних браузерів буде працювати і в мобільних пристроях.

Все це вимагає при розробці навчальних матеріалів, за можливістю, на рівні М-порталу контролювати використовувану мобільну платформу та використовуване програмне забезпечення для того, щоб в залежності від них користувач отримував навчальний матеріал, при поданні якого найбільш повно враховуються характеристики саме його пристрою. Якщо ж такої можливості немає, то можна надати користувачеві можливість самостійно обирати необхідну конфігурацію (підтримку CSS, JavaScript, Flash тощо).

Це аж ніяк не додає зручності для Web-дизайнера, програміста та викладача, які завжди хочуть, щоб їхній курс був привабливим, легким для перегляду та засвоєння. Вирішенням цієї дилеми є використання таких засобів розробки навчальних матеріалів, в яких підтримується експорт в мобільні формати. Наприклад, в Macromedia Flash

МХ 2004 вбудовані в шаблони для різних мобільних пристроїв – від КПК до мобільних телефонів. При створенні зображення враховується не тільки фактичний розмір екрану, а й спосіб його відображення на мобільному пристрої. Це допомагає краще розташувати елементи інтерфейсу і навігації. Так, компанія Trivantis пропонує модулі розширення для своєї системи розробки курсів Lectora Publisher, використання яких можна створювати навчальні матеріали, придатні для відтворення на платформи Pocket PC або PalmOS. Застосування інструментів для створення моделей Adobe RoboDemo 5 дозволяє імітувати роботу «настільних» програм на КПК або будь-якому іншому мобільному пристрої з Macromedia Flash Player.

В рамках проекту M-learning [438] розроблено ряд простих у використанні інструментів, призначених для створення свого власного контенту: MyLearning author являє собою набір простих у використанні програмних інструментів, за допомогою яких можна створити динамічне діяльнісне навчальне середовище для роботи учнів на своїх кишенькових комп'ютерах; MyLearning resources – бібліотека ресурсів, об'єднаних у mediaBoard; використання SMS quiz author дозволяє створити автоматичну SMS-відповідь на тест із кількома варіантами відповідей.

Деякі компанії, такі як Opera Software, розробили спеціальні алгоритми для опрацювання Web-сторінок, відформатованих для відображення на стандартному моніторі. В браузері Opera Mobile 9.5 використовується режим Small-Screen Rendering, призначений для мобільних пристроїв з екраном шириною 128 пікселів або менше. Весь текст на сторінці розташовується в один вертикальний стовпець з можливістю «прокрутки» лише вгору та вниз. Довгі списки та панелі автоматично стискаються (функція «content folding» – в цьому режимі зображення звужується так, що не перевищує 70 % від розміру екрану в довільному напрямі). В настільній версії браузера (Opera Mini) існує можливість перегляду Web-сторінки в цьому режимі, що дозволяє швидко тестувати навчальні матеріали для мобільного навчання.

В більшості мобільних браузерів використовується движок WebKit. Розробники Mozilla Corporation планують найближчим часом випустити версію движка Gecko та браузера Mozilla Firefox, оптимізовану для мобільних пристроїв.

Компанію Hot Lava Software (<http://www.hotlavasoftware.com>) розробляються два продукти: пакет розробника Learning Mobile

Author (LMA) та засіб публікації контенту Mobile Delivery and Tracking System (MDTS) на PocketPC, Windows Mobile, BlackBerry, Nokia, PalmOS, мобільних телефонах, смартфонах та будь-яких нових Інтернет-пристроях [486] (рис. 2.15). В LMA підтримуються формати Flash (версії 7 та 8), FlashLite (версії 1.1 та 2.2), SVG, аудіо (mp3, amr, mid, wav, aiff, mmf тощо), відео (3gp, mp4, mov і т.п.), подання зображень, тестів, опитувань, тексту та ін.

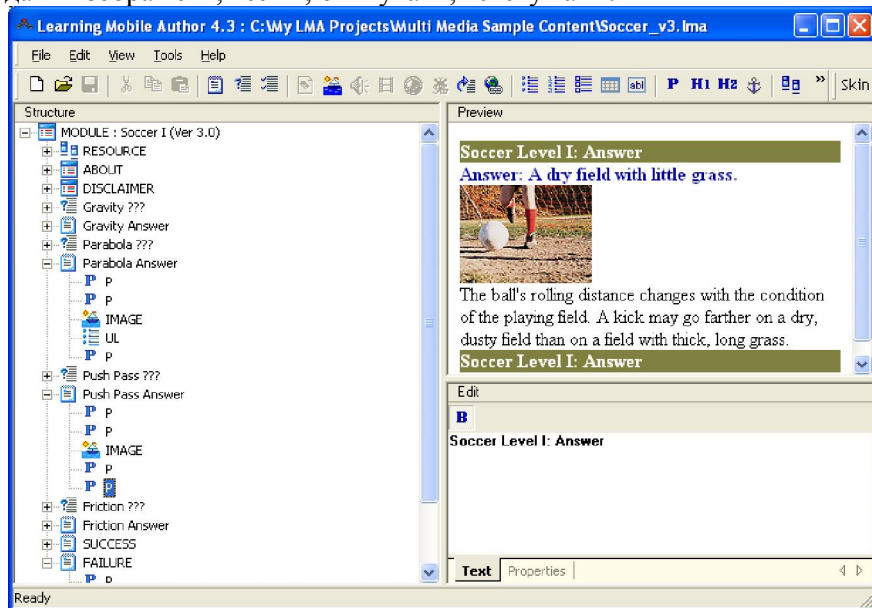

Рис. 2.15. Learning Mobile Author 4.3.7

2.5. Приклади застосування мобільного навчання

2.5.1. Пілотні проекти мобільного навчання

1. Восени 2002 року близько 300 студентів, котрі навчалися на першому курсі NAIT і Seneca College, отримали бездротовий доступ до навчальних матеріалів курсу «Вступ до бухгалтерського обліку» за допомогою КПК HP iPAQ у мережі Bell Mobility network. Деякі навчальні матеріали містили пов'язаний з ними аудіо-відео контент. Цей проект дозволяв NAIT і Seneca College вивчити: 1) як мобільне навчання допомагає студентам? і 2) чи впливатиме ця навчальна технологія на можливість залучення абітурієнтів?

2. Кілька інших коледжів також використовують мобільні техно-

логії як для навчання, так і для управління:

а) адміністрація і студенти коледжу Філіпа Морана використовують КПК iPAQ для допомоги у навчанні (наприклад, як портативний розширюваний словник) та в управлінні (наприклад, для доступу до даних про студентів);

б) студенти магістратури університету Бірмінгема були оснащені КПК iPAQ, за допомогою яких вони отримували простий бездротовий доступ до інформації про різні курси, електронної пошти, Web-серфінгу, ресурсів та навчальних матеріалів Інтернет.

3. В рамках європейської програми «Leonardo da Vinci» (<http://learning.ericsson.net/leonardo/>), за якою фінансуються проекти в галузі професійної підготовки і безперервного навчання, за підтримки компанії «Ерікссон» і кількох європейських онлайн-університетів в 2003 році був реалізований проект «Від електронного навчання до мобільного». У рамках цього проекту розроблено MLMS для управління мобільним навчанням та пілотні навчальні курси. Через навчальне середовище на основі Microsoft Reader Works надається кожному студентові, який має програмне забезпечення Microsoft Reader, можливість відображення контенту. Повний текст курсу обсягом до 1000 сторінок А4 легко розміщується в пам'яті стандартного КПК, такого як HP Compaq iPAQ серії 5000.

Цей проект має і другий етап – «Мобільне навчання: Наступне покоління навчання». На даному етапі учасники реалізували переваги від конкретних технологій, характерних для мобільних пристроїв в процесі навчання – потокове аудіо та відео, обмін мультимедійними повідомленнями тощо. В якості інструменту створення контенту використовується Macromedia Dreamweaver MX.

4. Європейський проект «m-Learning» спрямований на залучення до навчання молоді у віці від 16 до 24 років, які найбільш схильні до ризику соціальної нерівності: тих, котрі не встигають у школі, мають серйозні проблеми з вираженням думок у письмовій формі, погані знання з математики і т.п. [438]. Ідея проекту полягає в тому, що ці молоді люди більшу частину часу приділяють спілкуванню зі своїми друзями через мобільні телефони. Хоча в даний час значна їх частина обмінюються лише текстовими повідомленнями і грають у прості ігри, розробники покладаються на те, що багато хто з них будуть замінювати свої мобільні пристрої на більш сучасне обладнання з розвиненими мультимедійними характеристиками. Саме з урахуванням цього факту розроблена LMS із модулем «мікропортал», через який

буде надаватися доступ до навчальних матеріалів. Але й ті, хто має старі мобільні телефони, не залишаються осторонь: для них розроблені спеціальні модулі для перетворення мови в текст, тексту в мовлення, доставляння освітнього контенту та відповіді на SMS. Таким чином, партнери проекту мають намір залучити молодих людей до процесу навчання з використанням звичного середовища, засобів комунікації і навіть стилю спілкування.

5. У Санкт-Петербурзькому державному інституті точної механіки та оптики (ІТМО) була розроблена і впроваджена система тестування на основі КПК фірми Palm [337]. Тестування студентів та учнів проходить з використанням КПК і центрального сервера як в онлайні, так і в автономному режимі. Один КПК може використовуватись кількома учнями – на початку тестування необхідно ідентифікуватися.

6. Яскравим прикладом позакласної роботи є проект MyArtSpace, реалізований у 2006 р. М. Шарплесом, метою якого було застосування мобільних телефонів для навчання дітей у музеях шляхом створення власної інтерпретації екскурсії до музею. В класі перед екскурсією вчитель обирає її тему. В музеї, кожен експонат якого позначений дволітерним кодом, учні застосовують мультимедійні мобільні телефони для збирання даних: вводять код об'єкту, записують звук, відео, нотатки, роблять фотографії. В процесі збирання всі повідомлення автоматично відсилаються та розміщуються на персональному Web-сайті учня, що являє собою дитячу інтерпретацію екскурсії. Після повернення з екскурсії до класу учні обмінюються зібраним контентом та застосовують його для створення презентацій.

7. У 2006 р. відділення Tribal Learning and Publishing (<http://www.m-learning.org/>) досліджувало застосування мобільного навчання у сімейному навчанні та вихованні. Метою проекту було експериментальне використання мобільних технологій для розвитку навичок сімейного навчання. Первісна оцінка виконувалась за допомогою опитування учнів для виявлення попередніх знань з використання мобільних телефонів. Далі пропонувалась SMS-вікторина: учні відсилали свої відповіді на вказаний номер і за допомогою майже миттєвого зворотного зв'язку отримували повідомлення від вчителя, наскільки добре вони відповіли. В ході проекту пропонувався ряд заходів, спрямованих на вивчення мови, що використовується в тексті повідомлення, в тому числі через прослуховування, тлумачення аббревіатур, обговорення теми з використанням звичайних телефонів або кишенькових комп'ютерів з відправленням повідомлень. Заходи

супроводжувалися PDA-вікторинами та включали пошук слів, написання ігор та навчальні дискусії: а) *створи розповідь*: спільна діяльність батьків і дітей з використанням функцій на КПК для створення розповіді, що містить текст, відео, фотографії тощо; б) *загадки та жарти*: учні можуть розв'язувати головоломки, записувати реакцію на жарти, і навіть створювати короткі відеоролики; в) *алітерація*: вивчення алітерації і створення рими.

8. Важливість роботи, що проводилася в Університеті Преторії (ПАР), полягає в тому, що вона стосується основних університетських курсів. Університет Преторії почав використовувати мобільні телефони у 2002 році для підтримки трьох програм заочної освіти, оскільки більш ніж 99% сільських студентів мали мобільні телефони. Профіль цих студентів у 2002 році розподілився наступним чином:

- більшість живе в сільських районах;
- 100% мають повну зайнятість;
- 77,4% володіють англійською як другою мовою;
- 83,8% мають вік між 31 і 50 роками;
- 66,4% складають жінки;
- 0,4% мають доступ до електронної пошти;
- 99,4% мають мобільний телефон.

Більшість з цих студентів живуть у віддалених сільських районах, де малорозвинена або відсутня провідна телекомунікаційна інфраструктура. Мобільний телефон для підтримки дистанційного навчання застосовувався як засіб передавання SMS: а) всім студентам; б) окремим студентам для мотивації та підтримки індивідуального навчання; в) конкретним групам студентів для узгодження спільної роботи.

9. У 2005–2007 рр. у Норвезькому університеті науки та технологій (NTNU) був реалізований пілотний проект із застосування мобільних телефонів в курсі біології [504], в якому найбільший інтерес представляє можливість отримання студентами додаткових матеріалів до лекції, записаних у вигляді відео-звіту та розміщеному в університетській LMS. Норвезький університет науки і технологій, розташований у Тронхеймі, є найбільш технологічно розвиненим навчальним ВНЗ Норвегії, в якому широко використовується бездротовий широкосмуговий доступ в приміщеннях університету та в студмістечку. Мобільні телефони є невід'ємною частиною соціального життя студентів NTNU, а можливість широкосмугового доступу до Інтернет на території кампусу спонукає їх до придбання мобільних теле-

фонів з WLAN/3G (Nokia N80 і т.п.). Використання університетської LMS також вже є невід’ємною частиною їхнього навчального процесу, однак використання мобільних телефонів для доступу до LMS є ще порівняно новим для всіх студентів. Студенти використовували WLAN/3G-мобільні телефони або ноутбуки для перегляду відео. В цілому, всі учасники експерименту вітали появу нових можливостей для навчання, а його хід та висновки свідчать про те, що використання відео та мобільних телефонів вносить позитивний вклад у навчальну діяльність студентів.

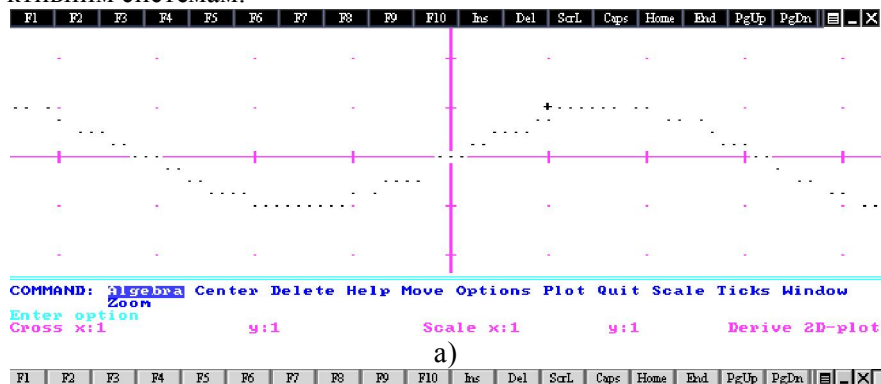
2.5.2. Мобільне навчання інформаційних технологій математичного призначення

У 2006-2007 н.р. проводився педагогічний експеримент із впровадження елементів мобільного навчання інформаційних технологій математичного призначення у старших класах шкіл нового типу м. Кривого Рогу [296]. На початку експерименту в якості платформи для організації дистанційного навчання були обрані персональні комунікатори з операційною системою на основі Windows CE (WinCE, відомою також як Windows Mobile), що включає розвинені засоби розробки програм та широку підтримку серед виробників. Вибір персональних комунікаторів базується на їх зростаючій поширеності серед учнівської та студентської молоді, ефективних комунікаційних засобах та наявності стандартного ПЗ для роботи з документами в різних форматах.

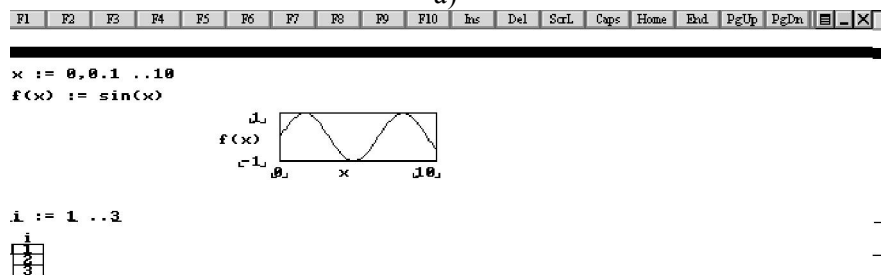
Стандартне ПЗ КПК не включає систем комп’ютерної математики (СКМ), які інколи вважають занадто «важкими» для даного класу пристроїв. Проте багаторічний досвід експлуатації інженерних калькуляторів з СКМ Derive (класу TI-Nspire CAS) показує її ефективну роботу при суттєво менших обчислювальних ресурсах, ніж ті, що наявні на сучасних КПК.

Тому проблема практично повної відсутності СКМ для WinCE розв’язувалась на основі обчислювальних потужностей КПК – шляхом запуску ПЗ, розробленого для MS DOS, під управлінням відповідного емулятора цієї операційної системи. Хоча застосовані DOS-версії Derive 1.53 та MathCAD 2.5 (рис. 2.16) і були випущені більше десяти років тому, вважати застарілими їх лише через це не варто: символічне ядро цих систем було розроблено вже давно і за останні роки суттєво не змінилося, тому як наукова, так і освітня цінність цих систем не була втрачена лише тому, що MS DOS відійшла у минуле. Використання в КПК дає друге життя цим компактним та ефе-

КТИВНИМ СИСТЕМАМ.

a)

б)

Рис. 2.16. СКМ Derive 1.53 (а) та MathCAD 2.5 (б)
на КПК HP Jornada 720

В якості мобільної СКМ було обрано вільно поширювану систему Maxima. Наявний WinCE-порт цієї системи не розвивається з 2001 р. та не задовольняє сучасним вимогам до ергономіки інтерфейсу користувача (реалізований лише режим командного рядка з текстовим поданням результатів обчислень). Це спонукало нас до його переробки. По-перше, текстовий інтерфейс користувача був замінений на графічний шляхом перенесення на платформу WinCE інтерфейсу wxMaxima. По-друге, була виконана локалізація інтерфейсу за технологією GetText, що дало можливість вільного вибору мови інтерфейсу (російської, української, англійської). І, нарешті, була виконана оптимізація вихідних текстів Maxima з метою прискорення її роботи.

Крім розробленої мобільної версії Maxima (рис. 2.17), при навчанні математики на платформі WinCE можна застосувати графічний аналізатор Math Xpander (рис. 2.18, а), середовище динамічної

геометрії Euclid (рис. 2.18, б), СКМ Formulae 1 (рис. 2.18, в), теоретико-числовий пакет PARI-GP та інші.

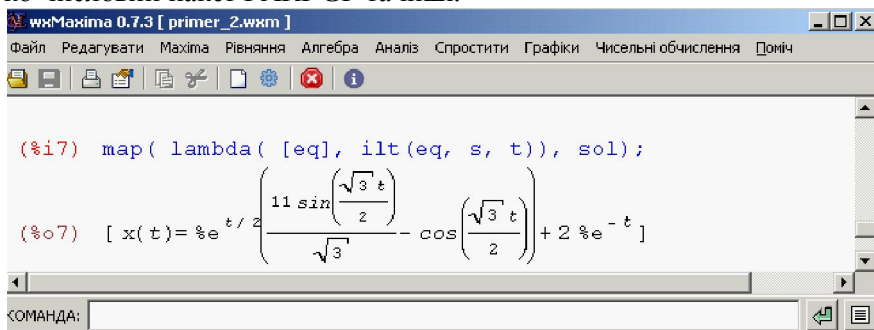

Рис. 2.17. КПК-версія СКМ Maxima 5.13

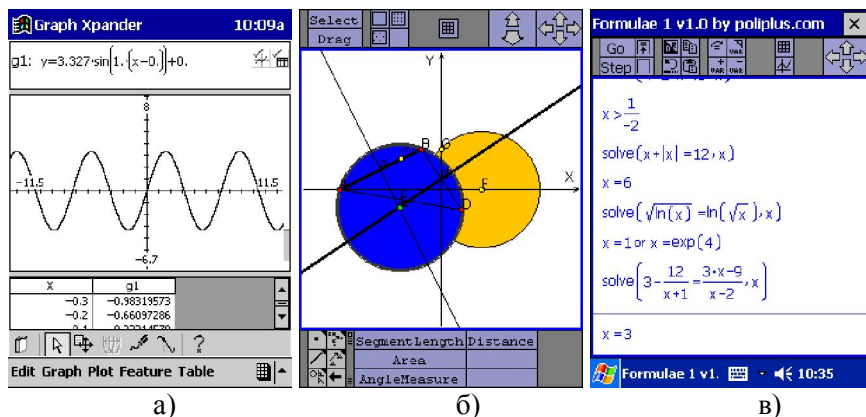

Рис. 2.18. Математичне ПЗ на КПК Fujitsu Loox

2.5.3. Системи зворотного зв'язку

За даними на початок 2005 р., 78% університетів та коледжів США і Канади використовували безпроводні мережі, багато з них направляють значні ресурси на впровадження мобільного навчання. Наприклад, в технологічному університеті Північної Альберти (Канада) реалізується програма, за якою для 17 тисяч студентів будуть закуплені близько 12 тис. мобільних комп'ютерів і КПК HP iPAQ. Адміністрація має намір використовувати бездротовий зв'язок для студентів, що виконують великий обсяг робіт за межами університету, на відкритому повітрі (зокрема, студенти факультету лісового господарства). Студенти використовують ноутбуки для завантаження даних від своїх викладачів, записують дані під час роботи на відкри-

тому повітрі, створюють карти та орієнтуються в лісі за допомогою програмного забезпечення, систем глобального позиціонування та географічних інформаційних систем. Викладачі використовують ноутбуки для зв'язку з Інтернетом та отримання базових даних від супутників GPS і передавання студентам, які отримують їх за допомогою Wi-Fi-доступу. Тому вони можуть витратити приблизно два тижні на місцях, навчаючись під дистанційним моніторингом викладача за ходом навчання та отриманими результатами.

Зазначимо, що для вітчизняних навчальних закладів побудова комбінованих мереж на основі провідних та безпроводних технологій сьогодні вже є більш економічно вигідним, ніж розгортання традиційних провідних мереж. Врахування цієї тенденції дозволяє створити такі педагогічні технології, в яких мобільні пристрої стануть основою нової освітньої інфраструктури школи та вищого навчального закладу, а не перешкодою в навчанні. Інтеграція в навчальний процес (замість адміністративних обмежень) передбачає не лише добір відповідного ПЗ для індивідуальної роботи, а й активне використання засобів колективної роботи з виконання навчальних проектів та оцінювання навчальних досягнень.

Сьогодні, в лекційних аудиторіях роль студента залишається переважно пасивною: окремі прийоми (запитання до аудиторії, блиц-контрольні роботи тощо) не дозволяють підтримувати активність всіх студентів протягом всієї лекції. Перспективним засобом активізації навчальної діяльності є системи зворотного зв'язку (Student Response System – SRS) [461], використання яких дозволяє застосовувати комбінацію з безпроводних мереж, КПК та мультимедійного проектора для подання відповідей в процесі тестування. Прикладом такої системи є Numina SRS, що застосовується в Північно-Каролінському університеті (м. Вілмінгтон, США) при навчанні математики, фізики та хімії (рис. 2.19) [528].

В типовому сеансі роботи Numina SRS студенти використовують комунікатори, щоб відповісти на питання викладача. В SRS зберігаються їхні відповіді (у віддаленій базі даних), а узагальнені результати відображаються на мультимедійній дошці або екрані проектора. Оскільки SRS є серверними Web-додатками, то відсутня необхідність у спеціальному ПЗ на стороні клієнта – лише Web-браузер (рис. 2.20). Викладач використовує закриті тести, що розміщуються на локальному Web-ресурсі.

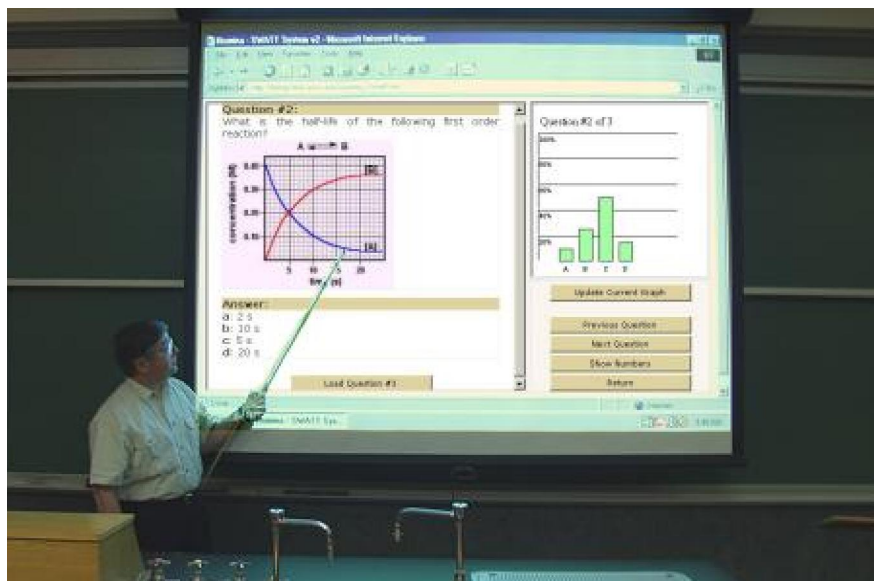

Рис. 2.19. Викладач застосовує Numina SRS у класі

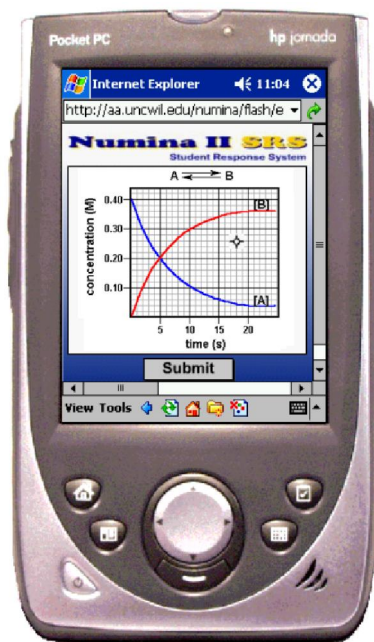

Рис. 2.20. Онлайн-тест на КПК

При застосуванні систем зворотного зв'язку на лекції:

1) майже 100% студентів беруть участь у тестуванні (фактором підвищення кількості опитуваних є неpubлічність та анонімність відповідей) на відміну від типових 2-3% студентів, суттєво знижуючи при цьому позанавчальну активність на занятті;

2) викладач одразу отримує статистику розуміння студентами лекційного матеріалу;

3) викладачі приймають обґрунтовані рішення на основі оперативних результатів зі зміни темпу та організації подання матеріалу;

4) майже 100% студентів, що працюють в SRS, надають їй перевагу перед традиційними засобами тестового контролю.

Системи зворотного зв'язку можуть використовуватися не лише з персональними комунікаторами, а й з більш простими мобільними пристроями, проте на комунікаторах можна виконувати Flash-додатки, що надає можливість використання мультимедійних тестів.

В Папському католицькому університеті Чилі (Pontificia Universidad Católica de Chile) розроблено проєкт EduNova підтримки спільного навчання за допомогою мобільних технологій:

1. Викладач завантажує необхідні навчальні об'єкти на свій КПК.
2. В аудиторії він поширює ці об'єкти на студентські КПК.
3. Викладач ініціює спільну діяльність команд студентів над проєктом.

4. В ході роботи викладач на своєму КПК відслідковує, оцінює та обговорює індивідуальну та групову діяльність (рис. 2.21).

5. Результати роботи збираються на КПК викладача та публікуються в Інтернет.

SRS є гарним прикладом реалізації концепції мобільного освітнього офісу [296]. Перетворення мобільного освітнього офісу на *мобільне освітнє середовище* вимагає переходу від застосування розрізнених послуг (електронної пошти, чату, Web, FTP, Telnet) до інтегрованих середовищ навчання (Moodle, WebCT) та колективної роботи (FirstClass, NetMeeting) на основі застосування:

1) різних пристроїв та платформ, об'єднаних як провідними, так і безпроводними мережами;

2) клієнт-серверних Інтернет-технологій;

3) об'єктно-орієнтованої компонентної архітектури;

4) стандартизованих способів обміну даними;

5) відкритості та масштабованості [223] (рис. 2.22).

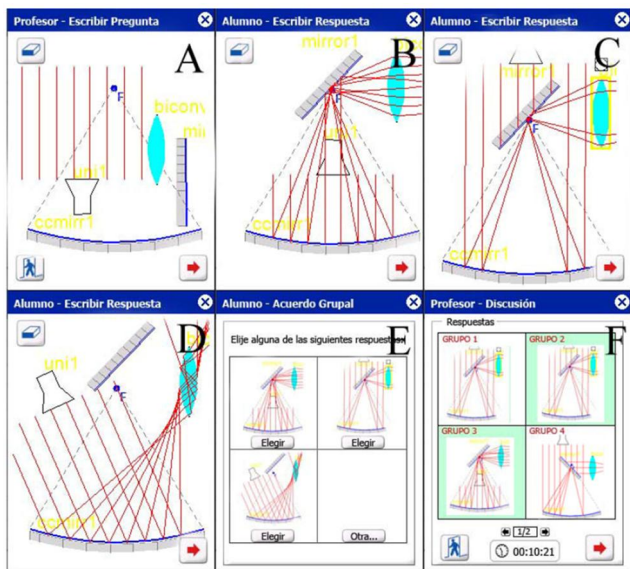

Рис. 2.21. Спільна робота в середовищі EduNova

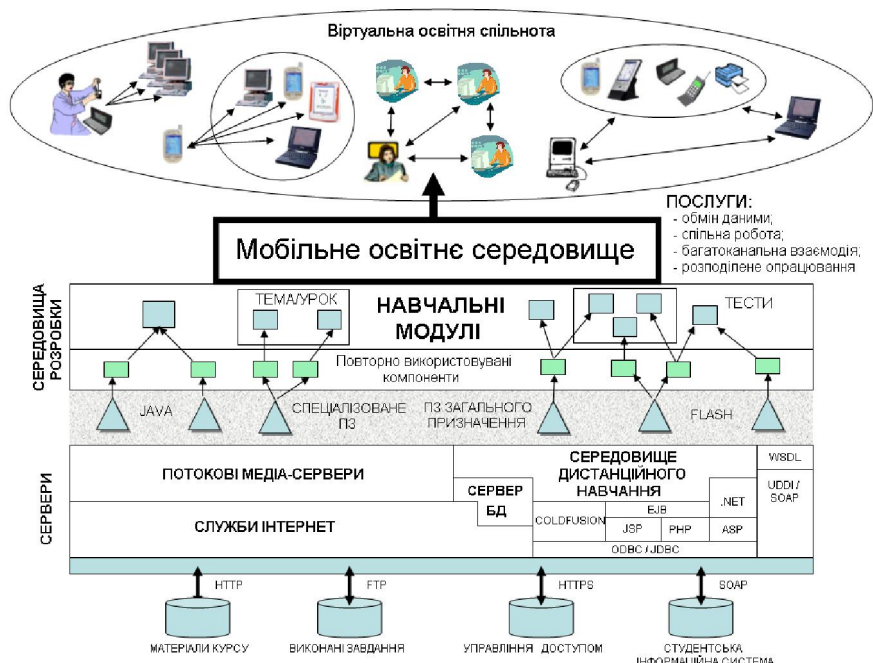

Рис. 2.22. Структура мобільного освітнього середовища

2.5.4. Застосування засобів мобільного зв'язку для підготовки до лекції

Перехід системи вищої освіти України до навчання за кредитно-модульною системою вимагає розробки нових підходів до таких традиційних форм навчання, як лекції. У п. 2.5.3 були розглянуті засоби активізації навчальної діяльності студентів в ході лекції за допомогою систем зворотного зв'язку, проте впровадження SRS не розв'язує питання готовності студента до лекції, тому актуальною є проблема розробки ефективних засобів для заохочення підготовки студентів до майбутньої лекції. Автори [433] зазначають, що підготовка до лекцій може бути досить ефективним засобом пробудження інтересу та розширення участі студентів в слуханні і аналізові лекції, а, отже, сприятиме підвищенню їх успішності. Результати досліджень також свідчать про те, що студенти, котрі мають деякі попередні знання з поточної лекції, вчаться більш ефективно, ніж непідготовлені студенти [434].

Використання мобільних технологій надає нові можливості для студентів при підготовці до лекцій. Як зазначалося у п. 2.5.1, студенти-першокурсники біологічного факультету Норвезького університету науки і технологій використовували мобільні телефони для доступу до навчальних матеріалів через університетську LMS.

У 2007/2008 н.р. в курсі «Комп'ютерні технології в наукових дослідженнях» на фізико-математичному факультеті Криворізького державного педагогічного університету було апробовано матеріали навчального посібника [421], відповідно до яких студенти мали, використовуючи університетську LCMS MOODLE, опанувати основи роботи у новій Web-СКМ SAGE. Зміст посібника носить описовий характер і не вимагає високого ступеня узагальнення та осмислення. Однак є багато матеріалів, які в ході опанування курсу мали бути визначені, згадані і систематизовані. Візуалізація результатів досліджень та зразки діяльності мають важливе значення в цьому питанні.

Лекції та лабораторні заняття були основними компонентами навчання. Лекції були традиційними в тому сенсі, що викладач розглядав теми курсу, використовуючи різні засоби наочності. Паралельно із лекціями проводилися лабораторні роботи, де студенти мали вивчити засоби СКМ, що використовувалися для ілюстрації розглянутого теоретичного матеріалу. Студенти також мали розв'язати завдання, розміщені у LMS, а також мали доступ до відеоматеріалів курсу.

У ході експерименту коротке відео про майбутню лекцію (від 6 до 9 хвилин) розміщувалося в університетській LMS, як правило, за один день до початку лекції. У відео викладач вказував основні теми і деякі ключові елементи, які студенти повинні вивчити до наступної лекції. Запис відео відбувався захватом з екрану комп'ютера слайдів презентації, що містили текст та графіку, та зразків роботи у Web-СKM SAGE, з подальшим накладанням субтитрів, виносок та звуку (рис. 2.23).

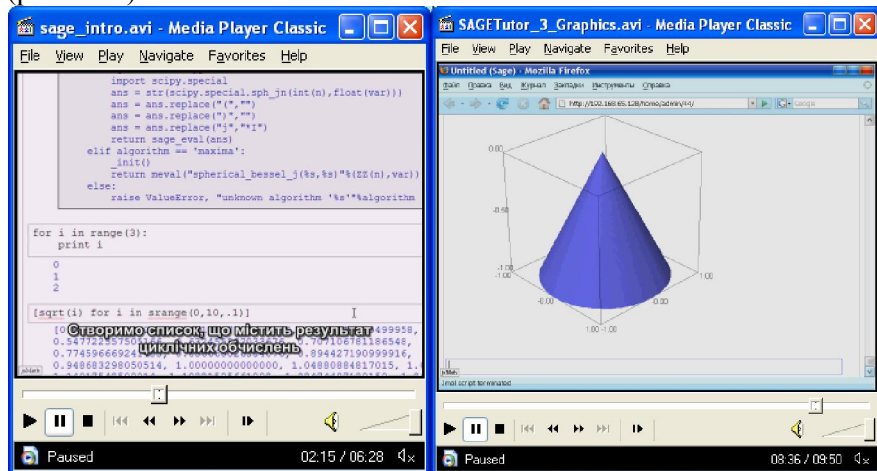

Рис. 2.23. Приклади відеоматеріалів до лекцій

Запис зберігався у контейнерах AVI (для мультимедійного проєктору) та 3GP (для мобільного телефону). Відео було розміщене у LMS в трьох версіях: одна для персональних комп'ютерів і дві – для різних моделей мобільних телефонів.

Після вирішення деяких початкових технічних проблем більшість функцій LCMS MOODLE стали доступні в мобільному варіанті (рис. 2.24), тому LMS-контент автоматично переформатовувався для використання на мобільному телефоні. Студенти мали можливість обирати, чи хочуть вони отримувати повідомлення, вирішувати завдання або переглядати відео на комп'ютері чи на мобільному телефоні.

Для збирання даних про те, як студенти використовували мобільні технології в процесі підготовки до майбутньої лекції, були поєднані методи спостереження та опитування. Відвідування лекцій дало з перших рук дані про те, як був проведений відеоінструктаж, і

дозволило визначити, як саме його матеріали були використані на лекції. Всього до уваги бралось 11 лекцій з 12, передбачених програмою курсу (перша лекція була вступною). Одразу ж після лекції опитувались окремі студенти, а наприкінці семестру – кожний студент. Також хід експерименту висвітлювався і обговорювався на університетському форумі.

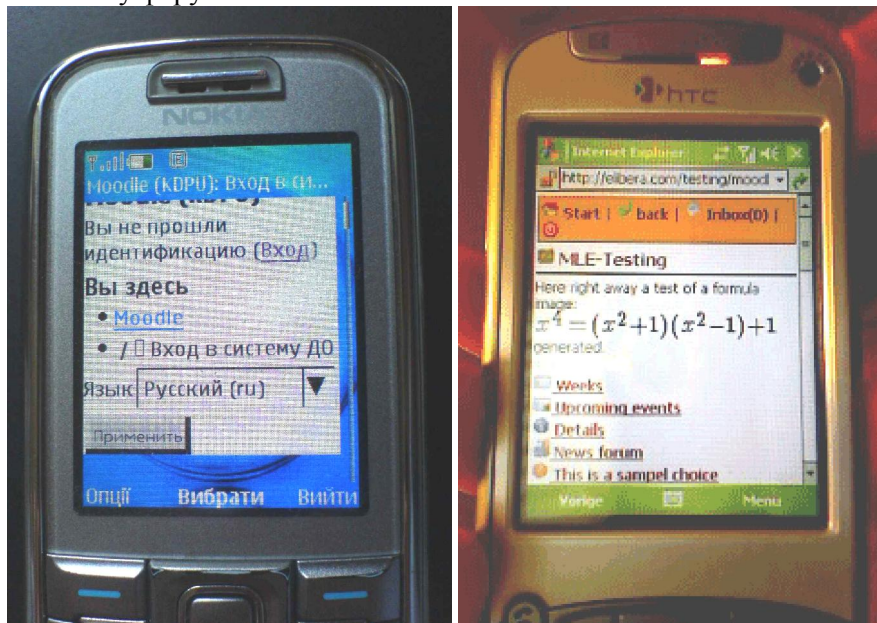

Рис. 2.24. Мобільний варіант LCMS MOODLE

У ході експерименту наше припущення полягало в тому, що навчання відбувається у взаємодії між студентами та викладачами на основі використовуваних технологій. Аналіз результатів опитування показав, що студенти були в цілому задоволені новими можливостями для навчання, які забезпечувалися Інтернет-природою мережної СКМ SAGE, та можливістю її використання на мобільних телефонах. Спостереження і бесіди також свідчать про те, що студенти готувалися до лекцій і що вони використовували для цього відео. Всі студенти використовували мобільні телефони для перегляду відео, в т.ч. й в аудиторії. Деякі використовували його на регулярній основі, а інші ні. Студенти стверджували, що перегляд відео до відвідування лекції покращує їхню інформованість про майбутні проблеми і, можливо, сприяє активній участі в слуханні і аналізові матеріалу лекції.

Використання мобільних засобів навчання також надавало більше варіантів стосовно того, коли й де можна готуватися до лекцій.

В ході аналізу були виділені три рівні використання мобільних телефонів для підтримки навчання:

I – студенти використовували мобільний телефон для перегляду відео без подальшої підготовки, тобто просто як спосіб зорієнтуватися у найближчій темі;

II – студенти використовували мобільний телефон для перегляду відео, перш ніж опанувати матеріал лекції та виконувати завдання, запропоновані викладачем;

III – студенти використовували мобільні телефони для навчання у LMS.

На першому рівні студенти використовували мобільний телефон для перегляду відео безпосередньо перед лекцією без подальшої підготовки, стверджуючи, що брак часу є фактором того, що вони використовували свій мобільний телефон у такий спосіб. Вони також переглядали відео у їдальні, в транспорті (якщо відео було попередньо завантажено) або під час перерви. Очевидно, що тут застосування мобільного телефону дозволяє знайти можливості для підготовки навіть «у останню хвилину» (з урахуванням того, що студентам незвично готуватися до лекції): не дивлячись на те, що такі студенти використовують мобільний телефон для перегляду відео без подальшої підготовки, є підстави вважати, що вони приходять на лекцію з деякими попередніми знаннями про неї, адже перегляд відео дає уявлення про деякі концепції і загальні риси майбутньої лекції.

На другому рівні студенти використовували мобільні телефони для більш ґрунтовної підготовки до лекцій, витрачаючи час не лише на перегляд відео, а й на застосування посібника, інших книг, Інтернет тощо. Це був саме тип студентської активності, яку ми бажали пробудити засобами відео. Такі студенти при опитуванні зазначали, що вони виконали відеоінструкції, і це позитивно позначилося на сприйнятті лекції. Думки з приводу застосування мобільних телефонів в процесі підготовки розділилися: якщо всі студенти використовували свої мобільні телефони для перегляду відео, то отримання допоміжних навчальних матеріалів відбувалося переважно у традиційний спосіб, за допомогою комп'ютера та книг.

На третьому рівні студенти включалися власне до процесу мобільного навчання, використовуючи клієнтську частину LCMS MOODLE на мобільному телефоні. Крім перегляду відеофільмів сту-

денти використовували мобільні телефони для виконання тестових завдань та отримання динамічних навчальних матеріалів, що з'являлися на сторінці курсу. Студенти високо оцінили можливість отримувати оновлення з курсу в будь-який час і в будь-якому місці. Під'єднання до LMS мобільних телефонів надало їм нові можливості для навчання.

РОЗДІЛ III МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ ФУНДАМЕНТАЛІЗАЦІЇ ІНФОРМАТИЧНОЇ ОСВІТИ У ВИЩІЙ ШКОЛІ

3.1. **Форми та методи навчання інформатичних дисциплін у вищій школі**

Фундаменталізація інформатичної освіти впливає на всі компоненти методичної системи навчання: зміна цілей та змісту навчання природно веде до зміни технологічної складової методичної системи – методів, засобів, організаційних форм навчання. В першому розділі були визначені *цілі* навчання та напрями фундаменталізації *змісту* навчання, у другому – інноваційні *технології мобільного навчання* як складові методичної системи фундаментального навчання інформатичних дисциплін у вищій школі.

Враховуючи, що Н.В. Морзе [197; 201] та Ю.В. Триусом [387; 391] дано докладну характеристику форм, методів та засобів навчання інформатики у середній та вищій школі, коротко розглянемо ті з них, що зберігаються та набувають подальшого розвитку у методичній системі фундаментального навчання, та більш детально опишемо деякі нові.

3.1.1. *Форми навчання*

Форми навчання – цілеспрямована, чітко організована, змістовно насичена й методично забезпечена система пізнавального та виховного спілкування, взаємодії, співпраці викладачів та студентів.

В.Г. Крисько розділяє форми навчання на *учбово-планові* (урок, лекція, семінар, домашня робота, іспит та ін.), *позапланові* (бригадно-лабораторні заняття, консультації, конференції, гуртки, екскурсії, заняття за поглибленими та допоміжними програмами) і *допоміжні* (групові та індивідуальні заняття, групи вирівнювання, репетиторство) [149].

Загальні форми навчання діляться на фронтальні, колективні, групові, парні, індивідуальні, а також зі змінним складом студентів [404]. В основу поділу загальних форм навчання покладені характеристики особливостей комунікативної взаємодії як між викладачем та студентами, так і між самими студентами.

Фронтальне навчання застосовується при роботі всіх студентів над одним і тим самим змістом або при засвоєнні одного й того са-

мого виду діяльності та припускає роботу викладача з усією групою (поток, підгрупою) в єдиному темпі, із спільними завданнями. Ця організаційна форма широко використовується на лабораторних заняттях на початку вивчення предмету (теми) при реалізації словесного, наочного й практичного методів, а також у процесі контролю знань.

Як відзначає О.І. Бочкін, важливість використання комп'ютера проявляється в можливості негайного наслідування зразка діяльності, що демонструється викладачем [31]. Слід зазначити, що в міру засвоєння загальних способів дій робота студентів стає усе більш індивідуальною та незалежною від зовнішньої допомоги та вказівок викладача.

Колективна форма навчання відрізняється від фронтальної тим, що студентська група розглядаються як цілісний колектив зі своїми лідерами й особливостями взаємодії.

У *групових* формах навчання студенти працюють у групах, створених на різній основі й на різний термін. Це досить типова форма навчання інформатичних дисциплін при *роботі над проектами*, що відображає реальний поділ праці в колективі програмістів, які працюють над одним завданням.

При навчанні в складі групи в ній виникає інтенсивний обмін різноманітними повідомленнями, тому групові форми ефективні в групах з учасниками різного рівня підготовки й мотивації.

У *парному* навчанні основна взаємодія відбувається між двома студентами, котрі можуть обговорювати завдання, здійснювати взаємонавчання або взаємоконтроль. Парні форми навчання, так само, як і групові, відносяться до *гнучких форм*, конкретизацією яких в процесі навчання є групове та парне (екстремальне) програмування.

Парне програмування – форма розробки програмного забезпечення, за якої увесь код пишеться парами програмістів, котрі працюють за одним робочим місцем. Суть парного програмування полягає у наступному: один програміст працює над написанням коду, а інший сидить поряд, і спостерігає за його роботою, таким чином контролюючи його роботу, і уявляє проект в цілому. За домовленістю, вони міняються місцями.

К. Бек [19] визначає наступні переваги цієї форми організації діяльності:

- покращується трудова (навчальна) дисципліна;
- отримується якісніший код;

– якщо пари міняються досить часто, розробники знайомі з великою кількістю частин проекту, тому у випадку, якщо один розробник покине проект, його досить швидко може замінити інший (інтеграція парного навчання з колективним);

– покращується мораль розробників;

– молоді програмісти досить швидко отримують практичні знання;

– при парному програмуванні розробники швидше знайомляться один з одним і краще налагоджуються хороші взаємостосунки у колективі.

Досвід зарубіжних розробників програмного забезпечення показав, що **при парному програмуванні програмісти показують більш, ніж у двічі більшу продуктивність, в порівнянні з тим, коли вони працюють поодиноці.**

Головним недоліком цієї форми К. Бек вважає необхідність узгоджувати стиль програмування, проте в процесі навчання це є, навпаки, перевагою.

За дистанційної форми навчання парне програмування реалізується через *віддалене парне програмування* – спосіб реалізації парного програмування, при якому обидва розробники, що складають пару, фізично знаходяться у різних місцях, і працюють за допомогою партнерського редактора реального часу, спільної розподіленої стільниці або спеціального модуля IDE для віддаленого парного програмування (Sangam, MoonEdit і т.п.).

Індивідуальна форма навчання передбачає взаємодію викладача з одним студентом. Особливого поширення ця форма набуває у розподіленій освіті [404].

В умовах комп'ютерного класу управляти індивідуальною діяльністю студентів досить складно: ситуація за кожним комп'ютером практично унікальна. Вихід полягає в тому, щоб залучити до навчання сильних студентів (у тому числі в рамках парної роботи) та, за висловом А.П. Єршова, «автоформалізувати власний педагогічний досвід». Сучасна реалізація цієї форми знайшла своє відображення в методі *учіння через навчання*.

В навчанні інформатики можна говорити про індивідуальне навчання при контакті з колективним знанням, що реалізується у формі «студент і комп'ютер» [406]. Працюючи один на один з комп'ютером (точніше, з навчальною програмою), студент у своєму темпі опановує знання, сам вибирає індивідуальний маршрут вивчення навчаль-

ного матеріалу в рамках заданої теми. Радикальна відмінність цієї форми від класичної самостійної форми роботи в тім, що програма є зручним для використання «зліпком» інтелекту й досвіду її автора [44].

Застосування ЕОМ сприяє інтеграції кращих сторін індивідуальної та фронтальної форм навчання – так, за рахунок тиражування педагогічних програмних засобів, навчальних курсів, використання ресурсів Інтернет зберігається й перевага фронтальних форм: можливість вчитися у кращих викладачів, використовувати різні джерела навчальних матеріалів. Це допомагає реалізувати одне з найважливіших завдань викладача вищої школи – розвиток у студентів самостійної пізнавальної активності.

Зовнішні форми організації навчання інформатики позначають певний вид заняття: лекція, семінар, практичне заняття, лабораторне заняття, практикум, факультативне заняття, іспит, предметні гуртки, студентські наукові співтовариства й т.д. Вони відіграють інтегруючу роль, оскільки ними визначаються ціль, зміст, методи, засоби навчання, взаємодія викладача та студентів.

Лекція – усне систематичне та послідовне подання матеріалу з певної проблеми, методу, теми, питання й т.д. У вищій школі ця форма є основною в процесі навчання і має два змісти: це і форма, і метод. Лекція завжди фронтальна. При наявності у студентів підготовлених на комп'ютері конспектів (наприклад, у вигляді гіпертексту або презентації) підсилюється самоуправління пізнавальною діяльністю, знімається острах не записати щось важливе. Студенти можуть одержати й роздруківку конспекту. При цьому, як відзначає О.І. Бочкін, оптимальна форма конспекту передбачає наявність у лівій частині сторінки тезисно поданих основних моментів, а праворуч – місце для коментарів [31] (ті самі «графіті» на полях, які Д. Кнут практикує у своїх книгах останні 20 років [63, 11]).

Додаткові (консультаційні) форми організації навчання розраховані на окремих студентів або групу з метою заповнення пробілів у знаннях, вироблення вмій і навичок, задоволення підвищеного інтересу до навчального предмета [225]. Так, на консультаціях можуть бути роз'яснені окремі питання, організоване повторне пояснення теми і т.п.

Для задоволення пізнавального інтересу та поглибленого вивчення предмета з окремими студентами проводяться заняття, на яких розв'язуються завдання підвищеної складності, обговорюються

наукові проблеми, що виходять за рамки програми, даються рекомендації із самостійного опанування проблем, що цікавлять студентів.

Розрізняють поточні, тематичні й узагальнюючі (наприклад, при підготовці до іспитів або заліків) консультації. Консультації найчастіше є груповими (від 5 студентів), що однак не виключає й індивідуальних консультацій.

Навіть в найпершій програмі курсу ОІОТ [255] передбачалися три основних види організаційного використання кабінету обчислювальної техніки на уроках – демонстрація, фронтальна лабораторна робота й практикум. Ці ж форми застосовуються й у вищій школі.

Демонстрація. Використовуючи демонстраційний екран (мультимедійні дошку, проектор тощо), викладач показує різні навчальні елементи змісту курсу (елементи інтерфейсу, фрагменти програм, схеми, тексти й т.п.). При цьому викладач сам працює на комп'ютері, а студенти спостерігають за його діями або відтворюють їх. У деяких випадках викладач пересилає демонстрації на студентські комп'ютери (мобільні пристрої), а студенти працюють із ними самостійно. Зростання ролі й дидактичних можливостей використання комп'ютерних демонстрацій пояснюється покращенням мультимедійних характеристик комп'ютерів. Основна дидактична функція демонстрації – повідомлення студентам нового навчального матеріалу.

Лабораторна робота (фронтальна) є основною формою роботи в комп'ютерному класі. Діяльність студентів може бути як синхронна, так і асинхронна. Нерідко відбувається швидке «розтікання» фронтальної діяльності навіть при спільному вихідному завданні. Роль викладача під час фронтальної лабораторної роботи – спостереження за роботою студентів (у тому числі через мережу) та надання їм оперативної допомоги.

Дидактичне призначення використовуваних програмних засобів може бути різним: опанування нового матеріалу (наприклад, за допомогою програми навчального призначення), закріплення нового матеріалу (наприклад, за допомогою програми-тренажера), перевірка засвоєння отриманих знань або операційних навичок (наприклад, за допомогою програм автоматизованого контролю або тестування).

Індивідуальний практикум – більш високорівнева форма роботи в порівнянні із фронтальними лабораторними роботами, що характеризується різноманітністю завдань як за рівнем складності, так і за рівнем самостійності; більшою опорою на підручники, довідковий матеріал, ресурси Інтернет тощо.

Студенти одержують індивідуальні завдання від викладача на одне, два або більше занять. Як правило, такі завдання видаються для відпрацювання знань та вмінь, відповідних цілому розділу (темі) курсу.

Лабораторно-обчислювальний практикум (за типом «занурення») – форма, за якою передбачається інтенсивна концентрована робота студентів у комп’ютерному класі з відривом від інших занять протягом 1–2 тижнів. В ході занурення може бути опрацьований матеріал з окремого курсу або сукупності тем.

Семінари та практичні заняття є перехідною формою від фронтальної до індивідуальної роботи. В навчанні інформатики необхідно виробляти ряд немашинних та домашинних навичок і вмінь (наприклад, розв’язування завдань з теоретичних основ інформатики, розробка та обговорення алгоритму, моделі тощо). Практичне заняття – найбільш адекватна форма роботи для колективного осмислення того, що зроблено на комп’ютері, і чому такі результати отримані.

Важливим інтелектуальним умінням є здатність до розгорнутого прогнозу результатів, отриманих за допомогою комп’ютера на основі накопиченого досвіду роботи з ним. Для його формування доцільно застосовувати семінарські заняття.

Студентам корисно знати, що саме зараховується як результат роботи на семінарі, адже при вивченні суспільно-гуманітарних дисциплін це є лише виступи, доповнення та участь у дискусії. На семінарах з інформатики можливі контрольовані результати:

- текст алгоритму, готовий для введення;
- таблиця виконання алгоритму, складена без застосування комп’ютера;
- проект роботи із програмою;
- відповіді на питання інструкції;
- інструкція до власної або чужої програми;
- коментарі до своєї або чужої програми;
- опис очікуваних результатів роботи з програмою.

Проектна форма навчання. В основі проектної форми лежить творча діяльність. Ознаками проектної форми навчання є:

- наявність організаційного етапу підготовки до проекту – самостійний вибір і розробка варіанту виконання, вибір програмних і технічних засобів, вибір джерел потрібних відомостей;
- вибір із числа учасників проекту лідера (організатора, координатора), розподіл ролей;

- наявність етапу самоекспертизи й самооцінки (рефлексії), захисту результату та оцінки рівня виконання;
- кожна група може займатися розробкою окремого проекту або брати участь у втіленні колективного.

Взаємодія учасників навчального процесу є основою поділу організаційних форм навчання на три групи: 1) індивідуальні заняття, у тому числі – самонавчання; 2) колективно-групові заняття; 3) індивідуально-колективні заняття.

Найпоширенішою в навчанні інформатики є *лекційно-лабораторна* форма, що витримала випробування життям і, незважаючи на критику, зберігається дотепер у усьому світі.

Характерними її ознаками є: постійний склад навчальних груп; строге визначення змісту навчання; певний розклад навчальних занять; сполучення індивідуальної й колективної форм роботи; провідна роль викладача; систематична перевірка й оцінювання знань [161].

3.1.2. Методи навчання

Метод (з грец. μέθοδος – «шлях через») – систематизована сукупність кроків, які треба здійснити для розв’язування певної задачі, досягнення мети. *Метод навчання* – спосіб організації роботи студентів з навчальним матеріалом. За методом навчання визначається, що і як саме студенти повинні робити з навчальним матеріалом, які властивості і зв’язки між об’єктами необхідно розкривати. Метод є центральною ланкою детермінації процесу навчання зовнішніми обставинами.

Поряд з поняттям «метод навчання» у теорії й педагогічній практиці використовуються поняття «прийом навчання», «методичний прийом». Прийнято вважати, що метод як спосіб діяльності складається із прийомів або окремих дій, спрямованих на розв’язування педагогічних завдань.

У методах навчання можна виділити змістову і формальну сторони. Змістова сторона включає такі компоненти:

- 1) зміст, різні моделі, аналогії, алгоритми, використання яких дає змогу засвоїти сутність навчальних предметів;
- 2) розумові, передусім мислительні, дії, потрібні для засвоєння змісту навчальних предметів і додаткового змісту (загальнологічні дії, а також дії, через які розкриваються принципи побудови навчального матеріалу тощо);
- 3) співвідношення між цілями навчання, з одного боку, та прямими і непрямими його продуктами, з іншого.

Формальна сторона методів навчання характеризується співвідношенням активності викладача та студентів, характером поєднання колективних та індивідуальних форм навчальної роботи, співвідношенням зорових та слухових форм подання навчального матеріалу, кількість і складність завдань, які стоять перед студентами, мірою допомоги, що надається їм тощо. При цьому діяльність викладача, з одного боку, обумовлена метою навчання, закономірностями засвоєння й характером навчальної діяльності студентів, а з іншого боку – вона сама обумовлює діяльність студентів, реалізацію закономірностей засвоєння й розвитку.

Оскільки *загальні методи навчання* численні й мають багато характеристик, їх можна класифікувати за кількома напрямками:

1. *За характером взаємної діяльності викладача та студентів* – система загально-дидактичних методів навчання І.Я. Лернера та М.М. Скаткіна [68]: репродуктивний метод, пояснювально-ілюстративний метод, метод проблемного подання навчального матеріалу, частково-пошуковий або евристичний метод, дослідницький метод.

2. *За основними компонентами діяльності викладача* – система методів Ю.К. Бабанського [11], що включає три великі групи методів навчання: а) методи організації й здійснення навчальної діяльності (словесні, наочні, практичні репродуктивні й проблемні, індуктивні й дедуктивні, самостійної роботи та роботи під керівництвом викладача); б) методи стимулювання й мотивації навчання (методи формування інтересу: пізнавальні ігри, аналіз життєвих ситуацій, створення ситуацій успіху; методи формування обов'язковості й відповідальності в навчанні: роз'яснення суспільної й особистісної значимості навчання, пред'явлення педагогічних вимог); в) методи контролю й самоконтролю (усний і письмовий контроль, лабораторні й практичні роботи, машинний і безмашинний програмований контроль, фронтальний і диференційований, поточний і підсумковий).

Частково-дидактичні методи навчання можна класифікувати:

– за особливостями подання та характером сприймання матеріалу – система традиційних методів (Є.Я. Голант [43], І.Т. Огородніков [214] та ін.): словесні методи (розповідь, бесіда, лекція та ін.); наочні (показ, демонстрація та ін.); практичні (лабораторні роботи, твори та ін.);

– за ступенем взаємодії викладача та студентів: подання матеріалу, бесіда, самостійна робота;

– в залежності від конкретних дидактичних завдань (Б.П. Єсіпов [75]): підготовка до сприймання, пояснення, закріплення матеріалу й т.д.;

– за принципом розчленовування або з'єднання знань: аналітичний, синтетичний, порівняльний, узагальнюючий, класифікаційний;

– за характером руху думки від незнання до знання: індуктивний, дедуктивний.

М.П. Лапчик, О.І. Бочкін та Н.В. Морзе, крім загально-дидактичних та частково-дидактичних, виділяють ще *спеціальні методи навчання інформатики*, до яких відносять *метод доцільно дібраних задач та метод демонстраційних прикладів*.

До спеціальних методів навчання інформатики відносяться обчислювальний експеримент та програмування. Це пов'язано з наступними обставинами:

1) обчислювальний експеримент є методологією інформатики як науки, тому його можна віднести до принципів (методології) наукових методів учіння [159, 91];

2) цілі навчання інформатики у вищій школі включають необхідність засвоєння як певної сукупності наукових фактів, так і методів отримання цих фактів, які використовуються в самій науці, а програмування відображає метод пізнання, що застосовується в інформатиці. При цьому під терміном «програмування» розуміється діяльність, яка у вузькому сенсі зводиться до простого кодування відомого алгоритму, а в широкому – співпадає з методологією інформатики, тобто є тотожною обчислювальному експерименту [159, 92].

Частина форм навчання інформатики виступають і в якості методів навчання: це, насамперед, лекція, метод проектів та лабораторно-обчислювальний практикум (за методом «занурення»).

Лекція як метод навчання відноситься до словесних методів. У вищій школі лекції звичайно практикуються при поданні нового досить об'ємного і складного матеріалу з використанням прийомів активізації навчально-пізнавальної діяльності студентів, у тому числі через привчання їх до конспектування лекційного матеріалу.

В ході лекції студентом сприймається навчальний матеріал, потім у свідомості відбувається його аналіз, після чого цей матеріал знову виражається словами (у вигляді конспекту лекції). Конспект є вже фіксацією продуктів мислення студента, що вимагає від нього значної розумової напруги, тому уміння слухати й конспектувати лекцію виробляється поступово.

Метод проектів, незважаючи на свої давні витоки – один з основних сучасних інноваційних методів активного навчання. В навчанні інформатики цей метод широко впроваджується в освітню практику (теоретичні основи впровадження методу проектів розроблені в працях Є.С. Полат [210]). Проекти можуть бути індивідуальними й груповими, локальними та телекомунікаційними. Під навчальним телекомунікаційним проектом Є.С. Полат розуміє таку форму навчання, яка передбачає спільну навчально-розвивальну діяльність учасників, які можуть бути територіально віддаленими, для досягнення значущої для них мети (результату) узгодженими методами, що вимагають застосування засобів комп'ютерних телекомунікацій. Характерними ознаками навчальних телекомунікаційних проектів є самостійна дослідницька діяльність їх учасників, пов'язана з розв'язанням цікавої проблеми, що має на меті отримання практичного результату та спирається на більшість або на кожному своєму етапі на використання засобів комп'ютерних телекомунікацій.

Занурення відноситься до методів концентрованого навчання інформатики. Відповідно до дослідження А.О. Остапенко, існують різні моделі занурення [222]:

1. «Занурення» як модель інтенсивного навчання із застосуванням сугестивного впливу.

2. Занурення як модель тривалого заняття одним або кількома предметами:

- занурення в предмет (однопредметне занурення);
- двопредметна система занурення;
- тематичне занурення (занурення в образ);
- евристичне (метапредметне) занурення;
- занурення в порівняння (міжпредметне занурення);
- занурення в культуру («діалог культур»);
- занурення як компонент колективного способу навчання;
- виїзне занурення;
- циклова (конверсна) система навчання.

Найпоширеніша форма реалізації занурення в навчанні інформатики – лабораторно-обчислювальний практикум.

Відповідно до вищенаведеного, спрощена схема класифікації методів навчання інформатики може мати вигляд, показаний на рис. 3.1.

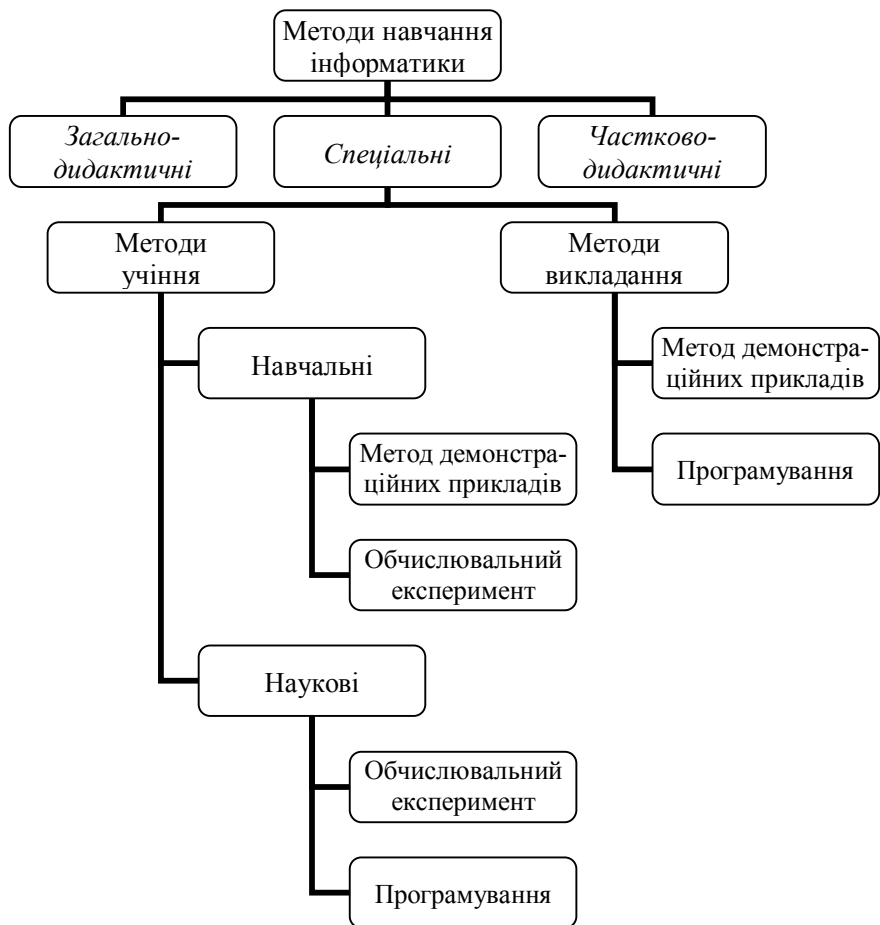

Рис. 3.1. Типологія методів навчання інформатики (за [159])

При виборі й сполученні методів навчання необхідно керуватися наступними *критеріями*:

- відповідність цілям і завданням навчання, виховання й розвитку;
- відповідність змісту досліджуваного матеріалу (складність, новизна, характер, можливість наочного подання матеріалу);
- відповідність реальним навчальним можливостям студентів: рівню підготовленості (навченості, розвиненості, вихованості, ступінь володіння інформаційними й комунікаційними технологіями), особливостям групи;

– відповідність наявним технічним умовам та відведеному для навчання часу;

– відповідність ергономічним умовам (час за розкладом, наповнюваність аудиторії, тривалість роботи за комп'ютером і т.д.);

– відповідність індивідуальним особливостям і можливостям самих викладачів (риси характеру, рівень володіння тим чи іншим методом, стосунки з групою, попередній досвід, рівень психолого-педагогічної, методичної та інформаційно-технологічної підготовки).

Прикладом комбінованого методу навчання є *учіння через навчання* (з німецької *Lernen durch Lehren*), що активно пропагується Ж.-П. Мартаном (Католицький університет Айхштетт-Інгольштадт, Німеччина). Це метод навчання, при якому студенти самі – при допомозі викладача – готують і проводять заняття (це може стосуватися і його окремих частин). Основа методу не є новою: ще у Давньому Римі існувала приказка «*Docendo discimus*» – «навчаючи, учимося самі». В XIX столітті ця ідея стала частиною Белл-Ланкастерської системи взаємного навчання. Широкого поширення цей метод набув завдяки заснованій в 1987 році Ж.-П. Мартаном мережі, що охоплює кілька тисяч учителів, а з 2001 року «Учіння через навчання» переживає особливий підйом у зв'язку зі шкільними реформами в Німеччині.

Для інформатичної освіти цей метод цікавий насамперед своїм кібернетичним трактуванням, згідно якого навчальні комунікації моделюються нейронною мережею. У природних нейронних мережах навчання відбувається в головному мозку, при цьому нейрони утворюють стабільні, тривалі з'єднання. В нейронних мережах продукуються знання, інтегруючись і створюючи в рамках цих взаємозв'язків нові більш ефективні з'єднання (емергенції [279]).

Як можна перенести цю модель на організацію й проведення заняття? Викладач повинен подбати про те, щоб студенти інтенсивно спілкувалися й створювали довгострокові, пов'язані з матеріалом контакти, тобто викладач повинен піклуватися про те, щоб студенти колективно продукували знання. Це відбувається найкраще в рамках невеликих дослідницьких проектів, в тому числі – телекомунікаційних (саме тому даний метод відноситься до комбінованих).

Які необхідні умови для функціонування колективу людей? Ж.-П. Мартан вказує, що «учні повинні випробовувати радість від свого завдання й відчувати, що ця колективна робота відбувається з наміром поліпшити світ» [484] (егічна мотивація). Комунікації по-

винні бути вільними: комунікативні бар'єри мають бути усунуті (чим простіші й швидші комунікації, тим краще). Викладач повинен добре знати кожного студента для того, щоб сприяти їх активній і продуктивній взаємодії один з одним (орієнтація на ресурси). Чим компетентніші окремі члени колективу, чим компетентніші викладачі, тим краще функціонує колектив.

Учіння розглядається як органічна продуктивність мозку й ґрунтується на погодженості молекулярних, клітинних і системних нейронних процесів у суміжних підсистемах моторики, сенсорики та асоціації. Встановлено, що:

1) учіння відбувається в контурах регулювання, які селективно стабілізуються шляхом структурного й функціонального узгодження;

2) учіння відбувається за певними правилами, що відповідають індивідуальній мотиваційній та емоційній динаміці й якими обумовлюється успіх в навчанні;

3) сенсомоторні та асоціативні контури регулювання включаються, підсилюючись, у навчальний процес, що й приводить до учіння через навчання.

Метод учіння через навчання ґрунтується на конструюванні комунікативних умінь студентів та вимагає від них відкритості, дружності, концентрації, для чого, зокрема, заохочується демократична поведінка.

В процесі структурування групи комунікації стають усе інтенсивнішими, тому викладач повинен звикнути до того, щоб з кожного повідомлення відразу ж розпізнавати основне висловлення й співвідносити його з іншими повідомленнями. Він стає організатором колективного міркування й повинен обережно направляти розумові потоки, не втручаючись занадто часто. Він не повинен випустити з уваги зміст, втручаючись насамперед у сам процес, щоб комунікація між студентами відбувалася безупинно. Як зазначає М.Ю. Кондратьєв, здатність до комунікації у колективі стає основною якістю студентів [138].

Викладач як організатор колективного самоаналізу повинен піклуватися про те, щоб він вів до однієї мети, а саме до доведення нового матеріалу до всіх студентів. На початку заняття ще панує змістова невизначеність (відсутність лінійності), проте шляхом спільної роботи, крок за кроком повинна виникнути ясність (лінійність на основі досвіду). Базою підготовки до впровадження методу викладачем може бути його діяльність як модератора форумів, де з хаотично по-

ступаючих повідомлень конструюються знання.

Існує паралель між процесом конструювання за методом учіння через навчання і способом наповнення Інтернет-енциклопедії. Той факт, що знання за методом учіння через навчання презентуються студентами, які не мають статусу експертів, привертає увагу одногрупників. У такий спосіб всі студенти закликаються працювати над поліпшенням ще незавершеного знання. Так само і з Інтернет-енциклопедією: користувачі тільки тому готові критично працювати спільно над текстами, що вони не визнають переваг в знаннях авторів статей. Тільки через рівноправність всіх користувачів стає можливим, що наявне – можливо, спочатку дилетантське – знання буде занесене до енциклопедії. Ця нова форма конструювання знання позначає перехід до суспільства знань, у якому всі рівноправно беруть участь у колективному конструюванні знань.

Учіння через навчання ґрунтується на трьох компонентах: педагогічно-антропологічному, учбово-теоретичному та систематичному, предметно-спрямованому та змістовому.

З точки зору *педагогічно-антропологічного аспекту* учіння через навчання посиляється в основному на піраміду потреб А. Маслоу. Завдання формування у інших знань повинно задовольняти потреби в надійності (за Маслоу – в структурі самосвідомості [174]), соціальному контакті й соціальному визнанні, а також у самореалізації й змісті (трансцендентність).

Учбово-теоретичний та систематичний аспект протипоставлений традиційному способу подання навчального матеріалу. У той час, як на занятті, центром якого є викладач, відбувається, як правило, рецептивне сприйняття навчального матеріалу, знання за методом учіння через навчання затребувані самими студентами. Виходячи з підготовленого, але ще не систематизованого на занятті матеріалу, перед студентами постає завдання здобути із цього матеріалу шляхом оцінювання, зважування та систематизації відповідні знання (*Linearitaet a posteriori*). Цей процес може відбуватися лише за інтенсивної комунікації.

З погляду *предметно-спрямованого та змістового аспекту* (в оригінальній методиці Ж.-П. Мартана спрямованого на навчання іноземних мов) цей метод повинен усунути віддавна існуюче протиріччя між звиканням (біхевіористичний компонент), співвідношенням матеріалу (когнітивний компонент) та аутентичною взаємодією (комунікативний компонент). У змістовому плані застосування методу ви-

магає, щоб навчальний матеріал став основою для міркувань. При роботі з підручником його зміст пред'являється студентам. Якщо робота з підручником закінчена, то передбачається, що вони самі в рамках методу проектів виробляють нові знання й формують їх у всіх інших. На цьому етапі мотивація студентів дуже сильно залежить від якості змісту: вони повинні відчувати, що таке обговорення є для них професійно значущим (трансцендентне відношення: потреба в змісті).

Перед розглядом нової теми викладач розподіляє матеріал малими дозами між групами студентів (максимально три студенти); кожна група одержує окрему частину матеріалу, а також завдання повідомити цей зміст всім іншим. Студенти, котрі одержали завдання, дидактично підготовляють матеріал. Під час такої підготовки, що відбувається на занятті, викладач підтримує окремі групи, надає імпульси та поради. Швидко виявляється, що студенти без проблем справляються із цим завданням, адже вони могли спостерігати, які прийоми застосовує сам викладач.

Відразу ж потрібно звернути увагу на те, що учіння через навчання у жодному разі не повинно розумітися як фронтальне заняття, проведене студентами: вони повинні постійно відповідними засобами переконуватися, що матеріал зрозумілий тим, кому він адресований (коротко запитувати, узагальнювати, залучати до партнерської роботи). Тут викладач повинен втручатися, якщо він бачить, що комунікація не вдається або що застосовувані студентами прийоми мотивації не спрацьовують.

Переваги методу:

1. Матеріал опрацьовується інтенсивніше, а студенти виявляються істотно активнішими.

2. Студенти набувають додатково до предметних знань таких ключових умінь:

- здатність працювати в команді;
- здатність до планування;
- надійність;
- презентація й коментування;
- самосвідомість.

До недоліків методу відносять більші часові витрати (у порівнянні з іншими методами навчання).

Метод учіння через навчання знаходить своє застосування у всіх предметах. Так, у Німеччині він рекомендується як відкритий метод активізації навчально-пізнавальної діяльності, він може бути засто-

сований і як метод підвищення кваліфікації за позааудиторною формою.

Студентам цей метод дає можливість тренувати мислення, щоб самим продукувати знання, гармонійно поєднуючи дослідження й навчання (що відповідає ідеалам університетського навчання В. фон Гумбольдта). Цей метод виявився особливо ефективним для стимулювання та обмежування традиційно багаторазової деталізації матеріалу. Учіння через навчання можна застосовувати і у великих групах (з кількістю учасників від 15 до 35). Саме така форма була використана в лекційному курсі «Операційні системи» у 2007/2008 н.р.

3.2. Стабільне програмне забезпечення навчання інформатичних дисциплін у вищій школі

Як було показано у першому розділі, фундаменталізація навчання виступає насамперед інструментом стабілізації змісту навчання засобами, адекватними предметній галузі навчання в умовах швидких темпів її розвитку. Так, у п. 1.1.3 зазначено, що стабілізація курсів інформатики досягається поширенням на методичну систему навчання інформатики властивостей *відкритих систем*: розширюваності, масштабованості, мобільності; інтероперабельності та «люб'язності».

Л.Г. Хоменко зазначає, що в останні десятиліття «центр уваги змістився ... на мобільність програмного продукту як міру уніфікації та подовження терміну його життя, можливість використання наступними поколіннями ЕОМ» [403, 395]. У першому розділі даної роботи було показано, що стабілізація програмного забезпечення разом з усталенням змісту навчання веде до фундаменталізації навчання інформатичних дисциплін у вищій школі, саме тому метою цього пункту є розгляд стабільного програмного забезпечення, що виступає технічним засобом фундаменталізованого навчання у пропонованій методичній системі.

3.2.1. Мобільні операційні системи

3.2.1.1. Історія створення й поточний статус стандарту POSIX

Один із загальноприйнятих способів підвищення мобільності (кросплатформенності, портабельності) програмного забезпечення – стандартизація програмного оточення: програмних інтерфейсів, утиліт тощо [460]. На рівні системних сервісів подібне оточення описується в стандарті POSIX (Portable Operating System Interface – мобі-

льний інтерфейс операційної системи); назва запропонована відомим фахівцем, засновником Фонду вільно поширюваного програмного забезпечення Річардом Столменом.

Розглянемо сучасну версію стандарту POSIX у редакції 2003 р., яку можна назвати «потрійним стандартом», а саме: стандартом IEEE Std 1003.1, Технічним стандартом Open Group та міжнародним стандартом ISO/IEC 9945.

Історія створення цієї версії така. На початку 1998 р. представники трьох організацій – Комітету зі стандартів мобільних додатків IEEE, Open Group та робочої групи 15 підкомітету 22 спільного технічного комітету 1 (JTC1/SC22/WG15) Міжнародної організації зі стандартизації (ISO) – почали консультації з питання злиття й розвитку керованих ними стандартів інтерфейсів до системних сервісів: IEEE Std 1003.1, IEEE Std 1003.2, Базових специфікацій від Open Group, ISO/IEC 9945-1, ISO/IEC 9945-2. У вересні того ж року в місті Остін, штат Техас, в офісі корпорації IBM відбулося організаційне засідання групи, сформованої для досягнення поставленої мети.

Основним документом для переглянутого стандарту, перший проект якого був представлений у липні 1999 року, стали Базові специфікації від Open Group, оскільки вони включали положення стандартів IEEE і ISO/IEC. В 2001 році, після завершення підготовчої роботи, стандарт містив наступні чотири частини:

- основні означення (терміни, концепції й інтерфейси, загальні для всіх частин);
- опис прикладного програмного С-інтерфейсу до системних сервісів;
- опис інтерфейсу до системних сервісів на рівні командної мови й службових програм;
- детальне роз'яснення положень стандарту, обґрунтування ухвалених рішень.

Далі в ISO, IEEE і Open Group в 2001-2002 рр. пройшло формальне затвердження нового стандарту POSIX. Тим часом накопичувалися відносно дрібні виправлення, враховані в редакції 2003-го року.

З розвитком стандарту розширювалося й трактування терміну «POSIX». Спочатку він відносився до документа IEEE Std 1003.1-1988, де описувався прикладний програмний інтерфейс ОС класу Unix. Після стандартизації інтерфейсу на рівні командної мови й службових програм більш правильно розуміти під словом «POSIX» стандарт у цілому, позначаючи перераховані вище частини 2 і 3 через

POSIX.1 і POSIX.2 відповідно до нумерації документів IEEE і ISO/IEC.

3.2.1.2. Основні ідеї стандарту POSIX

В стандарті POSIX описується множина базових системних сервісів, необхідних для функціонування прикладних програм. Доступ до них надається за допомогою інтерфейсу, специфікованого для мови C, командної мови й загальновикористовуваних службових програм.

У кожного інтерфейсу є дві сторони: та, що викликає, і та, що викликається. Стандарт POSIX орієнтований у першу чергу на ту, що викликає. Його призначення – зробити програми мобільними на рівні вихідної мови. Це значить, зокрема, що при переносенні C-програм на іншу операційну платформу буде потрібна перекомпіляція. Про мобільність виконуваних програм чи об'єктних файлів у стандарті мова не йде – це забезпечується додатковими засобами (середовища .NET та Mono для C#, інтерпретатори байт-коду для Java, Python тощо).

Стандарт POSIX аж ніяк не обмежений рамками Unix-середовища: практично для всіх сучасних операційних системи існують розширення (наприклад, для Windows – Cygwin, MinGW, SFU і т.п.), через які надаються необхідні сервіси і тим самим підтримується виконання POSIX-сумісних програм. Можна стверджувати, що підтримка стандарту POSIX полегшує перенесення прикладних програм практично на будь-яку скільки-небудь поширену операційну платформу. Додаткові зусилля стосовно підвищення мобільності, прикладені на етапі розробки, безумовно, окупаються незалежністю POSIX-програм від обраної операційної системи.

Разом з визначенням інтерфейсу системних викликів, в POSIX залишається за рамками розгляду їх реалізація. Зокрема, не розрізняються системні виклики й бібліотечні функції. Не є об'єктом стандартизації засоби адміністрування, апаратні обмеження та функції, необхідні тільки адміністратору, що ще раз підкреслює спрямованість стандарту POSIX на прикладні програми, а не на операційні системи.

POSIX нейтральний стосовно системної архітектури й розрядності процесора. Це дуже важливий аспект мобільності програм.

Орієнтація на міжнародний стандарт мови C визначила не тільки стиль опису функцій, але й, певною мірою, напрям розвитку специфікацій POSIX у плані синхронізації обох стандартів. Як відомо, у

затвердженій в 1999 р. редакції специфікацій мови C узаконений комплексний тип даних, що викликало відповідне поповнення POSIX-функцій.

У стандарті POSIX виконаний поділ на обов'язкові та додаткові функції, причому обов'язкове ядро зроблене, за можливості, компактним. Особлива увага приділяється способам реалізації стандартизованих функцій як в «класичному» Unix-середовищі, так і на інших операційних платформах, у мережних і розподілених конфігураціях.

Розробники нової версії стандарту POSIX дбайливо віднеслися і до його передісторії, і до передісторії Unix-систем, і, головне, до додатків, що задовольняли більше раннім версіям стандарту. Існуючі інтерфейси намагалися зберігати; у процесі розвитку дотримувалася принцип зворотної сумісності; нові інтерфейси додавалися так, щоб вони не конфліктували з попередніми. Повністю уникнути внесення змін у додатки не вдалося із цілком зрозумілих причин: треба було усунути протиріччя між різними вихідними специфікаціями, а також відмовитися від підтримки традиційного варіанту мови C і перейти на його міжнародний стандарт.

3.2.1.3. Основні поняття стандарту POSIX

Стандарт POSIX у редакції 2003-го року – досить великий, багатогранний документ, де докладно розглядаються наступні категорії системних компонентів:

- засоби розробки;
- мережні засоби;
- засоби реального часу;
- потоки управління;
- математичні інтерфейси;
- пакетні сервіси;
- інтерфейсні файли;
- успадковані інтерфейси.

Саме такий (на верхньому рівні, далеко не повний) спектр послуг повинен забезпечуватися операційною системою для роботи програм.

Найважливішим є поняття відповідності стандарту POSIX. Вище вже відзначалось, що будь-який інтерфейс розглядається з двох сторін: тієї, що викликає, і тією, яку викликають. Дві сторони є й у POSIX-відповідності: відповідність реалізації (операційної системи) і програми.

В реалізації (операційній системі), що відповідає стандарту POSIX, повинні підтримуватися всі обов'язкові службові програми,

функції, інтерфейсні файли із забезпеченням вказаних в стандарті вимог.

Через операційну систему можуть надаватися можливості, позначені в стандарті в якості додаткових, а також нестандартні послуги. Якщо стверджується, що системою підтримується деяке розширення, це повинно робитися несуперечливо, для всіх необхідних частин і так, як описано в стандарті.

Для мінімізації розмірів ОС і програм стандартом POSIX передбачена досить дрібна гранулярність необов'язкових засобів (усього їх сорок). З іншого боку, виконано об'єднання взаємозалежних необов'язкових засобів у групи, що в багатьох випадках рятує від аналізу великої кількості опцій. Групи ці такі:

- шифрування;
- засоби реального часу;
- розвинені засоби реального часу;
- потоки реального часу;
- розвинені потоки реального часу;
- трасування;
- потоки;
- успадковані засоби.

Наприклад, у групу «засоби реального часу» входять засоби чотирнадцяти видів, у тому числі планування на основі пріоритетів, асинхронне уведення/висновок, семафори, таймери й т.п.

У документації на операційну систему мають бути відображені питання відповідності стандарту POSIX, описані підтримувані додаткові та нестандартні засоби.

Для програм поняття відповідності стандарту POSIX багатше нюансами. Передбачено строгу відповідність, головна ознака якої – обмеження кола використовуваних засобів межами стандарту. Розглядається й відповідність із застосуванням розширень; у цьому випадку документація на додаток повинна містити опис необхідних нестандартних засобів. Бажано, щоб використовувані розширення POSIX-засобів описувалися міжнародними чи національними стандартами. (Слід відзначити, що реалізація поняття строгої POSIX-відповідності неможлива, тому що не буває операційних систем без засобів адміністрування, а вони не описуються даним стандартом.)

Профілем називають набір опцій, що описують необов'язкову функціональність. Відповідність профілю означає відповідність стандарту POSIX і підтримку заданої функціональності. Розумним чи-

ном обрані профілі дозволяють враховувати потреби представницьких класів користувачів та додатків.

Допускається існування підпрофілів, що описують підмножини стандартних засобів. Реалізація, що відповідає підпрофілю, може функціонувати на апаратних платформах з обмеженими ресурсами або використовуватись при роботі зі специфічними програмами.

Стандарт POSIX – це існуючий багато років організм, що розвивається, у якому з кожною новою редакцією щось з’являється, а щось втрачається. Застарілими називаються засоби, які ще підтримуються різними реалізаціями, але в майбутньому вони, імовірно, зникнуть. В нових програмах вони не повинні використовуватися; для кожного з них в стандарті передбачено адекватну за функціональністю сучасну заміну.

3.2.1.4. Основні поняття операційних систем, що відповідають стандарту POSIX

Розглянемо наступні основні поняття операційних систем, що відповідають стандарту POSIX:

- користувач;
- файл;
- процес;
- термінал;
- хост;
- вузол мережі;
- час;
- мовно-культурне середовище.

Це первинні поняття. Їх не можна строго означити, але можна пояснити за допомогою інших понять і відношень. Для кожного з виділених понять будуть описані властиві їм атрибути й застосовні до них операції.

У тексті стандарту POSIX подані наступні пояснення основних понять разом з посиланнями на атрибути й операції.

У користувача є ім’я й числовий ідентифікатор.

Файл – об’єкт, стосовно якого допускається читання, запис, та який має такі атрибути, як права доступу до нього та тип (звичайний файл, символічні й блокові спеціальні файли, канал, символічне посилання, сокет і каталог). В реалізації можуть підтримуватися й інші типи файлів.

Процес – адресний простір разом з виконуваними в ньому потоками управління, а також системними ресурсами, необхідні для їх

виконання.

Термінал (або термінальний пристрій) – символний спеціальний файл, що задовольняє специфікації загального термінального інтерфейсу.

Мережа – сукупність взаємозалежних вузлів.

Мовно-культурне середовище – частина оточення користувача, що залежить від мовних та культурних домовленостей.

Для роботи з більшим числом сутностей завжди надаються механізми групування й побудови ієрархій. Існує ієрархія файлів та каталогів, групи користувачів і процесів, підмережі й т.п.

Для написання програм, в яких використовуються сутності POSIX-сумісних систем, застосовуються командний інтерпретатор (мова shell) або компільована мова С. У першому випадку в прикладній програмі можуть бути використані службові програми (утиліти), у другому – функції. Функціональний інтерфейс операційних систем природно вважати первинним, оскільки більшість службових програм призначені для виклику тієї або іншої функції.

Основними операціями, застосовними до об'єктів операційної системи, є читання, запис і виконання. За допомогою механізму прав доступу можна вибірково дозволяти й забороняти виконання подібних операцій. Раніше в стандарті фігурувало поняття суперкористувача – адміністратора, для якого немає контролю прав доступу. В POSIX-2001 обрано більш гнучке формулювання – «той, хто має відповідні привілеї», що відображає прогрес у розвитку засобів адміністрування в реалізації операційної системи.

В POSIX-сумісних операційних системах визначені об'єкти, які можна назвати допоміжними; їх використання допомагає організувати взаємодію між основними сутностями. Особливо широкий спектр засобів обміну даними між процесами (IPC – Inter-process Communication).

Процеси виконуються в певному оточенні, частиною якого є мовно-культурне середовище (locale), утворене такими категоріями, як символи та їхні властивості, формати повідомлень, дати й часу, числові та грошові величини.

Як правило, із процесом асоційовані принаймні три файли – стандартне введення, стандартне виведення та стандартне протоколювання. Звичайно стандартне введення пов'язане із клавіатурою терміналу, а стандартне виведення та стандартне протоколювання – з екраном. З стандартного введення поступають команди й (за потре-

бою) вхідні дані для них. На стандартне виведення надходять результати виконання команд. До стандартного протоколювання виводяться діагностичні повідомлення.

До операційних систем можуть пред'являтися вимоги, наприклад, підтримки реального часу: забезпечення необхідного сервісу протягом заданого відрізка часу.

3.2.1.5. Середовище компіляції POSIX-сумісних програм

Часто (хоча це не завжди усвідомлюється) розробка програм ведеться в крос-режимі, тобто платформа розробки (еквівалентний термін – інструментальна платформа) не збігається із платформою виконання (що зветься також цільовою платформою). На інструментальній платформі створюється середовище компіляції програм, а результат компіляції може бути перенесений для наступного виконання на цільову платформу. Саме у такий спосіб було створено програмне забезпечення для платформи IBook eReader V3, описане у п. 2.3.3.

Найважливіша частина середовища компіляції – інтерфейсні файли, що містять прототипи функцій, визначення символічних констант, макросів, типів даних, структур і т.п. Для кожної описаної в стандарті POSIX функції визначено, які інтерфейсні файли повинні бути включені для компіляції програми (найчастіше потрібен один файл).

В стандарті POSIX передбачено симетричний механізм перевірки функціональності, що дозволяє програмам в разі потреби надсилати запити на одержання доступу до певних прототипів і імен.

3.2.1.6. Мобільність POSIX-сумісних програм

Мобільність програм, що відповідають стандарту POSIX, принципово досяжна завдяки двом основним факторам. По-перше, це наявність величезного числа стандартизованих системних сервісів, а по-друге, можливість динамічного з'ясування характеристик цільової платформи й налаштування програми під них. (Природно, мається на увазі мобільність у рамках, регламентованих стандартом.)

Програми, що відповідають стандарту POSIX, можуть бути одно- і багатопроцесними, з динамічною адаптацією конфігурації до властивостей цільової платформи. Стандартизовано засоби породження й завершення процесів, зміни їхніх програм, опитування та зміни різноманітних характеристик. Процеси можна призупиняти й активізувати в заданий час. За допомогою механізму сигналів можна сповіщати про події й завершувати процеси ззовні. Для їхнього групування передбачені засоби управління завданнями. Програми оса-

щен регуляторами для управління плануванням і пріоритетами процесів. Найвнший широкий спектр засобів обміну даними між процесами (черги повідомлень, поділювана пам'ять, семафори) і управління пам'яттю. Нарешті, у межах процесу можна організувати кілька потоків управління.

Необхідний ступінь детермінізму виконання досягається завдяки засобам підтримки реального часу (до них відносяться управління дисципліною виділення процесорів, сигнали реального часу, утримання сторінок в оперативній пам'яті, точні таймери і т.п.).

Функції для роботи з файлами призначені для виконання запитів від програм на читанні й запис даних тривалого зберігання, захист таких даних від несанкціонованого доступу. Механізм блокування фрагментів файлів дозволяє забезпечити атомарність транзакцій. Наявність асинхронного введення/виведення дозволяє об'єднувати операції обміну, оптимізуючи виконання програми. У стандарті POSIX ретельно пророблені питання доступу до зовнішніх пристроїв, під'єднаних через послідовні лінії, особливо до терміналів.

Стандартизована командна мова shell – адекватний засіб для написання невеликих мобільних процедур і їх швидкого автоматизованого налагодження. Виділимо механізм конвеєрів, що дозволяє поєднувати команди в ланцюжки з фільтрацією проміжних результатів. Службові програми утворюють розвинене середовище виконання для shell-процедур. За рахунок фонового режиму можна організувати одночасне виконання кількох програм і роботу з ними за допомогою звичайного терміналу навіть без багатовіконного режиму.

В POSIX стандартизується інтерфейс командного рядка. У принципі, він достатній, у міру зручний і, що важливо, виникає мінімум проблем стосовно мобільності. Імовірно, у майбутніх версіях стандарту буде регламентований і графічний інтерфейс.

Мовно-культурне середовище – одне з найважливіших понять стандарту POSIX стосовно мобільності. В програмі можна визначати потрібне їй середовище (локалізацію), що дозволяє адаптуватися до потреб користувачів.

Для багатокористувацьких систем необхідна організація взаємодії великої кількості людей. В POSIX ця проблема вирішується через регламентацію засоби безпосереднього й поштового обміну повідомленнями.

В стандарті POSIX передбачені базові засоби підтримки розробки програм (у першу чергу – для мови C), що, звичайно, не знижує

потреби в спеціалізованих системах.

Для роботи з програмами надаються стандартизовані засоби для з'ясування як «крупноблочних» характеристик цільової системи (наприклад, спектру підтримуваних необов'язкових засобів), так і більш дрібних характеристик (наприклад, поточний розмір вільного дискового простору).

Проблеми мобільності програм надзвичайно складні, і було б перебільшенням стверджувати, що в стандарті POSIX-2001 вони вирішуються повністю. За його рамками залишаються такі найважливіші питання, як графіка, багатовіконний інтерфейс і цілий ряд інших. Саме тому нами був розроблений описаний у [239; 238] курс проектування додатків з графічним інтерфейсом, що дозволяє створювати мобільні мережні віконні додатки.

3.2.1.7. Підтримка стандарту POSIX у сучасних операційних системах

Повністю POSIX-сумісними (такими, що мають відповідний сертифікат сумісності) є наступні операційні системи: A/UX, BSD/OS, HP-UX, IBM AIX, INTEGRITY, IRIX, LynxOS, Mac OS X, Minix, MPE/iX, OpenSolaris, OpenVMS, QNX, RTEMS, Solaris, UnixWare, velOSity, VxWorks.

POSIX-сумісними (такими, що офіційно не сертифіковані, але відповідні стандарту) є BeOS, FreeBSD, GNU/Linux, NetBSD, Nucleus RTOS, OpenBSD, RTEMS, Sanos, SkyOS, Syllable, VSTa.

Серед перелічених систем найбільш поширеними є:

Mac OS X – POSIX-сумісна операційна система фірми Apple Inc, що базується на мікроядрі Mach та підсистемі BSD-UNIX Каліфорнійського університету в Берклі, випускається для комп'ютерів Macintosh на базі процесорів PowerPC та Intel.

Minix – вільно поширювана POSIX-сумісна мікроядерна операційна система, що поширюється за ліцензією BSD. Ендрю Таненбаум створив першу версію Minix в 1987 в якості ілюстрації до підручника [349].

QNX – комерційна POSIX-сумісна операційна система реального часу. QNX призначена в першу чергу для вбудованих систем. Вважається однією з найкращих реалізацій концепції мікроядерних операційних систем.

Linux – монолітне ядро, що використовується для створення POSIX-сумісних операційних систем. Це один із найвидатніших прикладів розробки з відкритими джерельними кодами та вільно поши-

рюваного програмного забезпечення. Спершу розроблювалася та використовувалася індивідуальними ентузіастами на персональних комп'ютерах, з тих пір Linux завдяки підтримці таких компаній, як IBM, Sun Microsystems, Hewlett-Packard, Novell та інших набув неабиякої популярності як серверна операційна система. Linux портовано на велику кількість апаратних платформ. Тепер вона досить успішно використовується як на суперкомп'ютерах, так і на мобільних телефонах. Значна кількість спеціалізованих дистрибутивів Linux, що розробляються та підтримуються різними спільнотами, забезпечує широкий вибір програмного забезпечення.

В операційні системи сімейства *Windows* включена підсистема Microsoft POSIX (рис. 3.2), в якій реалізовано одну з перших версій стандарту POSIX. POSIX-сумісні програми функціонують як процеси-нащадки `posix.exe`. Обмеженість реалізації не дозволяє створювати в них потоки управління, вікна, використовувати засоби обміну даними між процесами тощо.

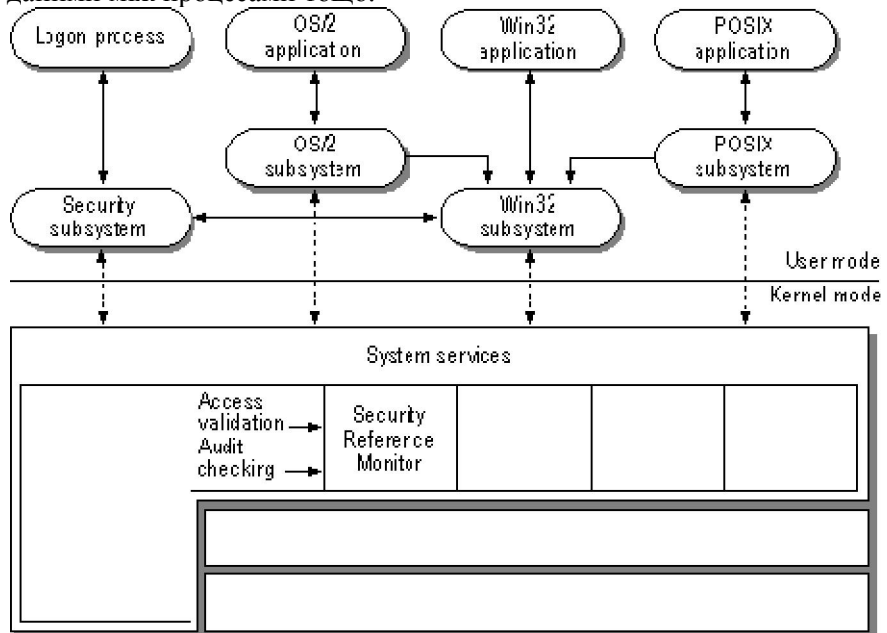

Рис. 3.2. Стандарні підсистеми виконання операційної системи Windows

Для забезпечення повної POSIX-сумісності застосовуються наступні програми:

1. *Cygwin* – набір вільно поширюваних програмних інструментів, розроблених фірмою Cygnus Solutions (входить до складу Red Hat), застосування яких дозволяє перетворити Windows на POSIX-сумісну систему. *Cygwin* розроблявся як середовище для переносу програм з POSIX-сумісних операційних систем у Windows. *Cygwin* містить бібліотеку, що реалізує інтерфейс прикладного програмування POSIX на основі системних викликів Win32. Крім того, *Cygwin* містить у собі інструменти розробки GNU для виконання основних завдань програмування, а також і деякі прикладні програми, еквівалентні базовим програмам UNIX. В 2001 році до складу *Cygwin* був включений пакет X Window System.

2. *Microsoft Windows Services for UNIX* (Сервіси Microsoft Windows для UNIX, SFU) – програмний пакет Interix, розроблений компанією Microsoft, що забезпечує POSIX-сумісність Windows (рис. 3.3). Windows Vista Enterprise і Ultimate Editions також містять елементи SFU, перейменовану в підсистему для додатків UNIX (Subsystem for UNIX-based applications, SUA).

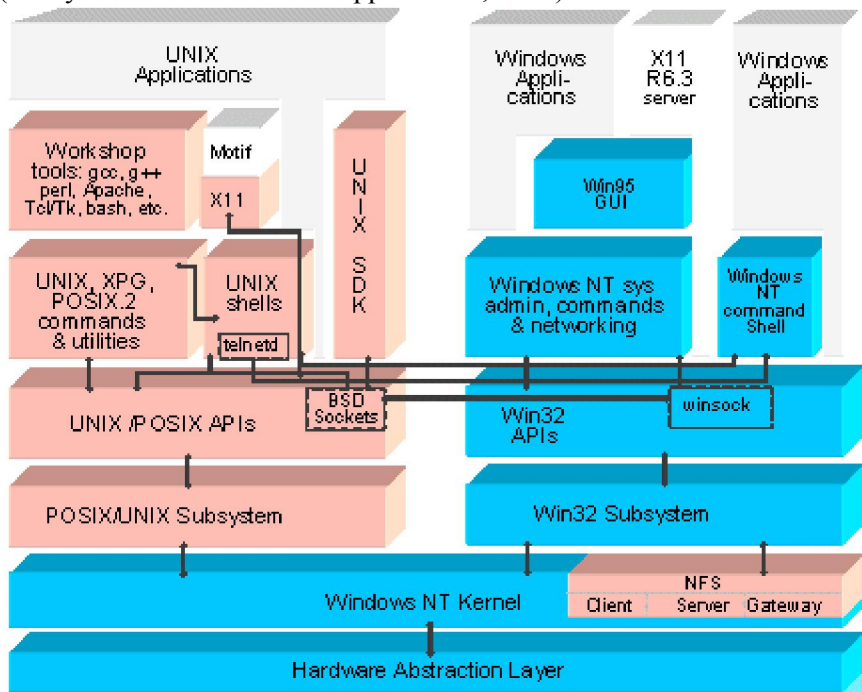

Рис. 3.3. Структура Microsoft Windows Services for UNIX

3. *MinGW* або Mingw32 (Minimalist GNU for Windows) – колекція вільно розповсюджуваних заголовних файлів і бібліотек у сполученні з набором інструментів GNU (компілятор GCC і ін.), що дозволяє створювати програми Windows, в яких не використовуються сторонні динамічні бібліотеки. Спочатку MinGW створювався як відгалуження Cygwin, що дозволяє працювати з бібліотекою Microsoft MSVCRT (Windows API); бібліотека MinGW менш вимоглива до обсягу оперативної й дискової пам'яті, поширюється під більше вільною ліцензією й може використовуватися з будь-яким програмним забезпеченням, але функціональність специфікації POSIX реалізовані в ній не так повно, як в Cygwin.

4. *GnuWin32* – проект із портування програм за вільними ліцензіями на платформу Windows. Програми компілюються для безпосереднього виконання в Windows, не вимагаючи запуску в емуляторах Unix-оточення, таких як Cygwin або MSYS.

5. *CoLinux* (Cooperative Linux) – технологія, за допомогою якої можна запускати Linux у Windows. В CoLinux використовується модифікований Linux і спеціальний драйвер Windows для відображення системних викликів Linux у виклики Windows. Пам'ять програми використовується як системна пам'ять операційної системи. Використовуючи цю технологію, можна запускати один або кілька екземплярів Linux у середовищі Windows без втрати швидкості (для користувача екземпляри Linux виглядають як запущені на іншому комп'ютері та доступні через мережу).

Таким чином, можна зробити висновок, що **POSIX-сумісність є засобом уніфікації операційних систем, а дотримання стандартів POSIX при розробці програмного забезпечення – засобом уникнення залежності від використовуваної операційної системи.**

3.2.2. Мобільні компілятори

3.2.2.1. GCC

Колекція компіляторів GNU (GNU Compiler Collection, GCC) – набір компіляторів для різних мов програмування. GCC – вільно поширюване програмне забезпечення, що розробляється Фондом вільного програмного забезпечення (FSF) під ліцензією GNU GPL та GNU LGPL, і є ключовою складовою набору знарядь розробки GNU (GNU development toolchain). Це стандартний набір компіляторів для POSIX-сумісних операційних систем [61].

GCC започаткований Річардом Столменом у 1985 році як компілятор мови C (GNU C Compiler) для проекту GNU. Перша версія ви-

пущена навесні 1987 року, у 1988 році з'явилася підтримка C++. GCC був першим незалежно створеним (не базувався на препроцесорі CFront Бьярна Страуструпа) та першим власне компілятором (а не препроцесором у C) мови C++.

У 1997 група розробників, незадоволена повільним темпом і закритістю офіційної розробки GCC, створила проект EGCS (Experimental/Enhanced GNU Compiler System – Експериментальна/Покращена збірка компіляторів GNU), в якому об'єднано кілька експериментальних відгалужень GCC. Розробка EGCS з часом виявилась більш життєздатною, ніж GCC, і у квітні 1999 року EGCS був оголошений офіційною версією GCC.

GCC сьогодні розробляється широкою групою розробників зі всього світу. Він перенесений на більшу кількість типів процесорів та операційних систем, ніж будь-який інший компілятор. Версія GCC для Windows забезпечується проектами MinGW та Cygwin, під DOS – проектом DJGPP (лише C/C++).

У версії 4.3.3 (випущеній у січні 2009 року), у типовій збірці підтримуються наступні мови: Ada, C, C++, Fortran 95, Java, Objective-C, Objective-C++. В додаткових проектах підтримуються мови програмування Pascal, Modula-2, Modula-3, Mercury, VHDL, PL/I та D.

За допомогою GCC версії 4.3 створюється код для таких процесорних архітектур: Alpha, ARM, Atmel AVR, Blackfin, HC12, H8/300, IA-32 (x86), x86-64, IA-64, Motorola 68000, MIPS, PA-RISC, PDP-11, PowerPC, R8C/M16C/M32C, SPU, System/390/zSeries, SuperH, SPARC і VAX.

Менш відомі серед підтримуваних процесорів включають A29K, ARC, ETRAX CRIS, D30V, DSP16xx, FR-30, FR-V, Intel i960, IP2000, M32R, 68HC11, MCORE, MMIX, MN10200, MN10300, Motorola 88000, NS32K, ROMP, Stormy16, V850, Xtensa та AVR32.

Окремими проектами підтримуються D10V, LatticeMico32, MeP, Motorola 6809, MicroBlaze, MSP430, Nios II та Nios, PDP-10, TIGCC (варіант для m68k), Z8000 та PIC24/dsPIC.

Зовнішній інтерфейс GCC є стандартом для компіляторів на платформі Unix. Користувач викликає управляючу програму, яка називається gcc. Вона інтерпретує аргументи командного рядка, визначає і запускає для кожного вхідного файлу свої компілятори потрібної мови, запускає, якщо необхідно, асемблер і компоувальник.

Компілятор кожної мови є окремою програмою, до якої подається вхідний текст, на основі якого породжується вихідний опис про-

рами мовою асемблера. Всі компілятори мають загальну внутрішню структуру: front end, за допомогою якого здійснюється синтаксичний аналіз і породжується абстрактне синтаксичне дерево, і back end, за допомогою якого дерево конвертується в Register Transfer Language (RTL), виконуються різні оптимізації, потім породжується опис програми мовою асемблера на основі архітектурно-залежного зіставлення зі зразком.

Головним інструментом для налагодження програм, скомпільованих за допомогою GCC, є GNU Debugger (gdb). Існують також вузькоспеціалізовані засоби для налагодження: Valgrind для пошуку втрат пам'яті (memory leaks) та GNU Profiler (gprof) для визначення, скільки часу йде на виконання тієї або іншої частини програми (так зване «профілювання програми»).

Слід зазначити, що компілятори GCC включають десятки опцій і користуватися ними напряму не зовсім зручно, тому для спрощення роботи рекомендуємо використовувати оболонки або інтегровані середовища розробки – Code::Blocks, Dev-C++, KDevelop, NetBeans, Eclipse (рис. 3.4).

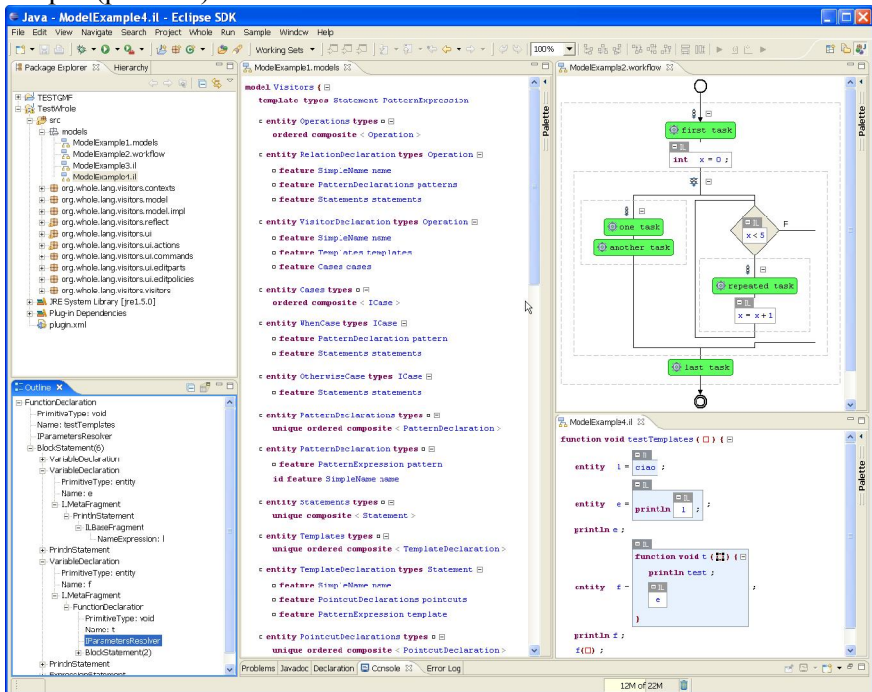

Рис. 3.4. Інтегроване середовище Eclipse

3.2.2.2. Free Pascal

Free Pascal (повна назва Free Pascal Compiler, FPC) – це вільно поширюваний компілятор програм, описаних мовою програмування Паскаль.

FPC – кросплатформенний інструмент, призначений для різних апаратних платформ, зокрема i386, x86-64 (тільки Linux і Windows), PPC, PPC64 (тільки Linux), SPARC (тільки Linux), ARM. Важливою особливістю даного компілятора, на відміну, наприклад, від GNU Pascal, є орієнтація на поширені комерційні діалекти мови Object Pascal і Delphi, які широко застосовуються у вітчизняній системі освіти (рис. 3.5). Поряд з цим FPC включає ряд додаткових засобів, наприклад, підтримується перевизначення операторів.

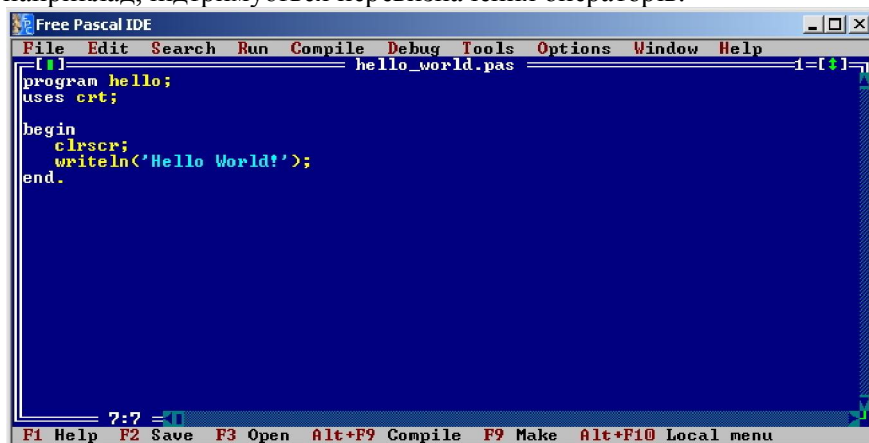

Рис. 3.5. Інтегроване середовище Free Pascal

В останні роки у рамках проекту Free Pascal також розробляється Lazarus (рис. 3.6) – вільно поширюваний аналог середовища розробки Delphi і Lazarus Components Library (LCL) – вільно поширювана бібліотека візуальних компонентів, аналогічна VCL у Delphi.

У Free Pascal підтримується компіляція в кількох режимах, якими забезпечується сумісність із різними діалектами й реалізаціями мови:

TP | режим сумісності з Turbo Pascal: сумісність практично повна, за винятком кількох моментів, пов'язаних з тим, що за допомогою FPC компілюються програми для захищеного режиму процесора, в якому неможливо пряме звертання до пам'яті, портів і т.д.

FPC	власний діалект: відповідає попередньому, розширеному додатковими засобами, такими як, наприклад, перевизначення операторів
DELPHI	режим сумісності з Borland Delphi: включає підтримку клавіш і інтерфейсів [110]
OBJFPC	поєднано об'єктно-орієнтовані засоби Delphi і власні розширення мови
MACPAS	режим сумісності з Mac Pascal
GNU	режим часткової сумісності з GNU Pascal

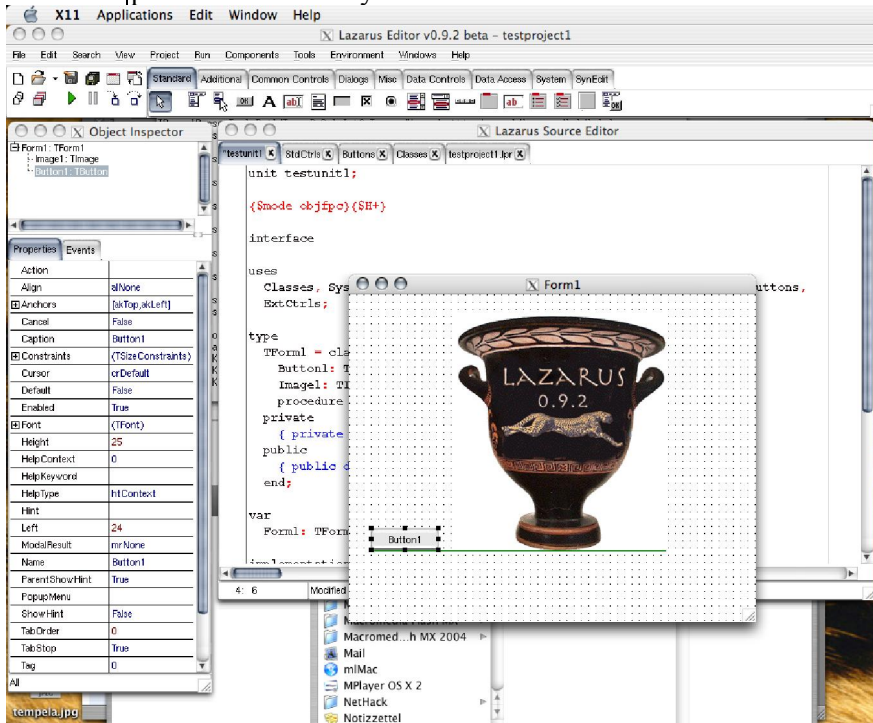

Рис. 3.6. Інтегроване середовище Lazarus

Застосування Free Pascal дозволило, з одного боку, підтримати існуючі методики навчання на основі Borland Pascal 7 та Kylix/Delphi, а з іншого – розширити сферу застосування компіляторів Pascal в навчанні POSIX-сумісних операційних систем [239; 240].

Завершуючи огляд, можна зробити висновок, що застосування мобільних компіляторів є засобом уникнення залежності від використованого середовища програмування.

3.2.3. Мобільні інтерпретовані мови програмування

Як було показано вище, застосування мобільних компіляторів виступає засобом стабілізації таких компільованих мов програмування, як C, C++, Java, Pascal та ін. У той же час слід зазначити, що у вищій школі в навчанні інформатичних дисциплін все більшого застосування набувають *мобільні інтерпретовані мови загального призначення*. Яскравим прикладом такої мови є мова Python, застосування якої дозволило створити незалежні від використовуваної операційної системи курси комп'ютерного моделювання [169; 354] та системного програмування [247].

Python – інтерпретована об'єктно-орієнтована мова програмування високого рівня з динамічною семантикою, розроблена Гвідо ван Россумом в 1990 р. [506]. Структури даних високого рівня разом із динамічною семантикою та динамічним зв'язуванням роблять її привабливою для швидкої розробки програм, а також в якості засобу інтеграції існуючих компонент (саме це дозволило створити новий графічний інтерфейс до системи комп'ютерної математики Maxima [423]). В Python підтримуються модулі та пакети модулів, що сприяє модульності та повторному використанню коду. Інтерпретатор Python та стандартні бібліотеки доступні на всіх основних платформах, тобто сам інтерпретатор є мобільним. В Python підтримується кілька парадигм програмування, зокрема, об'єктно-орієнтована, процедурна, функціональна та аспектно-орієнтована.

Серед основних *переваг* Python можна назвати такі [23; 329]:

- «чистий» синтаксис (для виділення блоків використовуються відступи);
- мобільність програм (внаслідок інтерпретованої природи мови);
- стандартний дистрибутив має велику кількість корисних модулів (включаючи модулі для розробки графічного інтерфейсу);
- можливість використання в діалоговому режимі (корисне для експериментування та розв'язування простих задач);
- стандартний дистрибутив має просте, але разом із тим досить потужне середовище розробки;
- зручність для розв'язування математичних задач (містить засоби роботи з комплексними числами, цілими числами довільної довжини, у режимі безпосереднього введення може використовуватись як потужний символічний калькулятор [165]).

До *недоліків* Python відносять [344]:

- порівняно низьку швидкодію (внаслідок інтерпретованої при-

- роди мови; поступово усувається в нових реалізаціях інтерпретатора);
- відсутність статичної типізації (внаслідок того, що будь-який метод класу є віртуальною функцією);
 - неможливість модифікації вбудованих класів чисел, рядків та списків (з метою збільшення швидкодії);
 - глобальне блокування інтерпретатора (локальна проблема окремих реалізацій);
 - неузгодженість операторів порівняння (при порівнянні необхідно зводити порівнювані величини до одного типу).

Елегантний синтаксис Python, динамічне опрацювання типів, ефективні структури даних високого рівня, простий, але ефективний підхід до об'єктно-орієнтованого програмування, а також те, що це інтерпретована мова, роблять її ідеальною для швидкої розробки та прототипування програм.

Програма мовою Python може бути розширена функціями та типами даних, створеними іншими мовами (C, C++, Pascal тощо).

Python портований на всі відомі платформи – від КПК до мейнфреймів. Існують порти під Windows, всі варіанти UNIX (включно з Linux), Plan 9, Mac OS і Mac OS X, Palm OS, OS/2, Amiga, AS/400 і навіть OS/390 і Symbian [170]. Таким чином, **Python може виступати засобом забезпечення мобільності програм, створених на POSIX-несумісних платформах.**

При цьому, на відміну від багатьох портованих систем, на кожній платформі в реалізації Python підтримуються характерні для даної платформи технології (наприклад, Microsoft COM). Крім того, існує спеціальна версія Python для віртуальної машини Java – Jython, що дозволяє інтерпретатору виконуватися на будь-якій системі, де підтримується Java, класи Java можуть безпосередньо використовуватися з Python і навіть бути написаними на Python. Нещодавно почалася розробка системи, направленої на більш повну інтеграцію з платформою .NET – Iron Python.

Програми, написані на Python, легко читаються. Мова має чіткий і послідовний синтаксис, продуману модульність і масштабованість. Однією з цікавих синтаксичних особливостей мови є виділення блоків програми з допомогою відступів (пробілів чи табуляцій), у Python відсутні операторні дужки (begin/end або фігурні дужки, як у Pascal та C. Враховуючи, що у більшості стилів форматування операторні дужки займають цілий рядок, цей «трюк» дозволяє помітно зменшити кількість рядків програми:

<i>Програма мовою C</i>	<i>Програма мовою Python</i>
<pre>int factorial(int x) { if (x == 0) { return 1; } else { return x * factorial(x-1); } }</pre>	<pre>def factorial(x): if x == 0: return 1 else: return x * factorial(x-1)</pre>

Отже, виконання і навіть коректність програми може залежати від початкових відступів у тексті. Деякі критики мови вважають такі особливості не інтуїтивними, проте досвід застосування Python в якості другої мови програмування показав, що такий підхід виробляє у студентів навички структурування програмного коду.

3.2.4. Відкриті математичні системи

3.2.4.1. Maxima

Maxima – це відома алгебраїчна система, розробка якої почалася в Массачусетському технологічному інституті (МТІ) в 60-х роках минулого століття у рамках проекту MAC. Спочатку дослідження символічного й алгебраїчного опрацювання математичних виразів (symbolic and algebraic computing, SAC) було пов’язане зі штучним інтелектом, однак незабаром вони перетворилися на окрему самостійну галузь досліджень, що відноситься зараз більше до математики, ніж до штучного інтелекту.

Maxima – одна з програм для виконання математичних обчислень, символічних перетворень, а також для побудови різноманітних графіків. Складні обчислення оформляються у вигляді окремих процедур, що можуть потім використовуватися при розв’язуванні інших задач. Система поширюється під ліцензією GPL і доступна як користувачам ОС Linux, так і користувачам Windows.

Застосування *Maxima* надає можливість розв’язувати велику кількість достатньо складних задач, не вдаючись у тонкощі програмування. Завдяки цьому програма одержала широке поширення у фізиці, біології, економіці тощо.

Автоматичне виконання аналітичних перетворень – одна з головних переваг цієї програми. За допомогою *Maxima* можна перетворювати і спрощувати алгебраїчні вирази, диференціювати, обчислювати визначені і невизначені інтеграли, обчислювати скінченні і нескінченні суми і добутки, розв’язувати алгебраїчні і диференціальні рівняння і їх системи, а також розкладати функції в ряди, знаходити

границі. Крім того, Махіма має стандартні доповнення для аналітичних розрахунків.

Для розв'язування задач, які неможливо розв'язати аналітично, до системи Махіма включно велику кількість ефективних алгоритмів для проведення чисельних розрахунків. За допомогою Махіма можна розв'язувати задачі оптимізації (лінійного програмування, знаходження екстремумів функцій), а також задачі математичної статистики. У Махіма реалізовано адаптивний контроль точності, заснований на виборі внутрішніх алгоритмів, що дозволяє її максимізувати.

В пакет вбудовано довідкову систему з прикладами використання тих чи інших функцій.

Система настільки гнучка й універсальна, що її використання може надати неоціненну допомогу в розв'язуванні математичних задач як школяреві, котрий осягає основи математики, так і майбутньому науковцеві, котрий використовує математичні методи для розв'язування різних прикладних задач.

Історія розробки Махіма поділяється на три періоди: науководослідний проект у МТІ, проект під керівництвом Вільяма Шелтера і поточний проект Махіма.

MACSYMA (Проект Mac's SYmbolic MAnipulation System) була розроблена групою Matlab у лабораторії комп'ютерних наук МТІ (спочатку відомої як Проект MAC) у 1969-1972 р. Ця робота була підтримана грантами NSG 1323 NASA, N00014-77-C-0641 Дослідницького агентства ВМС, ET-78-C-02-4687 Міністерства енергетики США і F49620-79-C-020 ВПС США. Macsuma була потім модифікована для використання під операційною системою UNIX (на комп'ютерах DEC VAX і робочих станціях Sun) Ричардом Фейтманом і його колегами з Каліфорнійського університету (Берклі); ця версія Macsuma відома як VAXIMA.

Ліцензування в 70-ті рр. програмних кодів Macsuma призвело до створення інших систем комп'ютерної математики – Maple фірми Waterloo Maple Inc. та Mathematica фірми Wolfram Research. Спільність цих програмних продуктів виражається як у схожому синтаксисі (табл. 3.1), так і в спільних алгоритмах.

Таким чином, Macsuma фактично стала родоначальником всього напрямку програм символічної математики.

«Академічність», неінтуїтивний інтерфейс користувача Macsuma у 80-ті роки суттєво звузили сферу її використання, до того ж лобювання інтересів інших фірм, що виробляли подібні програмні проду-

кти, призвели до фактичної зупинки роботи над нею.

Таблиця 3.1.

Порівняння команд Maxima, Maple та Mathematica

	<i>Maxima</i>	<i>Maple</i>	<i>Mathematica</i>
границя	limit(x-7, x, 3);	limit(x-7, x=3);	Limit[x-7, x->3]
розгортка виразу	expand((a+b)^3);	expand((a+b)^3);	Expand[(a+b)^3]
розклад на множники	factor(%); ezgcd(num, denom);	factor(%); normal(%);	Factor[%]
розв'язування рівнянь	solve(a*x^2=4, x);	solve(a*x^2=4, x);	Solve[a x^2==4, x]
3D-графіка	plot3d(sin(x*y), [x, -2, 2], [y, -1, 1]);	plot3d(sin(x*y), x=-2..2, y=-1..1);	Plot3D[Sin[x y], {x, -2, 2}, {y, -1, 1}]
параметри відображення	set_plot_option([plot_format, gnuplot]);	plotsetup(x11);	Display["math.eps", %, "EPS"]
оточення	plot_options;	plotsetup();	\$DisplayFunction
інтегрування	integrate(x^2*sin(alpha*x), x, 0, beta);	int(x^2*sin(alpha*x), x=0..beta);	Integrate[x^2 Sin[alpha x], {x, 0, beta}]
розклад цілого числа на множники		ifactor(%);	FactorInteger(%)
квадратний корінь	sqrt(3);	sqrt(3);	Sqrt[3]
числове значення	ev(%, numer);	evalf(%);	N[%, 10]
підстановка	ev(%, x=1, y=2); або at(%, [x=1, y=2]);	eval(%, [x=1, y=2]);	ReplaceAll[%, {x->1, y->2}]
сума ряду	sum((1+i)/(1+i^4), i, 1, 10);	sum((1+i)/(1+i^4), i=1..10);	Sum[(1+i)/(1+i^4), {i, 1, 10}]
відкладене обчислення	'sum((1+i)/(1+i^4), i, 1, 10);	Sum((1+i)/(1+i^4), i=1..10);	:=

	<i>Maxima</i>	<i>Maple</i>	<i>Mathematica</i>
ня суми ряду			
добуток ряду	<code>product((i^2+3*i-11)/(i+3), i, 0, 10);</code>	<code>product((i^2+3*i-11)/(i+3), i=0..10);</code>	<code>Product[(i^2+3*i-11)/(i+3), {i, 0, 10}]</code>
відкладене обчислення добутку ряду	<code>'product((i^2+3*i-11)/(i+3), i, 0, 10);</code>	<code>Product((i^2+3*i-11)/(i+3), i=0..10);</code>	<code>:=</code>
нескінченність	INF	infinity	Infinity
комплексні числа	%I	I	I
	<code>rectform(%);</code>	<code>convert(%, rect);</code>	
	<code>polarform(%);</code>	<code>convert(%, polar);</code>	
	<code>realpart(%);</code>	<code>Re(%);</code>	<code>Re[%]</code>
	<code>imagpart(%);</code>	<code>Im(%);</code>	<code>Im[%]</code>
	<code>abs(%);</code>	<code>abs(%);</code>	<code>Abs[%]</code>
	<code>carg(%);</code>	<code>argument(%);</code>	<code>Arg[%]</code>
тригонометрична форма	<code>trigsimp(%);</code> <code>trigrat(%);</code>	<code>simplify(%);</code>	<code>Simplify[%],</code> <code>TrigSimp[%],</code> <code>TrigReduce[%]</code>
	<code>trigexpand(%);</code>		<code>TrigExpand[%]</code>
other	<code>trigrat(%);</code>		<code>TrigFactor[%]</code>
функції	<code>f(x):=x^2+1/2;</code> або <code>define(f(x), x^2+1/2);</code>	<code>f:=x->x^2+1/2;</code> або <code>f:=unapply(x^2+1/2, x);</code>	<code>f[x_]=x^2+1/2</code> або <code>f=Function[x, x^2+1/2]</code>
похідна	<code>diff(f(x), x, 2);</code>	<code>diff(f(x), x&2);</code>	<code>D[f[x], {x, 2}]</code>
відкладене обчислення похідної	<code>'diff(f(x), x, 2);</code>	<code>Diff(f(x), x&2);</code>	<code>:=</code>
масиви	<code>array([x, y], 300);</code>	<code>x :=</code> <code>array(1..300);</code>	<code>Array[x, 300]</code>
поділ на складові вирази	<code>pickapart(%, 4);</code>	<code>addressof(%);</code>	<code>FullForm[%];</code>

	<i>Maxima</i>	<i>Maple</i>	<i>Mathematica</i>
		<code>disassemble(%);</code>	<code>[[3]]</code>
		<code>pointto(a[2]);</code>	<code>ReplacePart[Out[3 2], Expand[Out[54]], 1]</code>
		<code>rhs(solutions[2]);</code>	
кінець команди	<code>;</code> або <code>\$</code>	<code>;</code>	новий рядок або <code>;</code>
діапазон	<code>[x, -2, 2]</code>	<code>x=-2..2</code>	<code>{x, -2, 2}</code>
множення	<code>*</code>	<code>*</code>	пробіл або <code>*</code>
результат останньої операції	<code>%</code>	<code>%</code>	<code>%</code>
надання значення	<code>:</code>	<code>:=</code>	<code>=</code>
перевірка на рівність	<code>=</code>	<code>=</code>	<code>==</code>

Новий етап у розвитку Maxima настав у 1999 році, коли минув термін дії патенту, і права на Maxima повернулись до одного з її авторів – Вільяма Шелтера, який виконав повну переробку системи та залучив до її відкритої розробки провідних спеціалістів.

Вільям Шелтер розробляв і підтримував цю версію Maxima із самого початку проекту до своєї передчасної кончини в 2001 році. З листопада 2001 року проект Maxima підтримується роботою команди на чолі з Джеймсом Амундсоном і Ричардом Фейтманом.

Сьогодні проект продовжує активно розвиватися, і участь в ньому є кращою візитною карткою для математиків та програмістів з усього світу. Завдяки зусиллям інтернаціональної команди розробників Maxima набула ряд особливостей, що дозволяють використовувати її у вітчизняній системі освіти: система повністю відкрита, ліцензійно чиста і безкоштовна, незалежна від використовуваної операційної системи й апаратної платформи; невелика за розміром, невимоглива до апаратних ресурсів; надає користувачеві широкий вибір інтерфейсів.

Система комп'ютерної математики Maxima адаптована до потреб різних категорій користувачів. Текстове ядро системи (рис. 3.7) дозволяє побудувати такі спеціалізовані інтерфейси за допомогою технології «програмних обгорток» [135; 290; 305; 289; 298; 306; 423].

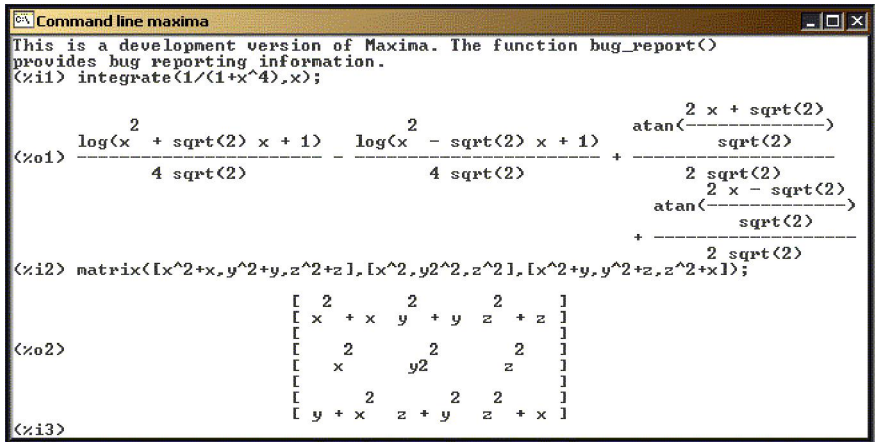

Рис. 3.7. Консольний інтерфейс Maxima

Графічний інтерфейс xmaxima (рис. 3.8) додає до ядра СКМ засоби побудови графіків та виклику довідкової системи. Сьогодні цей інтерфейс повністю локалізований і рекомендується до застосування на комп'ютерних системах з мінімальними ресурсами.

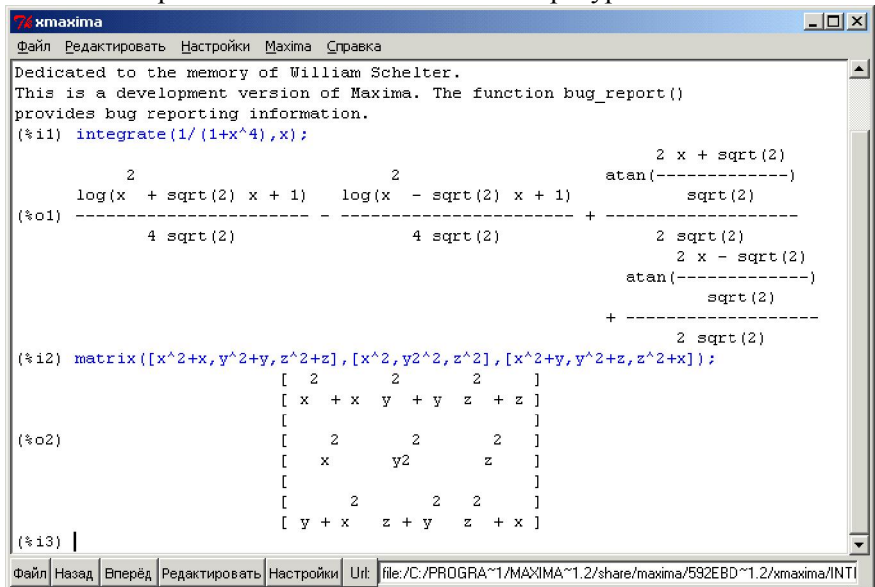

Рис. 3.8. Графічний інтерфейс xmaxima

Найбільш придатним для початківців виявився інтерфейс

wxMaxima (рис. 3.9), що включає розвинені засоби конструювання вхідних виразів. Інтерфейс TeXmacs відповідає концепції WYSIWYW (What You See Is What You Want) та спрямований на використання науковцями, являючи собою уніфіковане середовище для створення структурованих документів з різними типами об'єктів (текстових, графічних, математичних, керованих тощо). Для відображення результатів використовується система TeX (рис. 3.10).

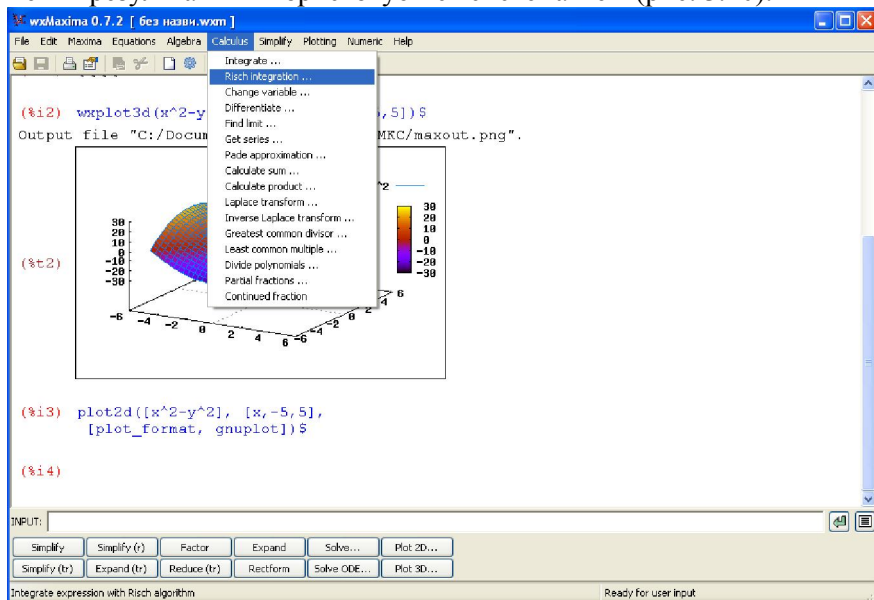

Рис. 3.9. Графічний інтерфейс wxMaxima

Інтерфейс Symaxx/2 (рис. 3.11) орієнтований на подання задачі у вигляді набору взаємопов'язаних текстових, графічних і обчислювальних об'єктів та спрямований на застосування студентами інженерних спеціальностей.

Головним недоліком існуючих інтерфейсів Maxima була відсутність їх локалізованих версій, що є необхідною умовою популяризації даної системи серед вітчизняних користувачів. Адже для того, щоб вільно працювати у розвиненому середовищі комп'ютерної математики, необхідно володіти не тільки англійською, а й її «математичним діалектом».

Починаючи з моменту входження у групу розробників Maxima в 2002 році, нами ведеться цілеспрямована робота з її локалізації. Результатами цієї роботи є створення російського варіанту інтерфейсу

хmaxima (2004 р.), російського (2006 р.) та українського (2007 р.) ва-
ріантів інтерфейсу wxMaxima (рис. 3.12).

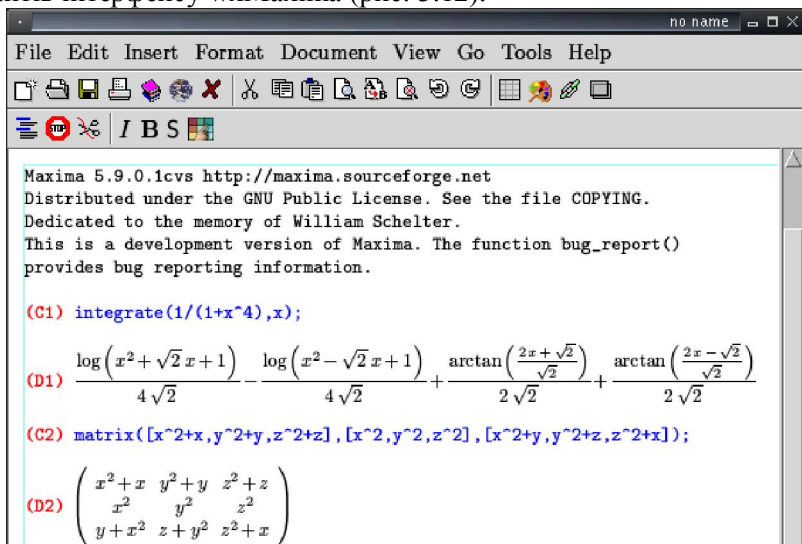

Рис. 3.10. Інтерфейс ТеХмас

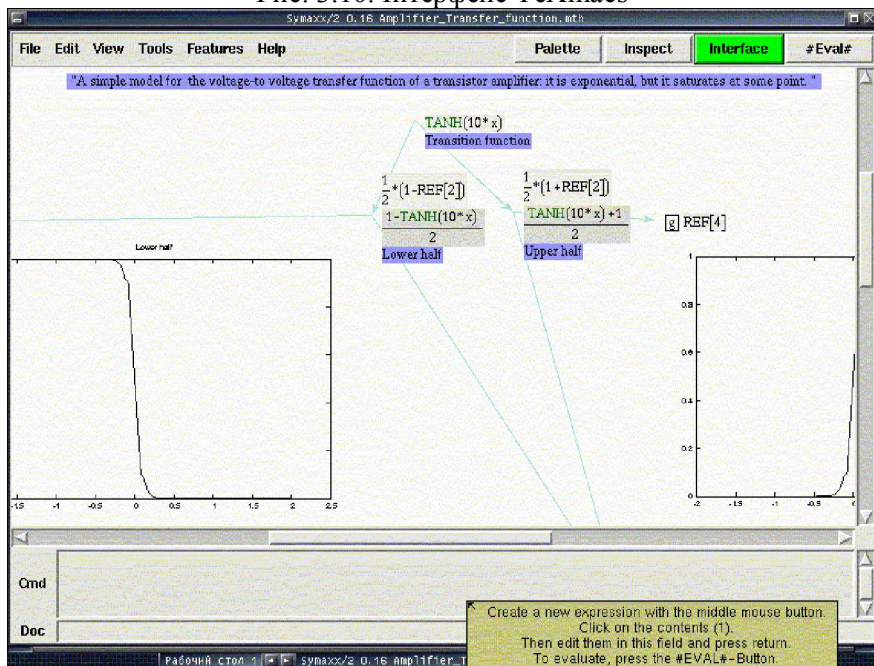

Рис. 3.11. Інтерфейс Сумахх/2

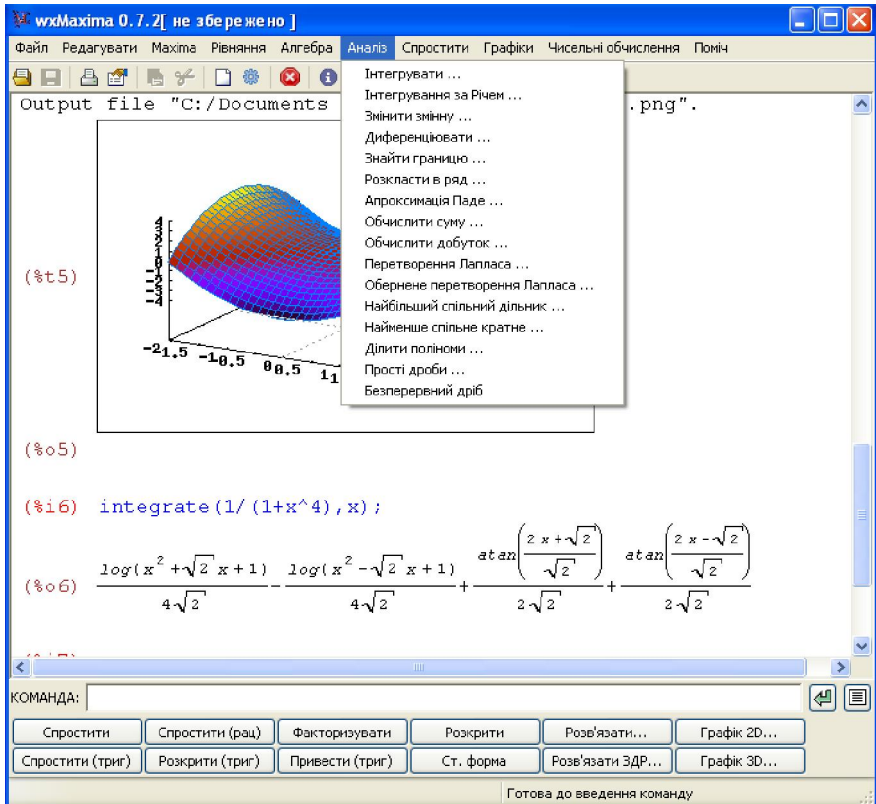

Рис. 3.12. Локалізований інтерфейс wxMaxima

Починаючи з серпня 2007 р., результати виконаної роботи входять у стабільну версію системи, що доступна для завантаження за адресою:

<http://heanet.dl.sourceforge.net/sourceforge/maxima/maxima-5.17.0.exe>

Тривала історія розвитку системи, оптимізовані алгоритми, POSIX-сумісність, невимогливість до ресурсів, спільні з іншими СКМ засоби роботи, ліцензійна чистота, безоплатність, різноманітність інтерфейсів користувача та локалізація – все це дозволяє рекомендувати СКМ Maxima до широкого впровадження у вітчизняній системі освіти в якості стабільного програмного забезпечення математичного призначення.

3.2.4.2. Scilab

Scilab – пакет наукових програм для чисельних обчислень, що створює потужне відкрите оточення для інженерних і наукових роз-

рахунків. Розробка розпочата у 1980-ті рр.; з 1994 року вільно поширюється через Інтернет. З 2003 р. Scilab підтримується компанією Scilab Consortium. У ній зараз 25 учасників, зокрема Mandriva, INRIA та ENPC (Франція).

Scilab містить сотні математичних функцій з можливістю додавання нових, написаних різними мовами (C, C++, Fortran та ін.). В Scilab підтримуються різноманітні структури даних (списки, поліноми, раціональні функції, лінійні системи) в інтерпретованій мові високого рівня. Scilab був спроектований так, щоб бути відкритою системою, в яку користувачі можуть додавати свої типи даних і операції над цими даними шляхом перевизначення.

У системі доступна наступна функціональність (рис. 3.13):

- 2D- і 3D-графіка, анімація;
- лінійна алгебра, розріджені матриці;
- поліноміальні та раціональні функції;
- інтерполяція, апроксимація;
- моделювання;
- Scicos: гібрид системи моделювання динамічних систем і симуляції;
- диференціальні і недиференціальні оптимізації;
- опрацювання сигналів;
- паралельне програмування;
- статистика;
- робота з клітковими автоматами;
- інтерфейс до Fortran, Tcl/Tk, C, C++, Java, LabVIEW [5].

Scilab включає схожу з MATLAB мову програмування: в складі пакету є утиліта, за допомогою якої можна конвертувати документи з Matlab у Scilab. До складу пакету також входить Scicos – інструмент для редагування блокових діаграм і симуляції, який є аналогом пакету Simulink з MATLAB (рис. 3.14) [452]. Існує можливість спільного використання Scilab з програмою LabVIEW.

За допомогою Scilab можна опрацьовувати елементарні і велике число спеціальних функцій (Бесселя, Неймана, інтегральні функції), система включає потужні засоби роботи з матрицями, поліномами (у тому числі і символічні перетворення), проводити чисельні обчислення і розв'язувати задачі лінійної алгебри, оптимізації і симуляції, потужні статистичні функції, а також засоби для побудови і роботи з графіками. Для чисельних розрахунків використовуються бібліотеки Lapack, LINPACK, ODEPACK, Atlas та інші.

Scilab доступний для різних POSIX-сумісних операційних систем, включаючи Linux та Windows.

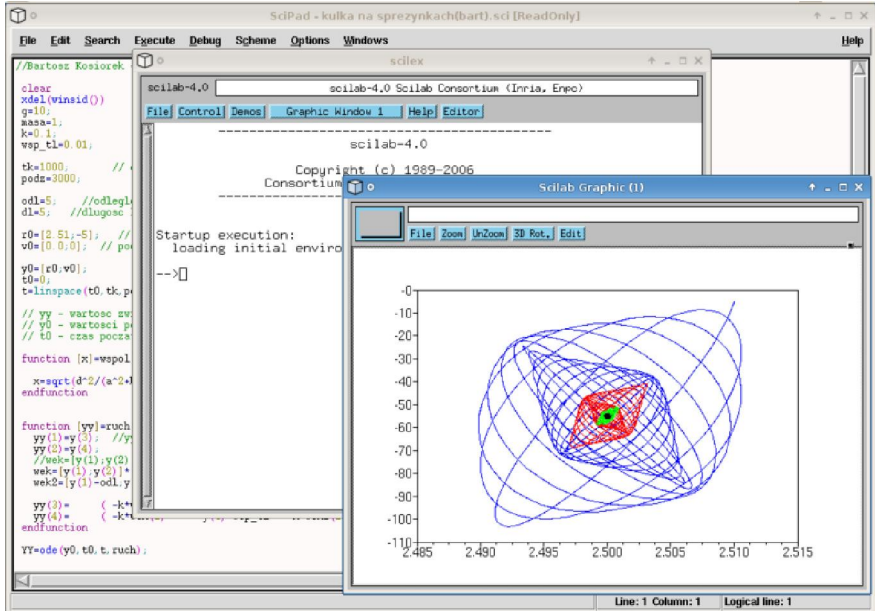

Рис. 3.13. Інтерфейс Scilab

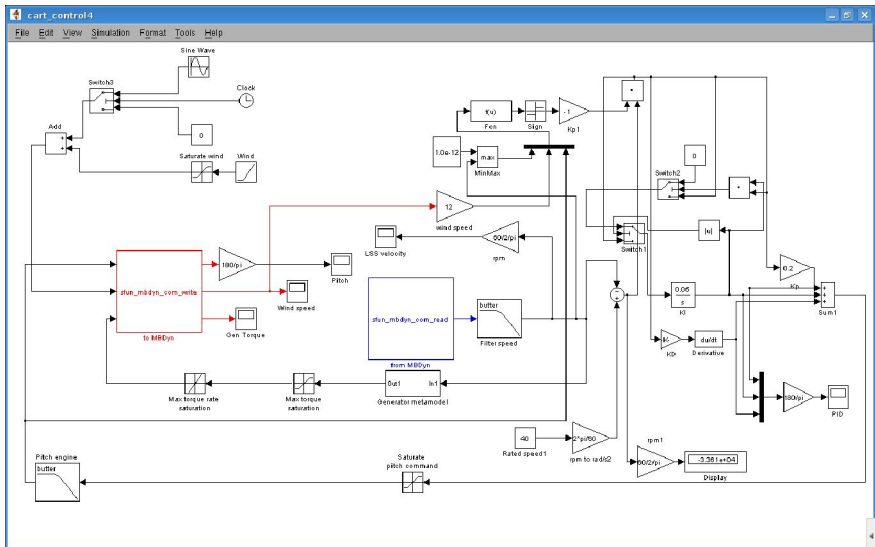

Рис. 3.14. Інтерфейс пакету Scicos

3.2.5. Спеціалізовані предметні середовища

3.2.5.1. Оболонка експертних систем CLIPS

Робота з програмним інструментарієм – один із головних напрямів прикладної інформатики, оскільки це дає можливість ознайомити студентів з інформаційними технологіями, з можливими сферами їх застосування в навчанні та в майбутній професійній діяльності. Традиційно вивчення теми «Штучний інтелект. Експертні системи» (за відсутності в навчальному плані окремого предмету «Інтелектуальні системи») починається з подання прикладів штучного інтелекту, бо історично першим науковим напрямком, в зв'язку з яким появився термін «штучний інтелект», була імітація на ЕОМ творчих процесів: складання віршів і музики, доведення теорем, гра в шахи та шашки, переклад текстів тощо [268].

Сучасні експертні системи (ЕС) – це складні програмні комплекси, в яких акумулюються знання та емпіричний досвід фахівців у конкретних предметних галузях і через які поширюється цей емпіричний досвід для консультування інших користувачів. Розробка експертних систем спрямована на використання ЕОМ для опрацювання даних в тих галузях науки і техніки, де традиційні методи моделювання малоприматні.

Саме тому при розгляді теми «Штучний інтелект. Експертні системи» головну увагу приділяють готовим програмним засобам – оболонкам експертних систем FirstClass та Visual Expert. Головною особливістю цих оболонок є візуальний інтерфейс до бази знань та жорстко зафіксовані правила виведення. Це, з одного боку, дозволяє швидко побудувати експертну систему, але з іншого, – звужує клас систем, що можуть бути побудовані.

У візуальних оболонках ЕС реалізується найвищий рівень абстракції, тоді як в функціональних та декларативних мовах програмування – найнижчий. Середній рівень абстракції забезпечується в оболонках ЕС, що, поряд із візуальним інтерфейсом, включають мови для створення баз знань та побудови запитів до них.

Останні оболонки є цілком придатними для навчання ЕС у ВНЗ як педагогічного, так і технічного спрямування: лише трохи програючи у простоті роботи з суто візуальними оболонками, їх використання надає студентам можливість глибше опанувати розглядувану тему. При виборі засобу навчання ЕС доцільно застосовувати табл. 3.2.

Таблиця 3.2.

Вибір засобу навчання ЕС в залежності від навчального часу

Навчальний час, год.	Середовище навчання ЕС	Рівень абстракції	Засіб навчання
< 6	Суто візуальна оболонка	найвищий	FirstClass, Visual Expert
6–12	Візуальна оболонка із вбудованою мовою	середній	CLIPS, BESS
> 12	Функціональна чи декларативна мова програмування	низький	Lisp, Prolog, Scheme

Серед багатьох існуючих оболонок ЕС однією з найбільш популярних є оболонка CLIPS, що має понад 20 років історії розвитку та широку інсталяційну базу [405]. Ця оболонка вигідно відрізняється від інших швидкістю та відкритістю, проте для не англomовного користувача її зручність обмежена неможливістю подання фактів та правил рідною мовою.

З метою подолання цього обмеження була розроблена локалізована версія CLIPS 6.23 (рис. 3.15), що може експлуатуватися на POSIX-сумісних платформах [297].

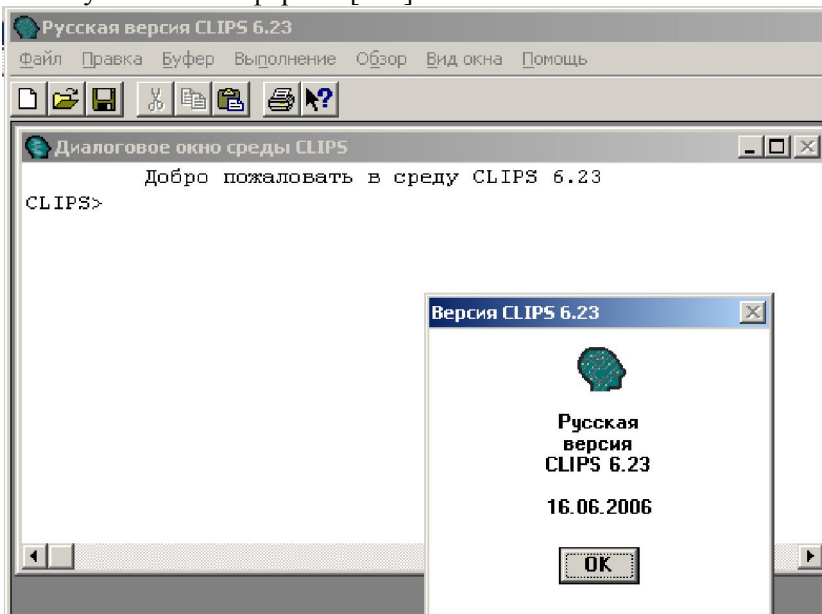

Рис. 3.15. Головне вікно CLIPS

Спочатку абревіатура CLIPS була назвою мови (мова C, інтегрована з продукційними системами), зручної для розробки баз знань і макетів експертних систем. Мова CLIPS була створена в Центрі космічних досліджень NASA у 1984 році.

Сьогодні CLIPS являє собою сучасний інструмент, призначений для створення експертних систем. CLIPS складається з експертної оболонки зі своїм способом подання знань, гнучкої і потужної мови і кількох допоміжних інструментів.

Головна перевага CLIPS у тому, що використання мови і середовища CLIPS дають змогу користувачам швидко створювати ефективні, компактні експертні системи. При цьому користувач застосовує арсенал вже готових інструментів (механізм управління базою знань, механізм логічного виведення, менеджери різних об'єктів CLIPS) і конструктори (упорядковані факти, шаблони, правила, функції, родові функції, класи, модулі, вбудовану мову COOL для об'єктно-орієнтованого програмування).

Локалізовані інтерфейс користувача, системні повідомлення, синтаксис та довідкова систему CLIPS (рис. 3.16) дають наступні переваги:

- а) зручність у використанні та при написанні експертних систем;
- б) якщо виникає помилка, видаються повідомлення рідною мовою, що полегшує розуміння змісту помилки;
- в) при написанні програми користувач має можливість застосовувати російські та українські позначення фактів, змінних, правил, процедур тощо [285].

Для демонстрації прикладів можна використовувати російську Windows-версію CLIPS 6.23, що цілком сумісна з базовою специфікацією мови.

Основним методом роботи з CLIPS є застосування командного рядка. Після появи в головному вікні CLIPS запрошення – *CLIPS>* – команди користувача можуть вводитися в середовище безпосередньо з клавіатури. Команди можуть бути викликами системних функцій чи функцій користувача, конструкторами різних даних CLIPS тощо. У випадку виклику користувачем деякої функції вона негайно виконується, а результат її роботи відображається на екрані.

Зауважимо, що всі операції, вказівки про виконання яких задаються у командному рядку, відображені у відповідних пунктах меню.

Для того щоб запустити експертну систему на виконання, необхідно ввести команду *reset* і команду *run*. Після цього система готова

до використання. Для повторного запуску експертної системи необхідно ще раз виконати команди *reset* і *run*.

Рис. 3.16. Головной файл помощи

Відразу після запуску середовища CLIPS на виконання на екрані з'являється запрошення, в якому користувач сповіщається про те, що він працює з інтерпретатором. У режимі інтерпретатора користувач може використовувати безліч команд: створювати нові факти, правила, описувати функції, використовувати конструктори, об'єкти CLIPS тощо.

Факти – одна з основних форм подання даних в CLIPS. У CLIPS фактом є список неподільних значень примітивних типів даних. В системі CLIPS підтримується два типи фактів – упорядковані факти і неупорядковані факти чи шаблони. Факти можна додавати, вилучати, змінювати і дублювати, вводючи відповідні команди з клавіатури або з програми.

Правила в CLIPS призначені для визначення евристик так званих «емпіричних правил», за якими визначається набір дій, що виконуються при виникненні деякої ситуації. Правила (продукції) складаються з умов (Якщо) і наслідку (То). Ліва частина правила задається набором умовних елементів, що звичайно складаються з умов. Всі умови в лівій частині правила поєднуються за допомогою неявного логічного оператора *and*. Права частина правила містить список дій, виконуваних при реалізації правила через механізм логічного виведення. Для відокремлення правої і лівої частини правил використовується символ $=>$. Дії, вказані в правилі, виконуються послідовно, але тоді і тільки тоді, коли всі умовні елементи в лівій частині цього правила задовольняють іншим. Якщо в правій частині правила не визначена жодна дія, правило може бути проаналізоване, але при цьому нічого не відбудеться.

Функцією в CLIPS називається частина коду, що має ім'я і при виконанні якої повертається результат виконаної дії (наприклад, екранне подання повідомлення). Функції, результат виконання яких не повертається, але при цьому виконуються певні дії, називаються командами. В CLIPS визначено кілька типів функцій – визначені користувачем *зовнішні функції*, *системні (внутрішні) функції*, функції, визначені в середовищі CLIPS за допомогою конструктора *deffunction* та *родові функції*.

Функції можуть вводитися з клавіатури або використовуватися в правилах, повідомленнях, визначених користувачем в функціях чи родових функціях. CLIPS містить великий набір функцій, використання яких може задовольнити будь-які потреби користувача, серед яких логічні і математичні функції, функції роботи з рядками і скла-

деними величинами, функції введення/виведення, процедурні функції, функції для роботи з методами родових функцій, функції для роботи з конструкторами.

В меню допомоги наведено приклад експертної системи, призначеної для діагностування загального стану хворого, визначення типу захворювання і надання користувачеві рекомендацій стосовно першої медичної допомоги (рис. 3.17).

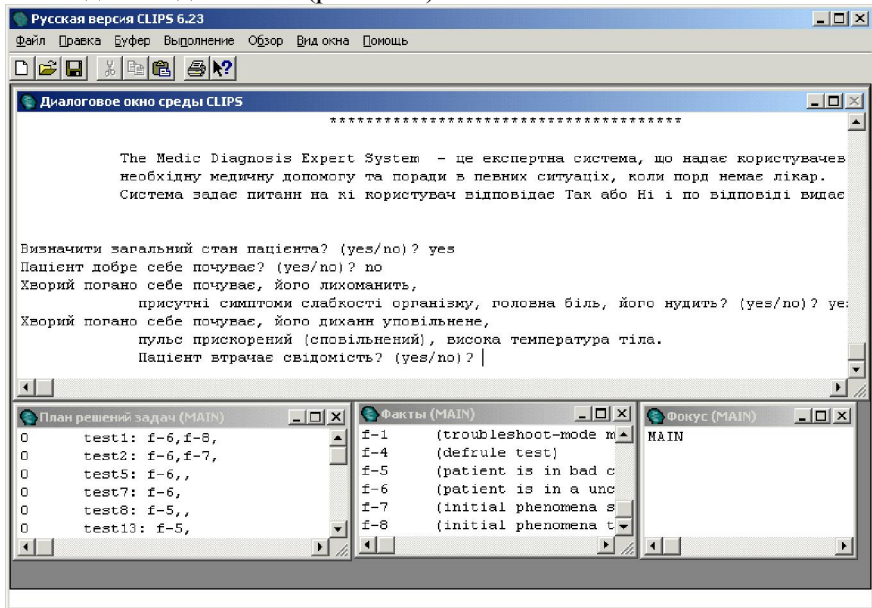

Рис. 3.17. Робота з експертною системою в CLIPS

Щоб запустити приклад ЕС, його слід зберегти в текстовому файлі з розширенням *.clp* та за допомогою команди *load* завантажити програму в середовище CLIPS. Далі треба виконати команди (reset) і (run). Після цього повідомляється про наявність помилок у програмі, а якщо вони відсутні, то програма готова для демонстрації. Далі відбувається робота користувача з системою, при цьому користувачеві видаються певні рекомендації, що генеруються в системі автоматично за визначеними у ЕС правилами.

Однією з основних характеристик CLIPS є її продуктивність, тобто швидкість одержання результату і його вірогідність (надійність). В CLIPS передбачено надання пояснень, чому запропоновано саме таке рішення, і його обґрунтування. Система не вимагає інста-

ляції, мала за розміром (не більше 825 кілобайт) та невимоглива до апаратних ресурсів.

CLIPS – це вільно поширюваний продукт, локалізована версія якого створена для всіх сучасних операційних систем. Це дає можливість стабілізувати засоби навчання та зміст теми «Штучний інтелект. Експертні системи», зробивши її незалежними від операційної системи.

3.2.5.2. Мультимедійне об'єктно-орієнтоване середовище Squeak

Мова Smalltalk була розроблена як програмна частина проекту Алана Кея Dynabook (п. 2.2.1). Smalltalk є одночасно і мовою програмування, і середовищем розробки програм. Це чисто об'єктно-орієнтована мова, у якій абсолютно все розглядається як об'єкти. Як зазначає один з її розробників Д. Інгаллс, «мета проекту Smalltalk – зробити світ інформаційних ресурсів доступним для дітей будь-якого віку. Всі труднощі полягають у тому, щоб знайти й застосувати досить прості й ефективні метафори, що дозволить людині вільно оперувати найрізноманітнішими даними – від чисел і текстів до звукових і зорових образів» [473]. В основу мови покладені дві прості ідеї: 1) усе є об'єктами; 2) об'єкти взаємодіють, обмінюючись повідомленнями.

Більш глибокий аналіз Smalltalk показує, що це ретельно продумана фундаментальна розробка, яка не має прямих аналогів у традиційній практиці виробництва програмної продукції, оскільки охоплює на єдиній концептуальній основі всі відомі програмно-апаратні рівні віртуальної машини користувача. При цьому мікропроцесорна (апаратна) реалізація основних системних класів може не тільки значно випередити сучасний рівень розвитку ЕОМ, але й забезпечити ефективну реалізацію подальших поколінь ЕОМ [119].

Світову популярність набула версія Smalltalk-80, комерційні реалізації якої вийшли в 1981 р. Smalltalk увібрав у себе багато чого з проекту Dynabook: у ньому вперше використано растрову графіку з вікнами, що перекриваються, меню, іконками й маніпулятор «миша». В Smalltalk закладено основи сучасного графічного інтерфейсу користувача, на яких безпосередньо базуються інтерфейси Macintosh, Windows і Motif.

В 1995 р. А. Кей, Д. Інгаллс і Т. Кьохлер працювали в Apple, будучи усе ще зацікавленими у своєму баченні Dynabook як середовища розробки для побудови освітнього програмного забезпечення, яке

зможуть використати (і навіть програмувати) не лише технічні фахівці. На жаль, у комерційних реалізаціях Smalltalk, що одержали поширення на той час, зникли багато ідей проекту Dynabook, тому, вирішивши, що «правильного» Smalltalk не існує, А. Кей з товаришами почали створення Squeak («Скрип») – відкритого, вільно поширюваного середовища розробки. У вересні 1996 р. Squeak став доступний в Інтернет. За минулі роки він був успішно перенесений на різні варіанти UNIX, Windows і навіть Windows CE.

Сьогодні розробка Squeak продовжується тією ж групою в Walt Disney Imagineering – дане середовище використовується у багатьох диснейвських проектах.

В мультимедійному об'єктно-орієнтованому середовищі Squeak з'являється усе більше властивостей проекту Dynabook – потужна 2D- і 3D-графіка, багатоголосий і синтезований звук, підтримка анімації й відео, засоби для роботи з різноманітними медіа-форматами тощо (рис. 3.18). Squeak сьогодні – практичний Smalltalk, у якому дослідник, викладач або зацікавлений студент може переглянути вихідний код для будь-якої частини системи, включаючи графічні примітиви й саму віртуальну машину, і виконати будь-які зміни без необхідності використання мови, відмінної від Smalltalk (рис. 3.19).

Рис. 3.18. Мультимедійне об'єктно-орієнтоване середовище Squeak

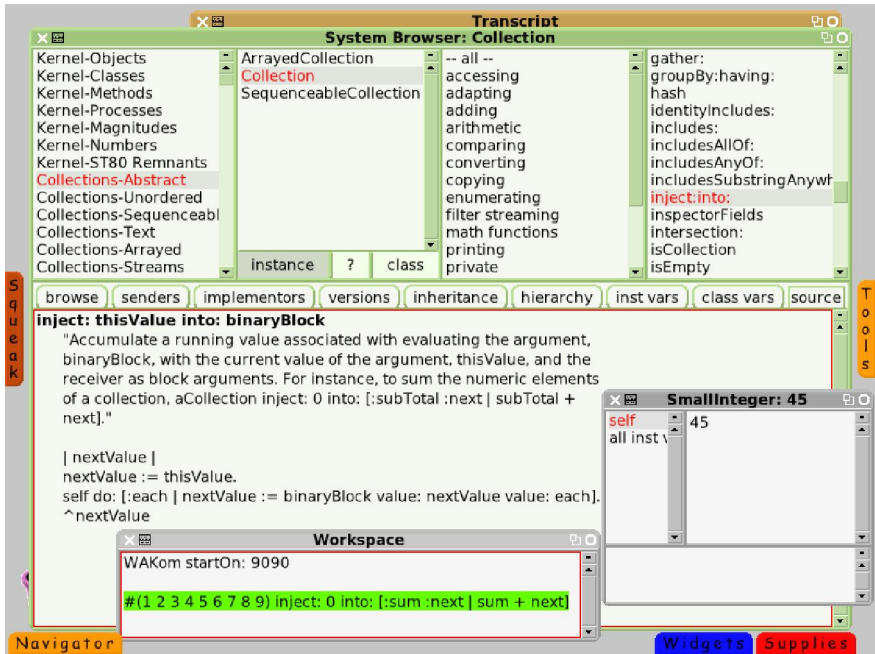
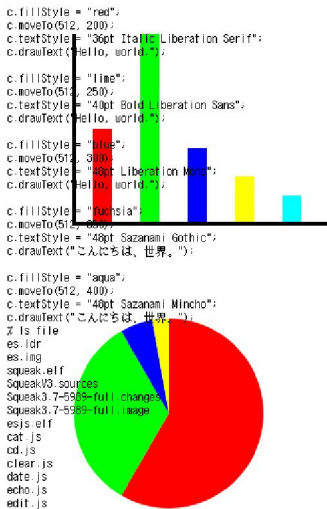

Рис. 3.19. Браузер вихідного коду Squeak

Squeak включає в себе ряд інтерфейсів користувача: Morphic (основний інтерфейс), eToys (мова візуальних сценаріїв, що базується на Morphic), новий експериментальний інтерфейс Tweak та MVC (наслідуваний від початкового інтерфейсу користувача Smalltalk-80).

Squeak використовується як основний компонент в новій операційній системі Es (рис. 3.20). Багато розробників Squeak співпрацюють у проєкті Stoquet (Крокет) – надбудовою Squeak, метою якої є створення мережної операційної системи реального часу, що утворює спільний робочий простір з 2D- та 3D-засобами між кількома користувачами. В ньому забезпечується гнучка структура, в якій більшість концепцій інтерфейсу користувача можуть бути швидко прототиповані і розгорнуті в потужне середовище моделювання. Додатки, створені за допомогою програмного забезпечення для розробників (SDK), можуть бути використані для підтримки високомасштабованої спільної візуалізації даних, віртуального навчання та вирішення проблем навколишнього середовища, 3D-Wiki, онлайнних ігрових середовищ (MMORPG), взаємопов'язані багатокористувацькі віртуальні середовища та ін. (рис. 3.21, 3.22).

Hello, world.
 Hello, world.
 Hello, world.
 こんにちは、世界。
 こんにちは、世界。

Рис. 3.20. Операційна система Es

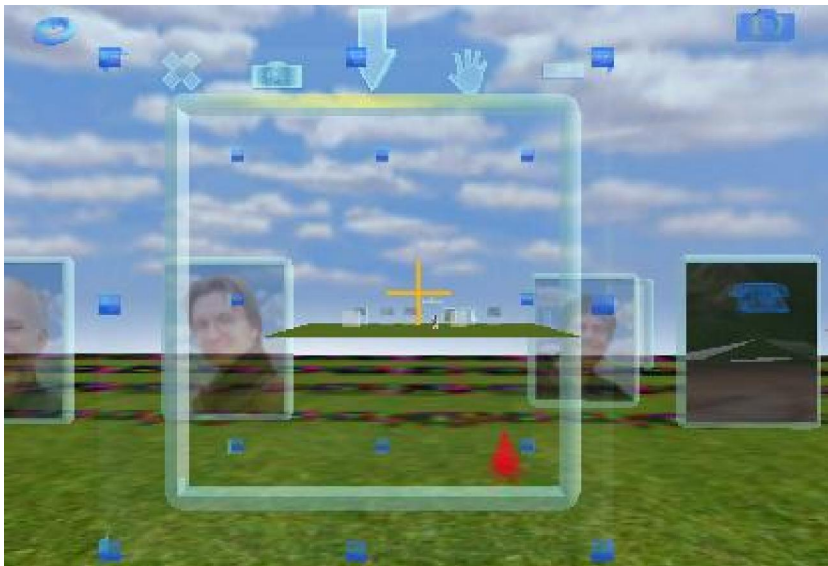

Рис. 3.21. 3D-карта в середовищі Croquet

Таким чином, Squeak є розвиненим об'єктно-орієнтованим мультимедіа-середовищем мови Smalltalk, в якому реалізовані основні концепції мобільного навчання та програмування як «другої грамотності» [73]. Вибір Squeak в якості основного компоненту проекту

OLPC дозволяє говорити про його високу стабільність, наявність мобільних реалізацій (рис. 3.23) – про мобільність, а реалізація об'єктного підходу – про фундаментальність даного середовища.

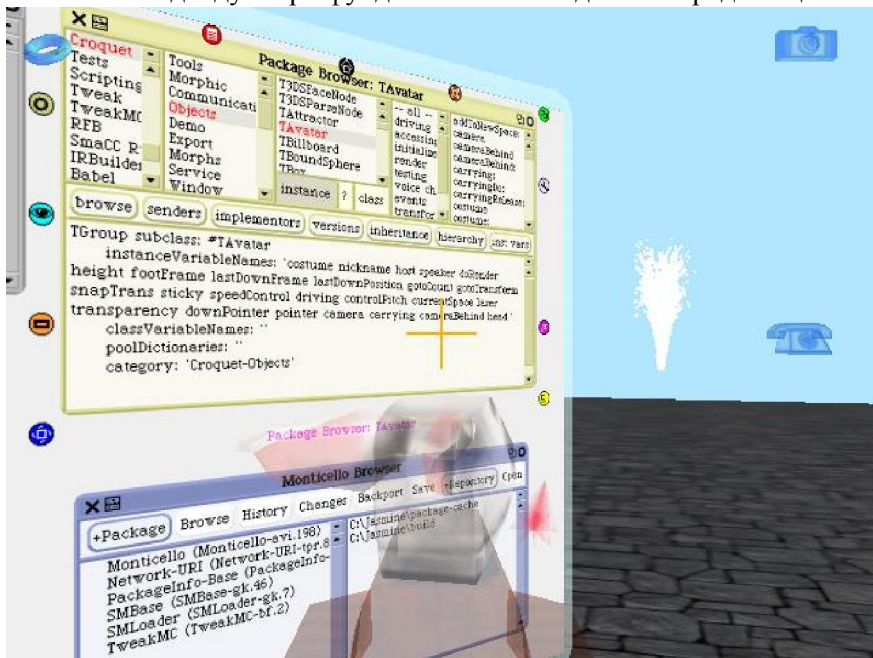

Рис. 3.22. Редагування вихідних кодів Croquet у 3D-середовищі

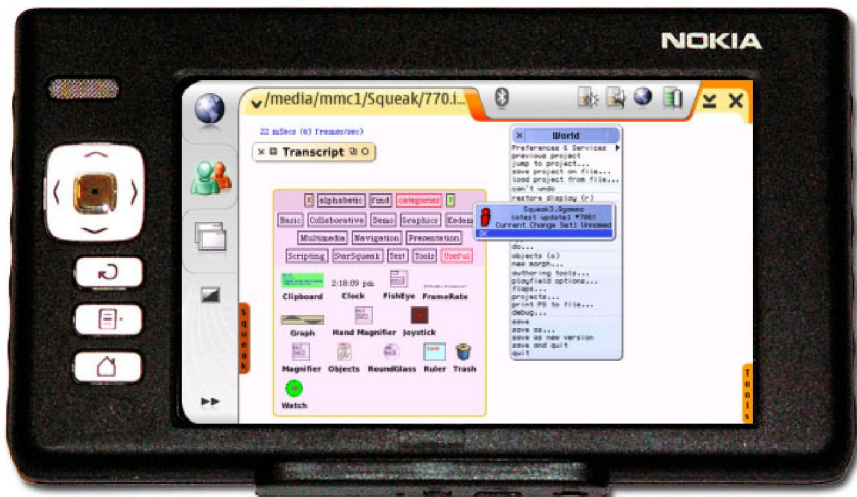

Рис. 3.23. Мобільний Squeak на комунікаторі Nokia 770

3.2.6. Web-середовища

Всесвітні програми Intel World Ahead Education та One Laptop per Child, спрямовані на насичення освітнього ринку недорогими комп'ютерами для забезпечення рівного доступу до засобів ІКТ, викликали до життя концепцію *нетбука* (з англ. netbook) – невеликого ноутбуку, призначений для доступу до Інтернет та роботи з офісними додатками. Нетбуки відрізняються компактними розмірами (діагональ екрану 7–10 дюймів), невеликою вагою, низькими енерговитратами і відносно невисокою вартістю.

Дані пристрої займають проміжне положення між мобільними Інтернет-пристроями (MID) та КПК «знизу» і субноутбуками «зверху». Через високу вартість швидкісної флеш-пам'яті вони оснащені твердотільними жорсткими дисками (SSD) відносно малого розміру (порядку 4 Гб), що, поряд із невисокою швидкодією та малим обсягом оперативної пам'яті, суттєво утруднює застосування таких ресурсоємних додатків, як розвинені середовища програмування, системи комп'ютерної математики і т.п.

Для розв'язання цієї проблеми пропонуємо перейти до *мережецентричної моделі* навчання, за якої ресурсоємні додатки працюють на Інтернет-серверах, а головним клієнтським додатком виступає Web-браузер.

3.2.6.1. Онлайн-IDE

Software as a service (SaaS) – *програмне забезпечення як послуга* – це модель пропозиції програмного забезпечення користувачеві, при якій постачальник розробляє Web-додаток, розміщує його і управляє ним (самостійно або через третіх осіб) з метою і можливістю використання замовниками через Інтернет. Замовники платять не за володіння програмним забезпеченням як таким, а за його використання (через API, що доступний через Web і в якому часто використовуються Web-служби). Близьким до терміну SaaS є термін «додаток за запитом» (On-Demand).

Принциповою відмінністю моделі SaaS від інших (Hosted Applications і Application Service Provider (ASP)) є те, що отримується саме послуга і інтерфейс (призначений для користувача або програмний), тобто деяка функціональність без жорсткої прив'язки до способу її реалізації.

У моделі SaaS:

- додаток пристосований для віддаленого використання;
- одним додатком користується кілька клієнтів;

– модернізація додатку відбувається плавно і прозоро для клієнтів;

– для платних послуг: оплата здійснюється як щомісячна абонементська плата або на основі об'єму транзакцій, а підтримка додатку входить до складу оплати.

Тенденція розташування настільних додатків в мережі та надання їх у якості послуг не є новою: так, з 2006 р. на ринку онлайн-ових текстових процесорів працюють Google Docs (рис. 3.24) та Zoho Writer. У 2007 р. в Інтернет з'явилися і перші онлайн-ові інтегровані середовища програмування.

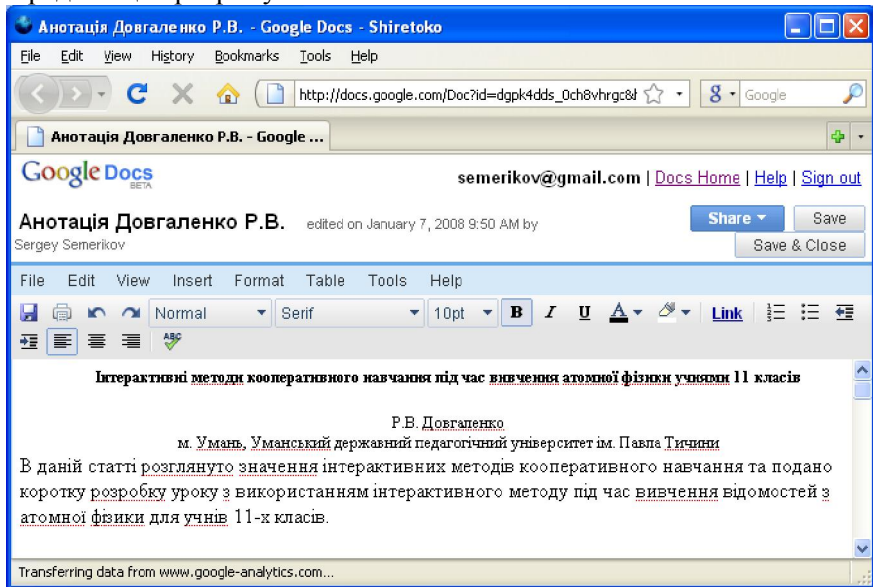

Рис. 3.24. Редагування документа Microsoft Word в Google Docs

Більшість Інтернет-IDE має досить специфічний характер (на відміну від IDE загального призначення, таких як Eclipse): IDE не є послугою, що надається, а скоріше інструментом для користувачів, які використовують інші послуги. Прикладами таких послуг є Coghead, Zoho Creator, Bungee Builder, Microsoft PopFly і Yahoo Pipes. Всі ці сервіси є пропрієтарними, в деяких з них використовуються свої власні мови, і вимагається розміщення всіх послуг виключно на їх серверах.

Проте існує кілька служб, які мають більш загальний характер, та базуються на стандартних мовах. Наприклад, в Heroku застосову-

ється мова Ruby і він може бути використаний для розробки та розгортання Ruby-додатків. Найближчим часом на основі Google AppEngine планується розгортання Python-орієнтованих сервісів.

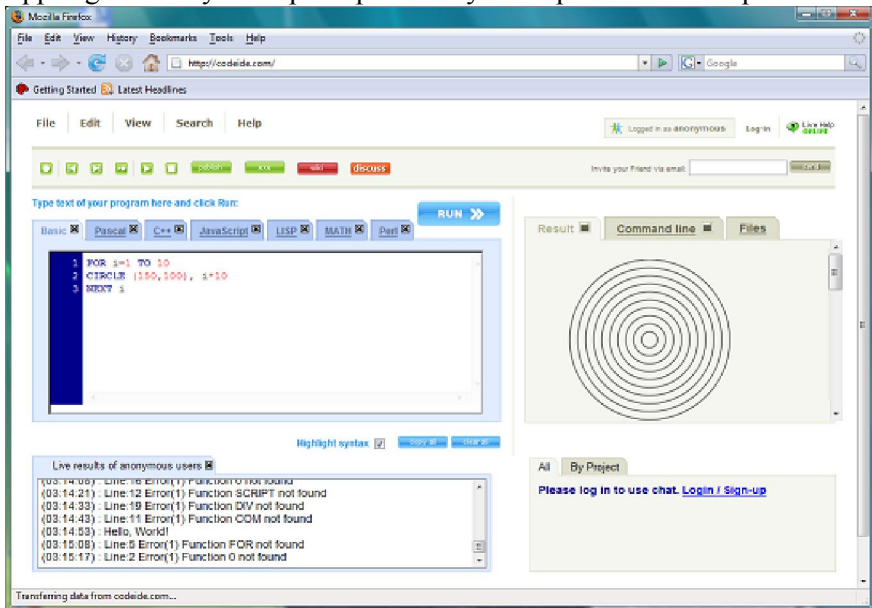

Рис. 3.25. CodeIDE в режимі виконання програми мовою BASIC

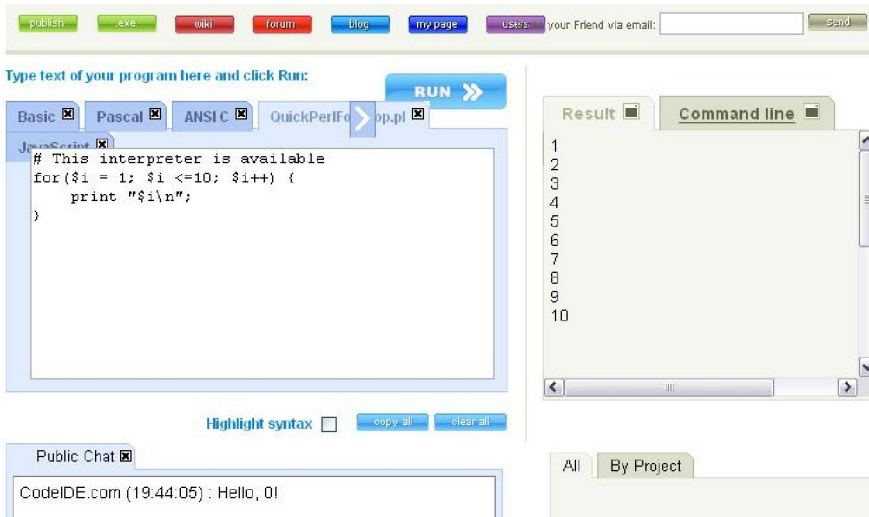

Рис. 3.26. CodeIDE в режимі виконання програми мовою JavaScript

CodeIDE є повноцінною онлайн-IDE, що підтримує мови BASIC (рис. 3.25), Pascal, C, C++, Perl, Java, JavaScript (рис. 3.26), HTML, MySQL та LISP. На нашу думку, це середовище є гарним інструментом залучення до програмування: його використання дозволяє користувачеві швидко почати кодування і миттєво отримати результати. Хоча CodeIDE не є повноцінним інтегрованим середовищем, робота з ним дає уявлення про те, як в цілому може виглядати онлайн-IDE.

При роботі з онлайн-IDE від їх користувача не вимагається нічого, крім Web-браузера, хоча деякі з них (особливо ті, що оснащені розвиненим інтерфейсом користувача) є орієнтованими на конкретну платформу. На рис. 3.27 наведено зовнішній вигляд онлайн-IDE CodeRun в середовищі Web-браузера Internet Explorer 7.

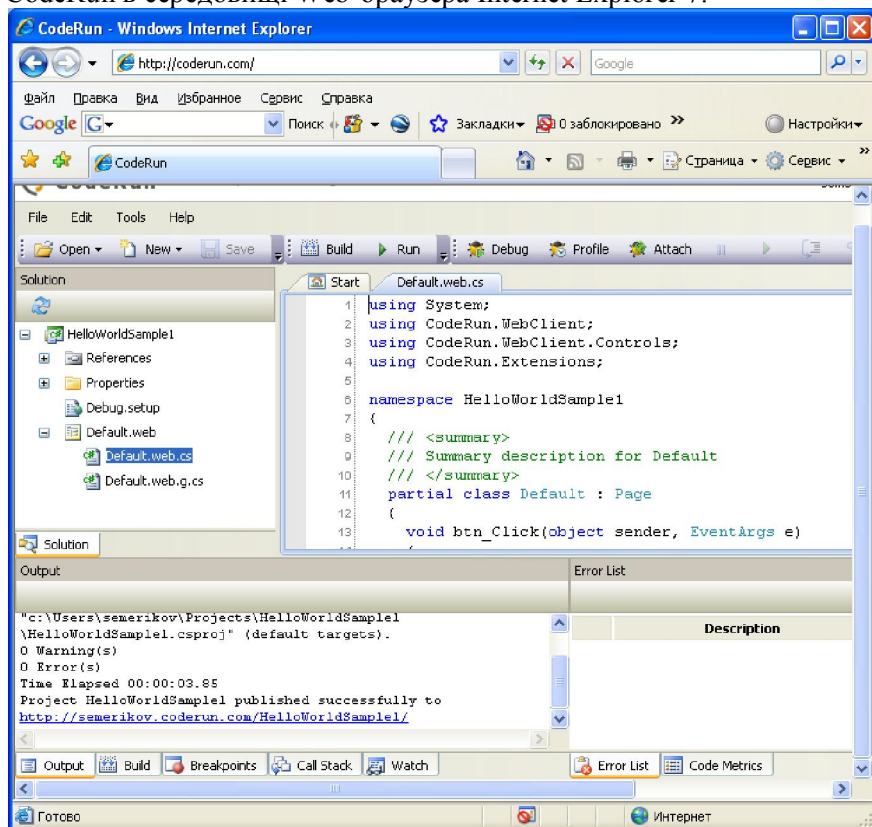

Рис. 3.27. CodeRun в режимі виконання програми мовою C#

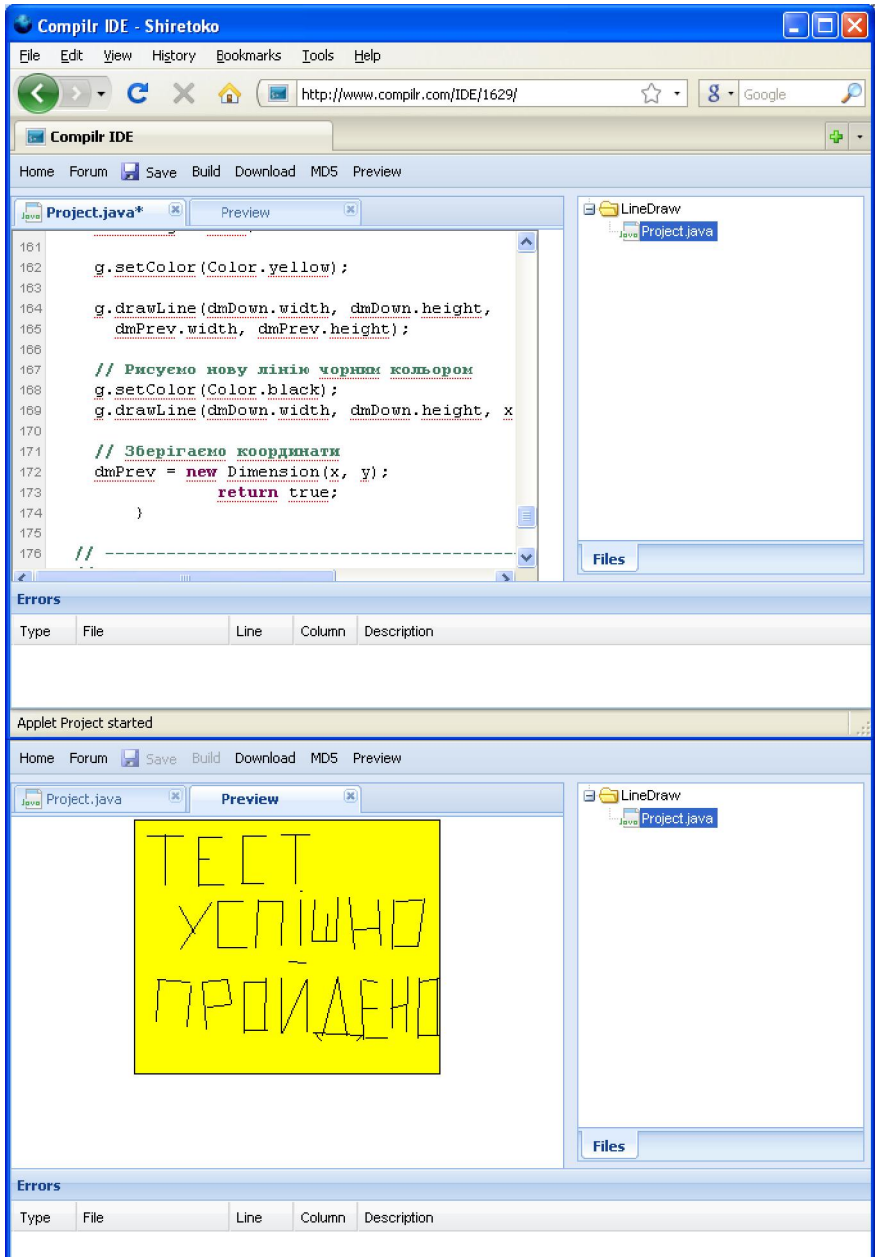

Рис. 3.28. Створення та виконання програми мовою Java в Compilr IDE

Поки що в жодній з онлайн-IDE не надається такого багатого набору функцій, як в «справжніх» (настільних) IDE, такі як Eclipse або Visual Studio. Цей розрив не є унікальним для IDE – достатньо порівняти інструментальні панелі Google Docs та Microsoft Word: Google Docs містить всі основні функції, тим не менше він ще далекий від повномасштабного настільного текстового процесора.

Можна очікувати, що ця ситуація зміниться. Як стверджують аналітики Gartner, перехід до серверних додатків поки що, як і раніше, знаходиться в зародковому стані, але незабаром ця тенденція стане провідною. Так, якщо сьогодні для запуску 70–80% корпоративних додатків потрібна Windows, то до 2011 року більшість цих програм будуть незалежними від операційної системи та існувати у формі, наприклад, Web-додатків [511].

Безпосередніми перевагами онлайн-IDE є відсутність необхідності у їх інсталяції та миттєве розгортання проекту. Крім того, їх застосування відкриває нові можливості для обміну навчальними матеріалами та співробітництва (досить згадати про можливість віддаленого парного програмування та спільної роботи над проектами).

Перспективним напрямом роботи є розробка своїх власних спеціалізованих онлайн-IDE та онлайн-плагінів до існуючих середовищ (зокрема, Eclipse). Яскравим прикладом таких спеціалізованих середовищ є онлайн-IDE для розробки AVR-додатків (<http://www.online-gcc.com>).

3.2.6.2. Математичний Web-інтегратор SAGE

Однією з проблем, що постають в процесі навчання математичної інформатики, є вибір середовища для роботи. Як комерційні, так і вільно поширювані системи суттєво різняться за функціональністю (загального призначення, спеціалізовані), інтерфейсом (командного рядка, графічним), розміром (від кількох кілобайт до кількох гігабайт), вбудованою мовою програмування тощо. Безальтернативне ознайомлення лише з однією системою комп'ютерної математики (навіть такої розвиненої, як Maxima) неминуче впливатиме на подальшу професійну діяльність, обмежуючи клас розв'язуваних задач особливостями конкретного програмного продукту.

Як в педагогічній, так і в інженерній та науково-дослідницькій роботі діє єдиний принцип: *вибір інструмента визначається задачею*, тому обійтися лише однією системою комп'ютерної математики не вдається, та й не потрібно.

Фактором, що утруднює вивчення та застосування різних СКМ, є

синтаксичні відмінності у застосуванні одних і тих самих команд, що можуть змінюватися навіть в межах однієї СКМ (наприклад, при виході нової версії). Інша проблема – те, що досить часто в системах загального призначення не вистачає функціональності, що є в спеціалізованих системах, та навпаки (зауважимо, що частково ця проблема може бути розв’язана через застосування сучасних об’єктних технологій інтеграції програмного забезпечення, таких як COM та CORBA). В результаті для роботи буває необхідним цілий набір СКМ, встановлених на одному комп’ютері, що в умовах загальноосвітньої школи та ВНЗ реалізувати практично неможливо через ліцензійні чи адміністративні перешкоди.

Проблема вибору СКМ та підтримки великої інсталяційної бази може бути розв’язана через застосування мережних технологій, коли користувач за допомогою спеціалізованого клієнтського програмного забезпечення звертається до серверної частини СКМ, де виконуються команди користувача та повертається результат до клієнтського ПЗ. Такі послуги надаються, зокрема, Matlab Web Server, webMathematica та wxMaxima. І, хоча далеко не у всі СКМ включені вбудовані мережні засоби, для тих з них, в яких поряд з візуальним підтримується командний інтерфейс, можливе створення мережної надбудови.

Логічним наступним кроком буде створення оболонки, що інтегрує в собі послуги різних СКМ за допомогою клієнт-серверних технологій, надаючи користувачеві рівний доступ до різних СКМ за допомогою єдиної командної мови (а за необхідності – легко переходити до мови будь-якої СКМ). Тоді на клієнтському комп’ютері не буде потреби у встановленні та налагодженні спільного функціонування різних СКМ – достатньо звернутися до математичного сервера засобами Web-браузера.

Web-СКМ – новий перспективний напрям розвитку СКМ; перші представники таких систем з’явилися лише на початку ХХІ століття. Інтеграція СКМ у єдине мережне середовище – найкраща ілюстрація сучасної концепції «комп’ютер – це мережа», що знаходить своє відображення у перенесенні прикладного ПЗ (навіть «робочих столів») у Web-середовища.

Для користувача за рахунок цього надається можливість мобільного доступу до програм та даних, для адміністратора комп’ютерного класу знімаються проблеми підтримки великої інсталяційної бази та ліцензування ПЗ, для викладачів – суттєво розширюється спектр використовуваного ПЗ, а для учнів та студентів ство-

рюються умови для дистанційного навчання.

SAGE (*Software for Algebra and Geometry Experimentation* – програмне забезпечення для алгебраїчних та геометричних досліджень) – це безкоштовне вільно поширюване середовище математичних обчислень для виконання символічних, алгебраїчних та чисельних розрахунків. Його інтерфейс написаний потужною і досить популярною мовою програмування Python. В SAGE об’єднано послуги популярних вільно поширюваних математичних програм та бібліотек, таких як PARI, GAP, GSL, Singular, MWRANK, NetworkX, Maxima, Sympy, GMP, Numpy, matplotlib та багатьох інших засобами Python, Lisp, Fortran 95 та C/C++ [421, 6].

SAGE є серверним ПЗ, що базується на відомому Python-CMS Zope. Розвинена функціональність Web-додатку забезпечується широким застосуванням технології AJAX, що є основою більшості продуктів Web 2.0, а адекватність відображення математичних даних – браузерними математичними шрифтами (jsMath).

В SAGE є власне символічне ядро, проте основним його призначенням є інтеграція різних систем [424] та надання до них єдиного Web-інтерфейсу (рис. 3.29). Можливість виконання на Web-сторінках, генерованих SAGE, програм мовами Fortran, Python, Lisp, Java та ін., надає їм надвисокого рівня керованості, порівняного з традиційними СКМ, без суттєвих вимог до апаратних ресурсів комп’ютера користувача (необхідні лише браузер та мережне з’єднання).

Перша версія SAGE з’явилася в лютому 2006 року, останньою на сьогодні є версія 3.4. Найновіша версія SAGE завжди доступна за адресою <http://www.sagemath.org/>.

Розвинений Web-інтерфейс, безкоштовність та відкритість середовища SAGE – це основні, але не єдині переваги цього засобу. Слід вказати ще на такі особливості SAGE [421, 7]:

- невимогливість до апаратної складової обчислювальної системи;
- індиферентність до використовуваного браузера та операційної системи;
- підтримка інтерфейсів комерційних систем комп’ютерної математики – Maple, Magma, Mathematica, Matlab та ін.;
- подання математичних виразів у природний спосіб не вимагає встановлення додаткового програмного забезпечення;
- публікація робочих аркушів (Worksheets) у мережі Internet;

- підтримка технології Wiki [450];
- потужний інструментарій для побудови статичних та динамічних графічних зображень (на площині та у просторі).

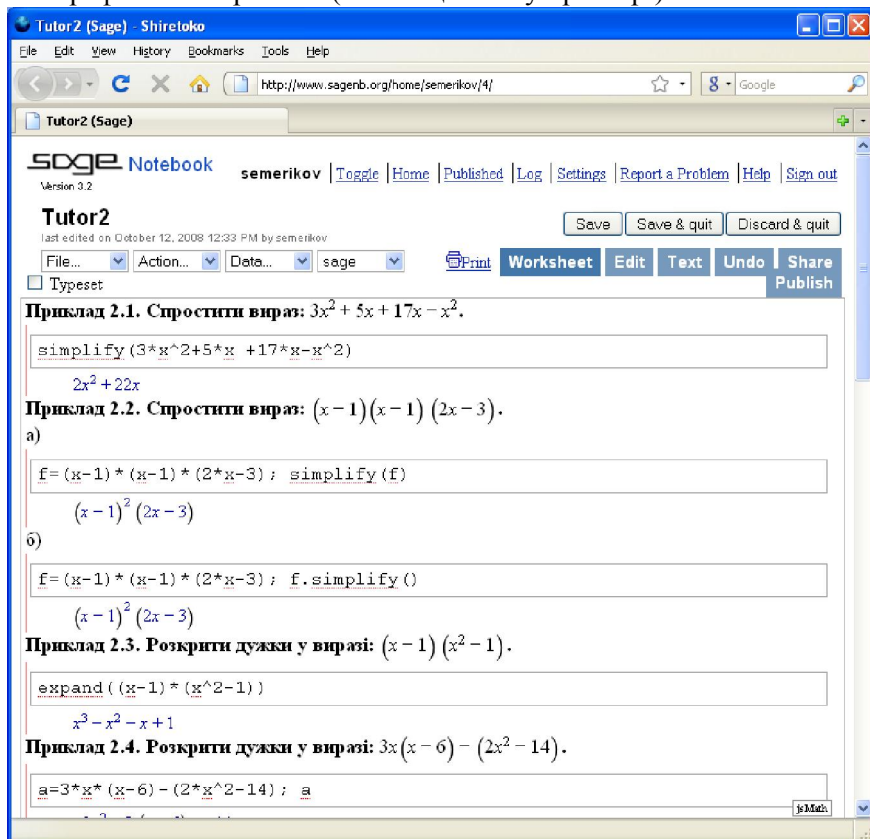

Рис. 3.29. Web-інтерфейс SAGE

Для організації роботи у локальній мережі достатньо встановити SAGE на будь-якому комп'ютері (а не лише на сервері). Для цього необхідно встановити вільно поширюваний засіб для віртуалізації комп'ютера VMware Player та розгорнути архів с образом Linux, у якому встановлено SAGE. У травні 2009 року планується випуск версії SAGE, що здатна виконуватись під управлінням ОС Windows без додаткового програмного забезпечення.

Починаючи з 2008 р. SAGE використовується у Криворізькому державному педагогічному університеті в процесі навчання теорії алгоритмів, моделювання (рис. 3.30), методів оптимізації, чисельних

методів (рис. 3.31), теорії кодування [242], паралельних та розподілених обчислень [248], розпізнавання образів та інших навчальних дисциплін.

Також SAGE може бути використаний в процесі навчання елементарної та вищої математики, у тому числі лінійної та вищої алгебри, геометрії, математичного аналізу, методів математичної фізики, теорії чисел, комбінаторики, теорії графів та багатьох інших розділів.

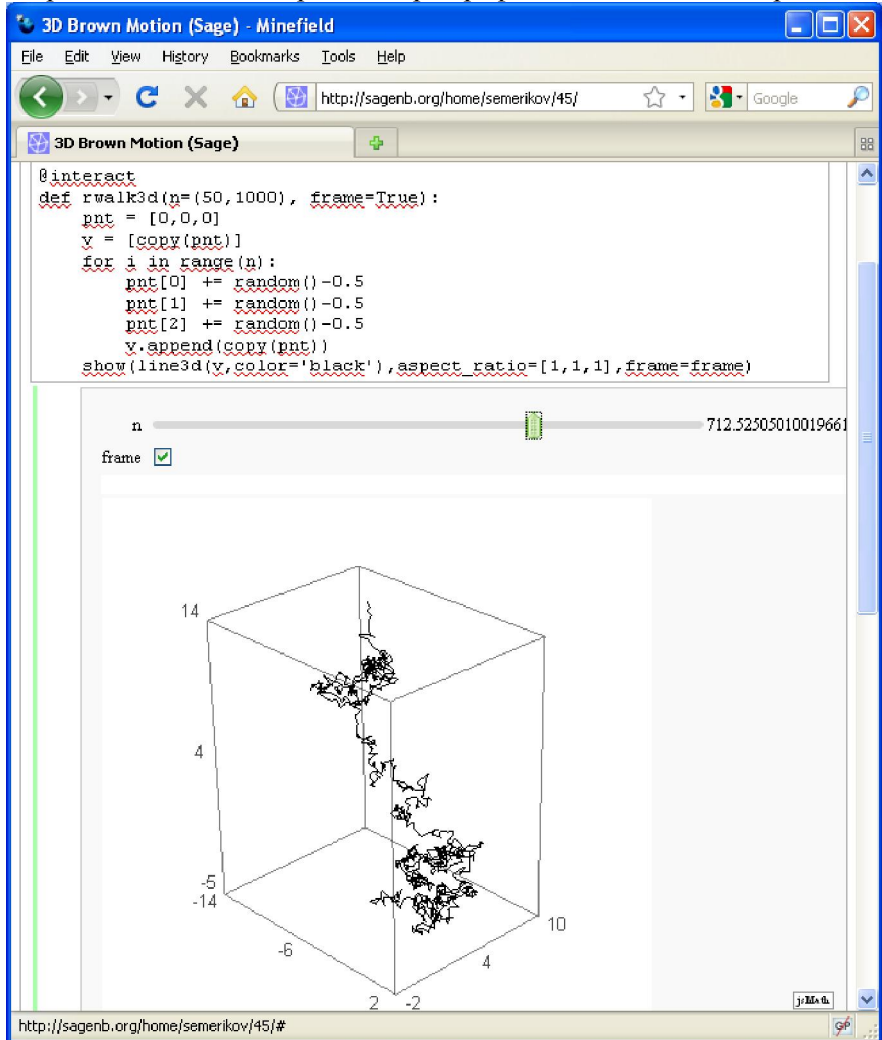

Рис. 3.30. Модулювання броунівського руху у середовищі SAGE

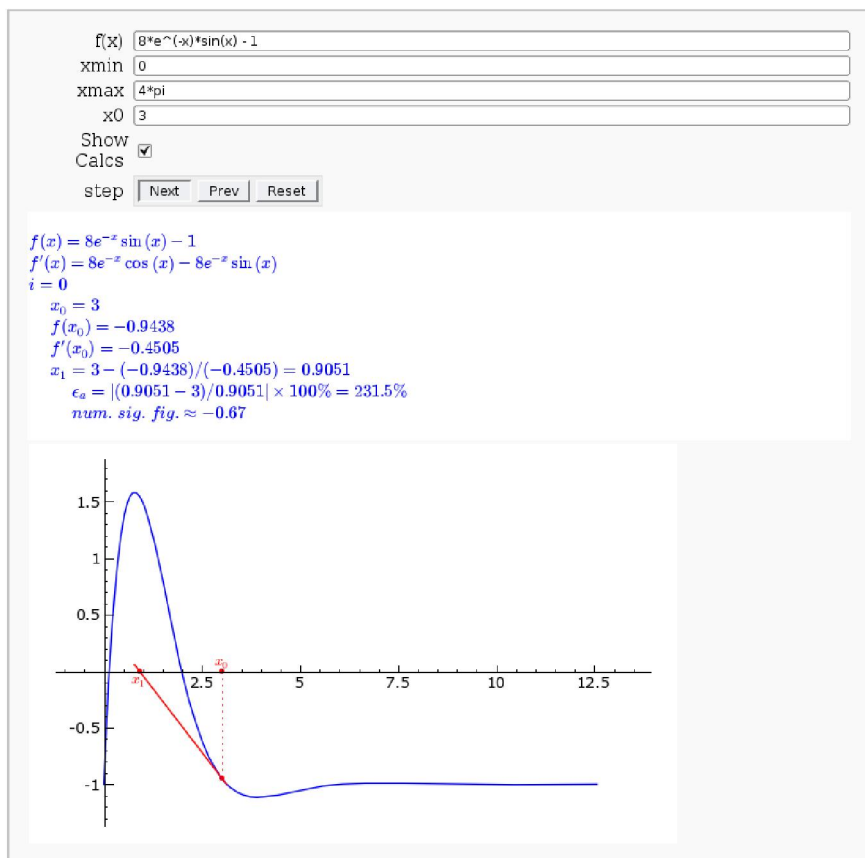

Рис. 3.31. Реалізація методу Ньютона у середовищі SAGE

3.3. Фундаменталізація змісту навчання інформатичних дисциплін

Стабілізація програмних засобів надає широкі можливості для варіювання програмного забезпечення навчання інформатичних дисциплін (замість штучної прив'язки до окремих програмних продуктів), що вимагає виділення в усіх курсах фундаментальної та варіативної складової.

В останніх дослідженнях ця тенденція стає провідною. Так, Л.В. Гришко [62; 392] виділена фундаментальна частина курсу основ програмування та розроблена варіативна частина, в якій підтримуються дві мови програмування та понад десять компіляторів в різних операційних системах. Дослідження Т.П. Кобильника [130; 128]

спрямоване, з одного боку, на виділення фундаментальних основ інформатики (як математичної дисципліни), а з іншого – на розкриття можливостей застосування різних систем комп'ютерної математики.

Покажемо, як відбувається фундаменталізація змісту навчання, на прикладі дисциплін, що традиційно відносяться до технологічних.

3.3.1. Системне програмування

3.3.1.1. Основа стабілізації курсу

Основне призначення стандарту POSIX – зробити програми мобільними на рівні вхідної мови стосовно до зміни апаратно-програмної платформи. POSIX нейтральний стосовно системної архітектури та розрядності процесора. Це дуже важливий аспект мобільності програм.

Як було показано у попередньому пункті, стандарт POSIX не обмежений рамками Unix-середовища. Тому можна стверджувати, що дотримання стандарту POSIX полегшує перенесення програм практично на будь-яку операційну платформу.

У стандарті POSIX проведено поділ на обов'язкові та додаткові системні сервіси, причому обов'язкове ядро зроблене досить компактним. Для розгляду в курсі були відібрані в основному обов'язкові послуги; інші (серед яких вибиралися стабільні, наявні в багатьох історично сформованих реалізаціях) залучалися лише тоді, коли явно не вистачало функціональності для створення програм.

Основне призначення курсу – розгляд прийомів і методів використання стандартизованих службових програм і функцій. Не ставилася мета висвітлити всі тонкощі реалізації ОС, всі можливі коди помилок і т.п. Головне – відчути «дух» стандарту, навчитися застосовувати закладені в ньому мобільні засоби.

Значне місце в курсі і за обсягом, і за роллю, відведено прикладам програм. Багато положень стандарту (пов'язані, наприклад, з опрацюванням помилкових ситуацій) розглядаються не в основному тексті, а в цих прикладах. За можливості вони компілювалися й виконувалися на кількох POSIX-сумісних апаратно-програмних платформах.

3.3.1.2. Засоби для обслуговування поняття користувача

В операційній системі, що відповідає стандарту POSIX, має бути передбачена підтримка *бази даних користувачів*, у якій про кожного з них зберігається принаймні наступні дані:

- ім'я користувача;
- числовий ідентифікатор користувача;

- числовий ідентифікатор групи, до якої входить користувач;
- початковий робочий каталог;
- початкова програма-оболонка користувача.

Над базою даних користувачів визначені операції пошуку за ідентифікатором або іменем користувача, реалізовані, відповідно, за допомогою функцій `getpwuid` і `getpwnam`.

Користувачів об'єднують в групи; кожний є членом принаймні однієї групи. Для груп, як і для користувачів, існує *база даних груп*, записи якої містять, як мінімум, наступні поля:

- ім'я групи;
- числовий ідентифікатор групи;
- список користувачів, яким дозволено ставати членами даної групи.

Функції для пошуку в базі даних груп – `getgrgid` і `getgrnam`.

Для отримання асоційованих з іменем користувача даних може бути використана службова програма `id`.

Про вхідне ім'я поточного користувача можна довідатися також за допомогою утиліти `logname` і функції `getlogin`.

Для зміни поточної групи користувача призначена службова програма `newgrp`.

Щоб довідатися, які користувачі та за якими терміналами в цей момент працюють у системі, можна скористатися службовою програмою `who`.

За допомогою утиліт `write`, `talk` і `msg` можна в обмеженій формі організувати взаємодію між користувачами.

Базовим засобом забезпечення поштової взаємодії, відповідно до стандарту POSIX-2001, є службова програма `mailx`.

3.3.1.3. Засоби роботи з файлами

У трактуванні стандарту POSIX поняття *файлу* охоплює все, за допомогою чого можна зберігати, використовувати й/або поставляти дані. Файл має такі атрибути, як тип, ім'я й режим.

У стандарті зафіксовані наступні *типи файлів*:

- звичайний файл;
- каталог;
- канал;
- символічний спеціальний файл;
- блоковий спеціальний файл;
- символічне посилання;
- сокет.

Файли разом зі службовими даними, що зберігаються в об'єктах, які називаються дескрипторами файлів, поєднуються в ієрархічну структуру, що має назву файлової системи.

У межах файлової системи кожний файл має унікальний *ідентифікатор* (порядковий номер – він же номер файлу).

Відповідно до стандарту, з кожним файлом пов'язана принаймні наступні службові дані:

- режим – об'єкт, що містить біти режиму й тип файлу;
- числовий ідентифікатор власника-користувача;
- числовий ідентифікатор групи, якій належить файл.

По відношенню до конкретного файлу всі користувачі діляться на три категорії:

- власник файлу;
- члени групи, якій належить файл;
- інші користувачі.

Для кожної із цих категорій за режимом доступу визначаються *права на операції з файлом*, а саме:

- право на читання;
- право на запис;
- право на виконання (для каталогів – право на пошук).

Для виконання більшості операцій з файлами їх необхідно відкрити. Відкритому файлу відповідає *файловий дескриптор* – невід'ємне ціле число, унікальне в межах процесу й використовуване для доступу до файлу. Дескриптор є посиланням на опис відкритого файлу, де зберігається позиція файлового вказівника, його статус і режими доступу.

Для одержання даних про файли і файлові системи, а також для зміни їх атрибутів призначені наступні службові програми й функції:

- утиліта `pwd` і функція `getcwd` призначені для опитування абсолютного маршрутного імені поточного каталогу;
- утиліта `ls` і функції сімейства `stat` (`stat`, `fstat`, `lstat`) призначені для надання даних про файли;
- утиліта `df` і функції `fstatvfs` і `statvfs` призначені для надання даних про файлові системи;
- службова програма `du` призначена для надання даних про сумарний обсяг простору, зайнятого ієрархіями файлів;
- утиліта `cd` і функція `chdir` призначені для зміни поточного каталогу;
- утиліти `chown` і `chmod`, функції `chown`, `fchown`, `chmod`, `fchmod`

призначені для зміни таких атрибутів файлів, як власник і режим доступу;

– утиліта `touch` призначена для модифікації часу останнього доступу або зміни файлу.

Для створення звичайних файлів використовується функція `creat`, для створення каталогів – утиліта `mkdir` і однойменна функція, для створення каналів – утиліта `mkfifo` і однойменна функція.

Нові посилання на файл (жорсткі або символічні) створюються за допомогою службової програми `ln`, а також функцій `link` і `symlink`.

Для вилучення файлів служать утиліти `rm` і `rmdir`, функції `unlink`, `rmdir` і `remove`.

Копіювання файлів виконується за допомогою службової програми `cp`, переміщення (перейменування) – за допомогою програми `mv` або функції `rename`.

Для обходу файлової ієрархії й систематичне опрацювання її елементів призначена утиліта `find`.

Однією з форм обходу й опрацювання файлової ієрархії можна вважати архівування. В стандарті POSIX передбачено для цього службову програму `pack`.

У стандарті POSIX-2001 виділені дві основні групи функцій для обслуговування операцій введення/виведення:

– функції нижнього рівня, при роботі з якими використовуються цілочисельні файлові дескриптори;

– функції більш високого рівня, за допомогою яких здійснюється буферизоване введення/виведення із застосуванням потоків.

Для відкривання файлів і формування нових описів відкритих файлів, файлових дескрипторів і потоків служать функції нижнього рівня `open` і `pipe`, а також функції буферизованого введення/виведення `fopen`, `fdopen`, `freopen`.

Для закривання файлів призначені функції `close` і `fclose`.

Досить корисною із практичної точки зору є функція створення й відкривання тимчасових файлів `tmpfile`.

Для читання даних з файлу призначені функції `read` і `fread`, для запису – функції `write` і `fwrite`.

Символьні посилання доводиться читати особливим чином, за допомогою функції `readlink`.

Для символічного буферизованого введення/виведення призначені функції `fgetc` і `fputc`, рядки рекомендується вводити за допомо-

гою функції `fgets`, а виводити за допомогою функцій `fputs` і `puts`.

Індикатор поточної позиції файлу (файловий вказівник) може бути опитаний або переміщений за допомогою функції нижнього рівня `lseek`, а також функцій буферизованого введення/виведення `fseek`, `ftell`, `ftello`, `fgetpos`, `fsetpos`, `rewind`.

Для виконання різноманітних операцій над відкритим файлом призначена функція `fcntl`.

Особливий клас операцій з файлами зі своєю системою понять становлять блокування, хоча вони також оформляються як команди функції `fcntl`.

Функції `setbuf`, `setvbuf` і `fflush` призначені для управління буферами потоків.

3.3.1.4. Засоби опрацювання структурованих даних

Найпростіший різновид структурованих даних – *текстові файли*. У свою чергу, найпростішою операцією з файлами є їх виведення у стандартний потік виведення. Для цього служить утиліта `cat`.

Перегляд великих текстових файлів зручно здійснювати за допомогою службової програми `more`.

Для перегляду нетекстових файлів рекомендується службова програма `od`.

Щоб переглянути початок файлу, слід скористатися службовою програмою `head`.

За допомогою службової програми `tail` можна переглянути кінець файлу.

Службова програма `pr` є фільтром для друкування й оформлення сторінок.

Для підрахунку числа символів, слів і рядків у файлах служить утиліта `wc`.

За допомогою службової програми `sort` залежно від заданих опцій виконується одна з трьох можливих дій:

- впорядковуються рядки всіх вхідних файлів із записом результату у вихідний файл;

- здійснюється злиття всіх вхідних (попередньо впорядкованих) файлів і записується результат у вихідний файл;

- перевіряється, чи дійсно вихідний файл є впорядкованим.

За допомогою утиліти `diff` порівнюється вміст вхідних файлів і видається на стандартне виведення список змін, які необхідно зробити, щоб перетворити один файл в іншій.

Якщо потрібно перевірити на співпадіння два файли, доцільно

скористатися більш простою і швидкою службовою програмою `cmp`.

Ще одним засобом виявлення розходжень (і збігів) текстових файлів є службова програма `comm`.

Для контролю цілісності файлів призначена службова програма `cksum`.

Поняття регулярного виразу (РВ) – одне з найважливіших для програм опрацювання текстових файлів. Відповідно до стандарту POSIX-2001, *регулярний вираз* – це шаблон, що служить для вибірки певних ланцюжків символів з множини подібних ланцюжків. Говорять, що обрані ланцюжки задовольняють (успішно зіставляються з) РВ.

Розрізняють базові (БРВ) і розширені (РРВ) регулярні вирази.

Найбільш часто механізм регулярних виразів використовується в службовій програмі `grep`.

У командних файлах опрацювання текстів часто виконується за допомогою потокового редактора `sed`.

Ще один популярний засіб опрацювання текстових файлів – службова програма `awk`. За її допомогою виконуються програми, написані однойменною мовою програмування.

На рівні функцій робота з регулярними виразами підтримується сімейством `regex`: `regcomp`, `regexec`, `regfree`, `regerror`.

Ідейно простий, але досить потужний і корисний засіб опрацювання текстових файлів – службова програма перетворення символів `tr`.

Службова програма `uniq` дозволяє звести однакові рядки, що розташовані підряд, до одного.

В стандарті POSIX-2001 передбачені *аналоги реляційних операцій для текстових файлів*:

`cut` – виконується операція проєкції відношень;

`paste` – здійснюється горизонтальне об'єднання;

`join` – видається на стандартне виведення результат об'єднання двох відношень.

Каталог також можна розглядати як набір структурованих даних. Опрацювання каталогів починається з їхнього відкриття. Для цього призначена функція `opendir`.

Після відкриття поточним стає перший елемент каталогу. Якщо надалі знадобиться знову позиціонуватися на перший елемент, можна скористатися функцією `rewinddir`.

Для читання елементів каталогу призначена функція `readdir`.

Після завершення роботи з каталогом його слід закрити за допомогою функції `closedir`.

Нерідко сполучаються читання елементів каталогу й зіставлення із шаблоном імен файлів. Подібне зіставлення реалізується за допомогою функції `fnmatch`.

Для генерації маршрутних імен, що задовольняють заданому шаблону, в стандарті POSIX-2001 передбачено функцію `glob`.

Виділення з маршрутного імені файлу простого імені виконується за допомогою утиліти `basename`. Маршрутний префікс виділяється за допомогою службової програми `dirname`.

3.3.1.5. Процеси

Відповідно до стандарту POSIX-2001, *процес* – це адресний процесір разом із потоками управління, що в ньому перебігають, а також системними ресурсами, які пов'язані з цими потоками.

Кожний процес характеризується цілим рядом атрибутів. Найважливішим серед них є *ідентифікатор процесу* – додатне ціле число, що однозначно ідентифікує процес протягом часу його існування.

Процес, від якого походить даний, називається батьківським.

З кожним процесом асоціюється ідентифікатор користувача, від імені якого було створено процес. Цей атрибут називається реальним ідентифікатором користувача процесу.

Для визначення прав доступу процесу (у тому числі прав доступу до файлів) використовують діючі (з англ. *effective*) ідентифікатори користувача й групи, які в загальному випадку можуть відрізнитися від реальних.

Перебіг процесу визначається за виконуваною в його рамках програмою.

Для отримання даних про процеси служить утиліта `ps`.

Отримання ідентифікаторів процесу, батьківського процесу й групи процесів виконується за допомогою функцій `getpid`, `getppid` і `getpgrp`.

Група процесів – це сукупність процесів з узгодженим доставлянням сигналів. Для встановлення ідентифікатора групи процесів призначена функція `setpgid`.

Для створення сеансу і встановлення ідентифікатора групи процесів призначена функція `setsid`.

Доступ до реальних і діючих ідентифікаторів користувача й групи виконуваного процесу здійснюється за допомогою функцій `getuid`, `geteuid`, `getgid`, `getegid`.

Функція `getgroups` призначена для одержання ідентифікаторів додаткових груп виконуваного процесу.

Перевизначити діючий ідентифікатор користувача виконуваного процесу можна за допомогою функцій `setuid` і `seteuid`. Аналогічні функції для перевизначення ідентифікаторів групи процесу називаються `setgid` і `setegid`.

Опитування та зміна маски режиму створення файлів виконуваного процесу здійснюється за допомогою службової програми `umask` і однойменної функції.

Нові процеси створюються за допомогою функції `fork`.

Звичайно в процесі-нащадку, з використанням функції сімейства `exec`, підмінюється програма, за якою визначається перебіг процесу, і передається їй управління та список аргументів. До числа функцій цього сімейства належать `execl`, `execv`, `execle`, `execve`, `execlp`, `execvp`.

В батьківському процесі реалізується очікування завершення процесів-нащадків: до нього доходять дані про статус завершення від функцій сімейства `wait` – `wait` і `waitpid`.

В процесі може бути реалізоване власне завершення за допомогою функцій сімейства `exit` – `exit`, `_Exit`, `_exit`.

За допомогою функції `atexit` можна зареєструвати функції, які будуть викликатися, якщо процес завершується зверненням до `exit` або після завершення програми.

Для припинення процесів ззовні призначена службова програма `kill`.

3.3.1.6. Засоби обміну даними між процесами

Засоби локального обміну даними між процесами реалізують високопродуктивний, детермінований обмін даними між процесами в межах однієї системи.

До числа найбільш простих і в той же час найчастіше використовуваних засобів обміну даними між процесами належать *канали*, що представляють собою файли відповідного типу. В стандарті POSIX-2001 розрізняються іменовані й безіменні канали.

Обміну даними між процесами через канал може бути встановлений у такий спосіб: в одному із процесів за допомогою функцій `open` або `pipe` створюється канал і передається до іншого відповідний відкритий файловий дескриптор. Після цього між процесами відбувається обмін даними через канал за допомогою функцій `read` і `write`.

У порівнянні з `pipe` функція `open` є більш високорівневою. За її допомогою виконується одразу кілька операцій: породжується процес, забезпечується виконання заданої команди в його межах, організовується канал між виконуваним та породженим процесами й формуються необхідні потоки для цього каналу.

Канал залишається відкритим доти, поки не буде викликана функція `pclose`.

Відповідно до стандарту POSIX-2001, під *сигналом* розуміється механізм, за допомогою якого в процесі або потоці управління генерується повідомлення про деяку подію, що відбулася в системі, або реалізується вплив цієї події на перебіг процесу.

У кожному процесі визначені реакції на всі передбачені в системі сигнали.

У кожному потоці управління є *маска сигналів*, за якою визначається набір блокованих сигналів.

Із сигналом можуть бути асоційовані дії одного із трьох типів:

- виконати дії, пов'язані з сигналом;
- ігнорувати сигнал;
- опрацювати сигнал, виконавши власну функцію.

До засобів генерації сигналів відносяться службова програма `kill` й однойменна функція.

Із процесу (потоку управління) можуть посилатися сигнали до цього ж процесу за допомогою функції `raise`.

За допомогою функції `abort` викликається аварійне завершення процесу.

Отримати доступ й змінити спосіб опрацювання сигналів можна за допомогою функції `sigaction`; на рівні командного інтерпретатора – за допомогою спеціальної вбудованої команди `trap`.

До технічних аспектів можна віднести роботу з наборами сигналів. Її здійснюють за допомогою функцій `sigemptyset`, `sigfillset`, `sigaddset`, `sigdelset`, `sigismember`.

Функція `sigprocmask` призначена для доступу або зміни маски сигналів процесу, якою визначається набір блокованих сигналів.

За допомогою функції `sigpending` можна з'ясувати набір блокованих сигналів, що очікують доставляння до виконуваного процесу (потоку управління). Дочекатися появи подібного сигналу можна за допомогою функції `sigwait`.

При зверненні до функції `pause` очікується сигнал.

За допомогою функції `sigsuspend` поточна маска сигналів вико-

нуваного процесу спочатку замінюється, а потім відбувається перехід процесу у стан очікування. Як правило, парою функцій `sigprocmask` і `sigsuspend` обрамляють критичні секції.

Черги повідомлень, семафори й поділювані сегменти пам'яті віднесені до необов'язкової частини стандарту POSIX-2001 (X/Open-розширення системного інтерфейсу – XSI).

Кожна черга повідомлень, набір семафорів і поділюваний сегмент однозначно ідентифікується додатним цілим числом, що повертається як результат звернення до функцій `msgget`, `semget` і `shmget`.

Для одержання ідентифікаторів засобів обміну даними між процесами використовується ще одна сутність – ключ, для його генерації призначена функція `ftok`.

Отримати доступ до наявних у даний момент у системі (поточних) засобів обміну даними між процесами можна за допомогою службової програми `ipcs`.

Для вилучення із системи поточних засобів обміну даними між процесами призначена службова програма `ipcrm`.

За допомогою механізму *черг повідомлень* забезпечується обмін даними між процесами дискретними порціями – повідомленнями. При перебігу процесу над повідомленнями виконуються дві основні операції – приймання і відправлення.

Для роботи із чергами повідомлень у стандарті POSIX-2001 передбачені наступні функції: `msgget` – одержання ідентифікатора черги повідомлень, `msgctl` – управління чергою повідомлень, `msgsnd` – відправлення повідомлення, `msgrcv` – приймання повідомлення.

Відповідно до стандарту POSIX-2001, *семафор* – це мінімальний примітив синхронізації, що служить основою для більш складних механізмів синхронізації.

Семафор визначається цілим числом у діапазоні від 0 до 32767.

Семафори створюються за допомогою функції `semget` і опрацьовуються за допомогою функції `semop` певними наборами (масивами), причому операції над наборами для програм є атомарними. У рамках групових операцій для будь-якого семафора з набору можна збільшити значення, зменшити значення, дочекатися обнуління.

Для виконання різних дії над семафорами призначена функція `semctl`.

У стандарті POSIX-2001 *поділюваний об'єкт пам'яті* визначається як об'єкт, що представляє собою пам'ять, яка може бути паралельно відображена в адресний простір більш ніж одного процесу.

Робота з поділюваною пам'яттю починається з того, що одному із процесів за допомогою функції `shmget` створюється поділюваний сегмент.

Для одержання доступу до поділюваного сегмента його потрібно приєднати за допомогою функції `shmat`, тобто розмістити сегмент у віртуальному просторі процесу. Після приєднання, відповідно до прав доступу, із процесів можуть читатися дані із сегмента й записуватися до нього (можливо, з синхронізацією перебігу за допомогою семафорів). Коли поділюваний сегмент стає непотрібним, його слід від'єднати за допомогою функції `shmdt`.

Передбачено можливість виконання дій над поділюваними сегментами (функція `shmctl`).

3.3.1.7. Загальний термінальний інтерфейс

У стандарті POSIX-2001 *термінал* або термінальний пристрій – це спеціальний символний файл, що задовольняє специфікаціям загального термінального інтерфейсу.

З кожним термінальним пристроєм асоційовані черги введення й виведення.

Введення може відбуватися в канонічному й неканонічному режимах. Канонічний режим означає обов'язкову буферизацію введення в системі, а також природне опрацювання символів вибою й знищення рядка.

У неканонічному режимі вхідні дані не піддаються попередньому опрацюванню.

Деякі символи відіграють спеціальну роль при введенні та виведенні. Наприклад, при введенні символу `intr` генерується сигнал переривання (`sigint`), що надсилається до всіх процесів, які перебігають під управлінням терміналу.

За допомогою службової програми `tty` на стандартне виведення видається ім'я терміналу, відкритого як стандартне введення.

Довідатися, чи асоційований відкритий файловий дескриптор з термінальним пристроєм, а також одержати ім'я цього пристрою можна за допомогою функцій `isatty` і `ttyname`.

Кожний термінал має ряд характеристик, про які можна дізнатися або змінити, використовуючи утиліту `stty`.

Деякі, хоча й досить обмежені, можливості управління терміналами можна здійснювати за допомогою службової програми `tput`.

Опитування й зміна характеристик терміналу на рівні функцій поділені на два сімейства: `tc*` і `cf*`. До першого входять функції

tcgetattr – опитування, tcsetattr – зміна, tcflow – припинення або поновлення термінального введення/виведення, tcflush – скидання черги введення, tcdrain – очікування фізичного закінчення виведення, tcsendbreak – розрив з'єднання, tcgetpgrp – одержання ідентифікатора асоційованої з терміналом групи процесів переднього плану, tcsetpgrp – встановлення ідентифікатора групи, tcgetsid – опитування ідентифікатора групи процесів лідера сеансу, який перебігає під управлінням терміналу.

Функції сімейства cf* – cfgetispeed, cfgetospeed, cfsetispeed, cfsetospeed – служать для вибірки/зміни даних про швидкості термінального уведення/виведення.

Для одержання маршрутного імені терміналу служить функція ctermid.

3.3.1.8. Опитування характеристик хостів

Хост – комп'ютер (вузол мережі), під'єднаний до мережі Інтернет. Кожен хост має унікальну IP-адресу.

Найбільш загальні характеристики хосту можна одержати за допомогою службової програми uname і однойменної функції.

Звернення до функція gethostname дозволяє отримати ім'я хосту.

Значення конфігураційних параметрів – найважливіша характеристика хосту, а налагодження на конфігурацію цільової системи – обов'язковий елемент мобільного програмування додатків.

До числа найбільш важливих характеристик належать `_POSIX_VERSION` (підтримувана версія системного інтерфейсу для мови C стандарту POSIX) і `_POSIX2_VERSION` (підтримувана версія інтерфейсу до системних сервісів на рівні командної мови й службових програм).

За допомогою окремої групи констант описуються підтримувані необов'язкові засоби стандарту POSIX-2001. Серед них `_POSIX_IPV6` (в реалізації підтримується IP v6), `_POSIX_REGEX` (в реалізації підтримується опрацювання регулярних виразів), `_POSIX_SHELL` (в реалізації підтримується стандартний командний інтерпретатор), `_POSIX_V6_ILP32_OFF32` (в реалізації надається середовище компіляції C-програм з 32-бітними типами `int`, `long`, `off_t` і такими ж вказівниками) і т.д.

За допомогою трьох константи задаються номери файлових дескрипторів для стандартних потоків введення (`STDIN_FILENO=0`), виведення (`STDOUT_FILENO=1`) і протоколювання (`STDERR_FILENO=2`).

В стандарті визначаються мінімально припустимі значення для різного роду лімітів на кількість і розміри, які повинні підтримуватися в реалізаціях й бути доступними програмам.

При створенні мобільних додатків не слід покладатися на якісь конкретні значення лімітів і вимагати більше ресурсів, ніж передбачено мінімально припустимими значеннями.

Для отримання значень системних параметрів під час виконання програми призначена службова програма `getconf`, а також функції `sysconf`, `confstr`, `fpathconf` і `pathconf`, за допомогою першої з яких опитуються обмежуючі конфігураційні параметри, що мають числові значення, за допомогою другої отримуються конфігураційні ланцюжки символів, а за допомогою двох останніх – конфігураційні значення, що відносяться до файлів.

3.3.1.9. Мережні засоби

В стандарті POSIX-2001 *мережу* означається як сукупність взаємозалежних хостів. Під мережною адресою розуміється доступний у межах мережі ідентифікатор, використовуваний для позначення мережних елементів.

Надання мережної адреси мережному елементу називається зв'язуванням, або прив'язуванням, а зворотна дія – звільненням або скасуванням прив'язування.

Найчастіше в якості мережних елементів виступають апаратні мережні інтерфейси, за допомогою яких передаються та приймаються дані, однак з таким інтерфейсом, як шлейфовий (`loopback`), ніякої апаратури не асоційовано.

Дані передаються в мережі у вигляді послідовності октетів (восьмибітових беззнакових кодів). Якщо деякий елемент даних (наприклад, адреса або номер порту) складається більш, ніж із восьми бітів, для його передавання і зберігання потрібно кілька октетів. Мережним називається порядок октетів (байтів), при якому перший (з найменшою адресою) октет містить старші (найбільш значимі) біти.

При обміні даними між процесами в ролі мережних елементів виступають *сокети*, які в стандарті POSIX-2001 трактуються як окремих тип файлів.

Під *адресою* сокету розуміють структуру, що включає ідентифікатор адресного сімейства й специфічні для даного сімейства адресні дані.

Адресне сімейство відповідає певному середовищу обміну даними між процесами. В стандарті POSIX-2001 визначено три таких

сімейства: `AF_UNIX` (обмін даними між процесами в межах однієї системи), `AF_INET` (обміну даними за протоколами IP v4), `AF_INET6` (обміну даними за протоколами IP v6).

У межах кожного адресного сімейства можуть існувати сокети кількох типів. В стандарті POSIX-2001 передбачено чотири типи: `SOCK_STREAM` (надійні, упорядковані, повнодуплексні потоки октетів у режимі із встановленням з'єднання), `SOCK_SEQPACKET` (аналог `SOCK_STREAM` з додатковим збереженням границь між записами), `SOCK_DGRAM` (передавання даних у вигляді датаграм у режимі без встановлення з'єднання), `SOCK_RAW` (аналог `SOCK_DGRAM` з додатковою можливістю доступу до протокольних заголовків та інших даних нижнього рівня).

Для кожного адресного сімейства кожний тип сокету може підтримуватися одним або кількома протоколами.

Загальна логіка роботи із сокетами полягає в наступному. Сокети створюються за допомогою функції `socket`, до якої передаються адресне сімейство, тип сокету й протокол, а одержується відкритий файловий дескриптор. Потім за допомогою функції `bind` сокету надається локальна адреса. Якщо сокет орієнтований на режим із встановленням з'єднання, то його слід позначити як готового приймати з'єднання, для чого знадобиться функція `listen`. Реальне приймання з'єднань виконується за допомогою функції `accept`, що створює для кожного з них новий сокет за образом та подобою «слухаючого». У свою чергу, на хості, що ініціює з'єднання, викликається функція `connect` (у режимі без встановлення з'єднання за допомогою функції `connect` можна вказати адресу відправника).

Для приймання даних, що надійшли до сокету, можна скористатися універсальною функцією низькорівневого введення/виведення `read` або спеціалізованим сімейством функцій `recv*`, а для передавання – функцією `write` або сімейством `send*`. Крім того, за допомогою функцій `select` та `poll` можна опитати наявність даних для приймання або можливість відправлення чергової порції даних.

Завершується обмін даними між хостами зверненням до функції `shutdown`.

Дані про хости як вузли мережі зберігаються в мережній базі, послідовний доступ до якої обслуговується функціями `sethostent`, `gethostent` і `endhostent`.

За допомогою функції `getaddrinfo` за іменем вузла мережі або

імені мережного сервісу отримуються адреси набору сокетів і асоційовані дані, що дає можливість створити сокет для звертання до заданого сервісу.

Функція `freeaddrinfo` носить технічний характер, і призначена для звільнення пам'яті, зарезервованої при зверненні до функції `getaddrinfo`.

Функцію `getnameinfo` можна вважати оберненою до `getaddrinfo`. За її допомогою за адресою сокету отримуються дані про ім'я вузла й сервісу.

Технічну роль відграють і функції перетворення IP-адрес із текстового подання в числове й навпаки: `inet_addr`, `inet_ntoa`, `inet_pton`, `inet_ntop`. За допомогою перших двох опрацьовуються тільки адреси IP v4: за `inet_addr` перетворюється текстовий ланцюжок на цілочисельне значення, придатне для використання в якості IP-адреси, за `inet_ntoa` виконується обернене перетворення. Друга пара функцій по суті аналогічна до першої, але має більш загальний характер, тому що призначення для перетворення адрес у форматі IP v6.

Для перетворення значень типів `uint16_t` і `uint32_t` з хостового порядку байт у мережний служать функції `htons` і `htonl`; функції `ntohs` і `ntohl` призначені для здійснення оберненого перетворення.

Поряд з базою даних хостів підтримується база даних мереж з аналогічною логікою роботи й набором функцій: `setnetent`, `getnetent`, `getnetbyaddr`, `getnetbyname`, `endnetent`.

За допомогою функції `getnetent` здійснюється послідовний доступ до бази, за допомогою `getnetbyaddr` здійснюється пошук за адресним сімейством й номером мережі, а за допомогою `getnetbyname` вибирається мережа із заданим (офіційним) ім'ям.

Такий самий програмний інтерфейс надається в базі даних мережних протоколів: `setprotoent`, `getprotoent`, `getprotobyname`, `getprotobynumber`, `endprotoent`.

Ще один прояв тієї ж логіки роботи – база даних мережних сервісів: `setservent`, `getservent`, `getservbyname`, `getservbyport`, `endservent`.

Для створення сокетів, крім функції `socket`, може бути використана функція `socketpair`, за допомогою якої створюються пари сокетів із встановленим між ними з'єднанням. Вона звичайно використовується для адресного сімейства `AF_UNIX`; підтримка інших сі-

мейств не гарантується.

Дізнатися про отриману локальну адресу (її іноді називають ім'ям сокету) можна за допомогою функції `getsockname`.

Із сокетами можуть бути асоційовані опції, що впливають на їхнє функціонування. Опитати або змінити значення цих опцій можна за допомогою функцій `getsockopt` і `setsockopt`.

Функція `getpeername` призначена для отримання адреси (імені) сокету, з яким встановлене з'єднання.

Після прив'язування сокету до локальної адреси й, можливо, встановлення з'єднання та задання значень опцій, можна приступати до відправлення та приймання даних через сокет. Для цього служать функції `recvfrom`, `recv`, `recvmsg`, `sendto`, `send`, `sendmsg`.

3.3.1.10. Управління часом

Відповідно до стандарту POSIX, за початок відліку часу приймається нуль годин, нуль хвилин, нуль секунд першого січня 1970-го року всесвітнього часу.

Всесвітнім називають поясний час нульового годинного пояса, що являє собою місцевий середній сонячний час грінвіцького меридіана. За стандартну одиницю виміру астрономічного часу в POSIX-2001 прийнята секунда.

Годинниками називають програмні або апаратні об'єкти, що можуть бути використані для вимірювання часу. Покази годинника можна запитати й, можливо, установити (у припустимих для них межах).

Реальним (або астрономічним) називається час, вимірюваний за системними годинниками безвідносно до того, який процес (потік управління) в даний час перебігає.

Під часом виконання (процесорним часом) розуміють час, затрачений на перебіг процесу (поток управління), включаючи використовувані системні сервіси.

Годинником процесорного часу називається годинник, за допомогою якого вимірюється час перебігу конкретного процесу або потоку управління.

Під віртуальним часом процесу розуміють час, вимірюваний системними годинниками, поки перебіг процесу не закінчився.

Таймер – це механізм, призначений для введення до системи управління процесом (поток управління) повідомлення про закінчення заданого проміжку часу (інтервальний таймер) або про досягнення (перевищення) годинниками заданих показань (абсолютний

таймер). Відповідна подія називається спрацьовуванням таймера.

Таймером процесорного часу називається таймер, асоційований з годинниками процесорного часу.

Завести (зарядити) – значить запустити таймер, за допомогою якого контролюється плин часу, що дозволяє для ввести до системи управління процесом повідомлення (сигнал) про настання заданого моменту.

Таймер знімається із зведення (розряджається), коли припиняється контроль за плином часу за допомогою даного таймера.

Найпростішим засобом запиту та зміни поточних дати і часу є службова програма `date`.

Запит на отримання поточного часу (у секундах від початку відліку) виконує за допомогою функції `time`.

Якщо тип `time_t` реалізований як 32-розрядне ціле зі знаком, то в 2038-му року наступить переповнення (так звана проблема 2038-го року).

З функцією `time` асоційована функція `difftime`, за допомогою якої обчислюється різниця в секундах між двома моментами часу.

Довідатися про поточний час із більшою точністю можна за допомогою функції `gettimeofday`.

У необов'язкову частину стандарту POSIX-2001, за якою регламентується робота з таймерами, входять функції, за допомогою яких можна опитати й встановити покази заданих годинників, а також довідатися про їхню точність: `clock_gettime`, `clock_settime`, `clock_getres`.

Годинники можуть бути загальносистемними, тобто доступними для всіх процесів, або стосуватися лише певного процесу. Всі реалізації повинні підтримувати загальносистемні годинники реального часу, за допомогою яких вимірюється час від початку відліку та які мають ідентифікатор `CLOCK_REALTIME`.

В стандарті POSIX-2001 передбачено кілька способів подання даних про час. Для виконання перетворень між різними поданнями даних про час служать функції `gmtime`, `localtime`, `mktime`, `strptime`, `strptime`, `getdate`.

Для врахування даних про годинний пояс і сезонні виправлення використовуються зовнішні змінні `tzname`, `timezone`, `daylight`, значення яких встановлюється за змінною оточення `TZ` за допомогою функції `tzset`.

Базовим засобом для роботи з годинниками процесорного часу є

функція `clock`. При зверненні до неї повертає як результат видається процесорний час, витрачений на перебіг процесу з якогось моменту, що залежить від реалізації й пов'язаного тільки з його (процесу) запуском.

Щоб перевести час, що отримується при зверненні до функції `clock`, у секунди, його слід поділити на константу `CLOCKS_PER_SEC`, що визначена рівною 1 мільйону.

Для вимірювання часу виконання простої команди можна скористатися службовою програмою `time`.

Більш розвинену функціональність має спеціальна вбудована в shell команда `times`, за якою видається на стандартне виведення час, витрачений на виконання операцій командного інтерпретатора і перебіг породжених від нього процесів.

Реалізація утиліт `time` і `times` спирається на функцію `times`, за якою опитуються дані про час перебігу процесу й породжених процесів. За допомогою функції `times` вимірюється час в тактах. Відповідно, для переведення результатів, отриманих за допомогою `times`, у секунди їх потрібно ділити на `sysconf(_SC_CLK_TCK)`, а не на `CLOCKS_PER_SEC`.

Пряме маніпулювання годинниками процесорного часу можливо при зверненні до функції `clock_gettime`, що дозволяє з'ясувати їх ідентифікатори.

Для зміни асоційованих з файлами даних про час служить функція `utime`.

Функція `sleep` дозволяє призупинити виконання процесу (поток управління) на задане число секунд.

Більш сучасний аналог цієї функції, `nanosleep`, дозволяє позбутися від обмеження на максимальну тривалість припинення виконання й одержати можливість задавати цю тривалість із значно вищою точністю.

Описувані далі засоби для роботи з інтервальними таймерами входять у необов'язкову частину стандарту POSIX-2001 – XSI.

В реалізації кожному процесу повинні надаватися принаймні три інтервальні таймери, що мають наступні ідентифікатори: `ITIMER_REAL` (таймер реального часу, за допомогою якого генерується сигнал `SIGALRM`), `ITIMER_VIRTUAL` (таймер віртуального часу процесу, за допомогою якого генерується сигнал `SIGVTALRM`), `ITIMER_PROF` (таймер профілювання, за допомогою якого генерується сигнал `SIGPROF`).

Відповідно до стандарту POSIX-2001 інтервальні таймери обслуговуються за допомогою функцій `getitimer` і `setitimer`. При зверненні до функції `getitimer` запам'ятовуються поточні характеристики таймера, а при зверненні до `setitimer` зводиться або знімається таймер із зведення, встановлюються нові характеристики й запам'ятовуються попередні.

До інтервальних таймерів відноситься функція `alarm`, що дозволяє в ході перебігу процесу передбачити подання сигналу `SIGALRM` через задане число секунд реального часу.

3.3.1.11. Мовно-культурне середовище

Відповідно до стандарту POSIX-2001, мовно-культурне середовище – це частина оточення користувача, що залежить від мовних і культурних узгоджень.

Під налагодженням на мовно-культурне середовище розуміють процес формування даних, специфічних для підтримки конкретних природних мов, місцевих налаштувань і кодувань символів. Іноді подібний процес називають *локалізацією*, на протипагу *інтернаціоналізації* – процесу підготовки додатків, придатних для налаштування на різні мовно-культурні середовища.

Мовно-культурне середовище формується з даних кількох іменованих категорій, кожна з яких призначена для управління певними аспектами функціонування компонентів системи. Імена й призначення категорій відповідають наступним змінним оточення: `LC_TYPE` (класифікація символів, перетворення регістра), `LC_COLLATE` (порядок алфавітного порівняння символів), `LC_MONETARY` (форматування грошових величин), `LC_NUMERIC` (форматування числових величин), `LC_TIME` (формати дати й часу), `LC_MESSAGES` (формати повідомлень).

Категорії діляться на дрібніші елементи, засобом іменування яких служать ключові слова.

У кожній реалізації визначені одне або кілька мовно-культурних середовищ. Підтримка POSIX-середовищ з іменами-синонімами «POSIX» і «C» є обов'язковою.

В стандарті POSIX-2001 передбачені дві змінні програмного оточення, за якими визначаються всі категорії мовно-культурного середовища: `LC_ALL` (значення цієї змінної враховується в першу чергу) та `LC_LANG` (її значення враховується в останню чергу).

Загальна логіка використання засобів інтернаціоналізації та локалізації полягає в наступному. Користувач, надаючи відповідних значень описаним вище змінним програмного оточення, ідентифікує

своє мовно-культурне середовище. При перебігу програми дані про цільове середовище можуть бути тримані за допомогою функції `setlocale`.

При створенні нового мовно-культурного середовища його визначення у вихідному форматі міститься у файлах, які повинні бути опрацьовані за допомогою утиліти `localedef`. Для одержання відомостей про мовно-культурні середовища призначена службова програма `locale`. Функція `setlocale` служить для встановлення або опитування всього мовно-культурного середовища процесу або його окремих категорій. Одержати детальні відомості про категорії `LC_MONETARY` і `LC_NUMERIC` поточного мовно-культурного середовища можна за допомогою функції `localeconv`.

Для перетворення грошових величин у ланцюжок символів відповідно до налаштувань поточного мовно-культурного середовища можна скористатися функцією `strfmon`, що входить до XSI-розширення стандарту POSIX-2001.

Якщо потрібно одержати детальні відомості про всі аспекти мовно-культурного середовища, слід скористатися функцією `NL_LANGINFO`, також віднесена в стандарті POSIX-2001 до розширення XSI.

За допомогою функції `strerror` номери (коди) помилок перетворюються у текстові повідомлення, що залежать від мовно-культурного середовища.

Розвинені засоби для роботи з каталогами повідомлень (діагностичних, інформаційних), що використовуються в програмах, винесені в розширення XSI стандарту POSIX-2001. Ідея полягає в тому, щоб в інтернаціоналізованих програмах фігурували не самі повідомлення, а їх ідентифікатори в каталозі, який для кожного мовно-культурного середовища може бути своїм.

В стандарті не фіксується формат каталогів повідомлень, але пропонується службова програму `gencat` для їх генерації за вхідним описом.

У прикладній програмі робота з каталогами повідомлень здійснюється за допомогою функцій `catopen`, `catgets` і `catclose`. При зверненні до функції `catopen` відкривається каталог повідомлень і повертається його дескриптор, що потім використовується у виклику `catgets` для читання повідомлення. При зверненні до функції `catclose` каталог повідомлень закривається.

3.3.1.12. Приклад 1: реалізація курсу в POSIX-системах засобами Free Pascal

Однією зі складових системного програмування є сукупність програмних засобів інтерфейсу програміста для роботи з операційною системою. У цьому класичному означенні не враховується те, що з системними програмами (утилітами) обов'язково повинен працювати користувач, тому передбачається наявність мінімального інтерфейсу користувача (текстовий режим, командний рядок).

Інтерфейс системних викликів ОС UNIX відрізняється стабільністю (майже 40 років розробки), компактністю (менше 1000 базових системних викликів) і універсальністю (один системний виклик застосовується до різних ситуацій). На початку нинішнього десятиліття інтерфейс системних викликів ОС UNIX став основою міжнародного стандарту мобільного відкритого програмного забезпечення POSIX.

Таким чином, опанування системного програмування в ОС UNIX дає можливість надалі створювати мобільне програмне забезпечення під будь-яку сучасну операційну систему, що задовольняє вимоги стандарту POSIX.

Традиційно в якості мови системного програмування використовується мова C. Це, зокрема, обумовлено тим, що становлення мови C та ОС UNIX відбувалося в один і той самий час у одному й тому ж авторському колективі. Довгий час мова C вигідно відрізнялася від конкуруючих процедурних мов гнучкістю, простотою, мобільністю й компактністю опису програм. У той же час на ринку освітніх послуг частіше використовувалася мова Pascal, яка відрізнялася високим ступенем формалізації й структурування програм. Як у мові для початкового навчання програмування, в її синтаксисі чітко реалізувалися основні алгоритмічні конструкції, в якості ключових містилися англомовні слова, були наявні самоочевидні імена процедур і функцій.

У процесі розвитку мова C стала більш чітко структурованою, менш «поблажливою» до вільної роботи з вказівниками, що більш повно відповідає парадигмам структурного програмування. У свою чергу, в Pascal було додано обмежену адресну арифметику, засоби гнучкого управління циклами, модульну структуру та інші запозичені з мови C засоби. Таке взаємне збагачення мов-конкурентів привело до того, що поступово обидві вони стали застосовуватися і в системному, і в прикладному програмуванні.

Найвищий ступінь гнучкості мови Pascal, еквівалентний C, але зі

збереженням традиційного Pascal-синтаксису, реалізований в мобільному компіляторі Free Pascal.

Наявність загальних програмних бібліотек для мов C та Pascal, реалізована в сімействі компіляторів GCC і Free Pascal, дозволяє вирішувати будь-які завдання однаковими або хоча б однотипними заходами, залишаючи розходження лише в синтаксисі.

Це дозволило розробити новий варіант лабораторного практикуму з системного програмування, обравши в якості мов програмування C та Pascal. Для реалізації цієї мети було:

- побудовано інтерфейсну бібліотеку до ядра операційної системи UNIX мовою Pascal, що розширює функціональність стандартних модулів `linux` і `sysutils`;

- створено аналоги функцій бібліотеки `stdio` мови C для доступу до файлів і процесів;

- укладено систематичні настанови для програміста стосовно роботи з модулями `linux`, `sysutils` і `stdio`, проілюстровані прикладами системних утиліт.

У результаті було створено настанови системного програміста в UNIX у середовищі Free Pascal [240], що включає розділи, які повністю відповідають наведеній вище концепції курсу:

1. Основні поняття й термінологія
2. Файл
3. Робота з файлами
4. Каталоги, файлові системи й спеціальні файли
5. Процес
6. Сигнали та їх опрацювання
7. Обмін даними між процесами за допомогою програмних каналів
8. Додаткові методи обміну даними між процесами
9. Термінал
10. Сокети
11. Стандартна бібліотека введення/виведення
12. Різні додаткові системні виклики й бібліотечні процедури.

Особливістю обраних засобів реалізації поставлених завдань є їх відкритість, низька вартість і мобільність, що дозволяє розроблене програмне забезпечення використовувати під управлінням багатьох операційних систем [237].

Приклад:

Вправа 13.28. Напишіть аналог команди `ls -l`.

uses linux, strings, sysutils, stdio; (*для системних викликів та роботи з рядками PChar*)

```
function ctime(var time_t:longint):pchar;cdecl;external  
'c';
```

```
function gettype(t:word):char;forward; (*тип об'єкту ф.с.  
в форматі команди ls*)
```

```
(*тип об'єкту ф.с. в форматі команди ls*)
```

```
function gettype(t:word):char;  
begin  
  if S_ISDIR(t) then (*перевірка на каталог*)  
    gettype:='d'  
  else  
    if S_ISREG(t) then (*перевірка на звичайний файл*)  
      gettype:='-'  
    else  
      if S_ISBLK(t) then (*перевірка на блочний пристрій*)  
        gettype:='b'  
      else  
        if S_ISCHR(t) then (*перевірка на символний  
пристрій*)  
          gettype:='c'  
        else  
          if S_ISFIFO(t) then (*перевірка на іменованний  
програмний канал*)  
            gettype:='p'  
          else  
            if S_ISLNK(t) then (*перевірка на символне  
посилання*)  
              gettype:='l'  
            else  
              gettype:='?';  
          end;  
        end;  
      end;  
    end;  
  end;  
end;
```

```
function getrights(r:word):string;  
var  
  u, (*права для власника*)  
  g, (*права для групи*)  
  o, (*права для всіх інших*)
```

```

s,          (*спеціальні права*)
i:integer;
res:string; (*права в символній формі*)
const
  o7777=(1 shl 12)-1; (*константа = всі 12 бітів прав
задано *)
  o10  =8;          (*010  *)
  o100 =64;        (*0100 *)
  o1000=512;       (*01000*)
  symrights:array [0..7] of string=( (*базові комбінації
прав у символній формі*)
    '---', (*0 = 000*)
    '--x', (*1 = 001*)
    '-w-', (*2 = 010*)
    '-wx', (*3 = 011*)
    'r--', (*4 = 100*)
    'r-x', (*5 = 101*)
    'rw-', (*6 = 110*)
    'rwx'  (*7 = 111*)
  );
  спец='tss';      (*масив спеціальних прав доступу*)
begin
  (*обрізаємо старші біти, що не відносяться до прав
доступу (тип файлу і т.п.)*
  r:=r and o7777; (* константа 10000-1==1*8^4-1==1*(2^3)^4-
1==2^12-1 *)
  (*виділяємо числові права для власника, групи, інших +
спеціальні*)
  o:=r mod o10;
  s:=r div o1000;
  u:=(r div o100) mod o10;
  g:=(r mod o100) div o10;
  res:=symrights[u]+symrights[g]+symrights[o]; (*формуємо
символьні права з базових трійок*)

  for i:=1 to 3 do   (*цикл перевірки наявності
спеціальних прав*)
    if s and (1 shl (i-1)) <> 0 then (*якщо право
встановлено*)
      if res[12-3*i]='x' then (*якщо є звичайне право на
виконання*)
        res[12-3*i]:=спец[i]   (*заносимо маленьку букву*)
      else
        res[12-3*i]:=upcase(спец[i]); (*інакше - велику*)

```

```

    getrights:=res; (*повертаємо результат - 9-тисимвольне
подання 12-тибітних прав*)
end;

var
    d:^TDir;    (*вказівник на запис для роботи з каталогом*)
    elem:^Dirent; (*вказівник на запис, де зберігається один
елемент каталогу*)
    tekkat,    (*рядок для зберігання імені каталогу*)
    fullpath   (*повний шлях до елемента каталогу*)
               :array [0..1000] of char;
    st:stat;   (*для зберігання даних про файл або каталог*)

begin
    if paramcount=0 then (*якщо в командному рядку не
вказано каталог,*)
        strcopy(tekkat, '.') (*то в якості каталогу
використовуємо поточний*)
    else
        tekkat:=paramstr(1); (*інакше використовуємо каталог з
командного рядка*)

        if not access(pchar(tekkat), F_OK or R_OK) then (*F_OK -
перевірка існування об'єкта ф.с.*)
            begin
                writeln('Каталог ', tekkat, ' не існує або недоступний
для читання'); (*діагностика*)
                halt(1); (*повернення у попередню програму*)
            end;

            if not fstat(pchar(tekkat), st) then (*спроба отримати
дані про файл чи каталог*)
                begin
                    writeln('Помилка отримання даних про каталог ',
tekkat); (*діагностика*)
                    halt(1); (*повернення у попередню програму*)
                end;

                if not S_ISDIR(st.mode) then (*перевірка на каталог*)
                    begin
                        writeln(tekkat, ' - не каталог'); (*діагностика*)
                        halt(1); (*повернення у попередню програму*)
                    end;
                end;
            end;
        end;
    end;
end;

```

```

end;
d:=opendir(tekkat); (*спроба відкрити каталог для
читання*)
if d=nil then (*якщо спроба невдала*)
begin
writeln('Помилка виклику opendir для каталогу ',
tekkat); (*діагностика*)
halt(1); (*повернення у попередню програму*)
end;

elem:=readdir(d); (*спроба читання елемента каталогу*)
while elem<>nil do
begin
(*формування повного імені елемента каталогу*)
strcpy(fullpath,tekkat); (*копіюємо ім'я
поточного каталога у початок повного імені*)
if strcmp(tekkat,'/')<>0 then(*якщо поточний каталог
- не кореневий*)
begin
if fullpath[strlen(fullpath)-1]=='/' then (*якщо в
кінці імені каталогу слеш*)
fullpath[strlen(fullpath)-1]:=#0; (*замінюємо
його ознакою кінця рядка*)
strcat(fullpath,'/'); (*додаємо після імені
каталогу слеш-роздільник*)
end;
strcat(fullpath,elem^.name); (*та ім'я елемента
каталогу*)

if not fstat(pchar(fullpath),st) then (*спроба
отримання даних про файл чи каталог*)
begin
writeln('Помилка отримання даних про ', fullpath);
(*діагностика*)
halt(1); (*повернення у попередню програму*)
end;
{gmtime_r(st.mtime,mytm);}
writeln(gettype(st.mode),getrights(st.mode),st.nlink:5,
' ',st.size:10,' ',ctime(st.mtime), elem^.name);
(*виведення імені елемента каталогу*)
elem:=readdir(d); (*спроба читання елемента каталогу*)
end;
closedir(d); (*закривання відкритого каталогу*)
end.

```

3.3.1.13. Приклад 2: реалізація курсу в POSIX-системах засобами Python

Одним з утруднень, що виникають у процесі вивчення системного програмування, є прив'язка цього курсу до використовуваних інструментальних засобів – операційної системи та мови програмування. Для подолання даного утруднення доцільним є стабілізація курсу системного програмування на основі інваріантності стосовно операційної системи і мови програмування. Це стає можливим при виконанні двох умов:

1) сумісності між операційними системами на рівні програмних інтерфейсів;

2) виконання програм під управлінням різних систем без перекompіляції.

Перша умова сьогодні виконується на всіх POSIX-сумісних операційних системах. Виконання другої умови передбачає використання інтерпретованої мобільної мови програмування.

Одна з них – описана вище мова Python – це інтерпретована, об'єктно-орієнтована, високорівнева мова програмування, що має легкий для вивчення синтаксис. Інтерпретатор Python і велика стандартна бібліотека модулів доступні безкоштовно і можуть вільно поширюватися. При цьому в складі бібліотеки є ряд модулів, в яких реалізується стандарт POSIX. Багатство засобів доступу до ядра ОС, надане в даних модулях, у поєднанні з простотою мови, робить Python привабливим для використання в процесі навчання системного програмування.

Для підтримки цього курсу було створено довідник системного програміста мовою Python, що містить у собі 10 розділів, які охоплюють усю множину системних викликів POSIX-сумісних операційних систем Python. Довідник поділяється на дві частини – управління файлами і управління процесами (структура довідника є еквівалентною [240]).

Приклад:

Вправа 4.11. Використовуючи POP3-з'єднання, отримайте листи з вашої поштової скриньки.

```
import poplib, email
# Облікові дані користувача:
SERVER = "pop.server.com"
USERNAME = "user"
USERPASSWORD = "secretword"
```



```

p = poplib.POP3(SERVER)
print p.getwelcome()
# етап ідентифікації
print p.user(USERNAME)
print p.pass_(USERPASSWORD)
# етап транзакцій
response, lst, octets = p.list()
print response
for msgnum, msgsize in [i.split() for i in lst]:
    print "Повідомлення %(msgnum) s має довжину %(msgsize)s"
% vars()
    print "UIDL =", p.uidl(int(msgnum)).split()[2]
    if int(msgsize) > 32000:
        (resp, lines, octets) = p.top(msgnum, 0)
    else:
        (resp, lines, octets) = p.retr(msgnum)
    msgtxt = "\n".join(lines)+"\n\n"
    msg = email.message_from_string(msgtxt)
    print "* Від: %(from)s\n* Кому: %(to)s\n* Тема:
%(subject)s\n" % msg
    # msg містить заголовки повідомлення або все
    # повідомлення (якщо воно невелике)

# етап оновлення
print p.quit()

```

3.3.2. Системне програмне забезпечення

Вивчення будь-якої мови програмування тісно пов'язане з інструментальним програмним забезпеченням для розробки програм – оболонкою, текстовим редактором та компілятором, що звичайно відносять до системного програмного забезпечення. Інтеграція системного програмного забезпечення у середовища для розробки програм та сучасні операційні системи поступово викликають розмивання поняття системного програмного забезпечення. Так, проведене у 2003 р. опитування студентів I–II курсів спеціальності «Інформатика» Криворізького державного педагогічного університету показало, що 62% студентів недостатньо чітко розрізняють основні компоненти системного програмного забезпечення (з них 40% їх плутають), 24% утруднюються з визначенням функцій компілятора, 13% не дали жодного означення.

У процесі навчання мов програмування поняття компілятора поступово збагачується, наповнюючись досвідом практичної роботи,

тому виникає необхідність його формалізації.

На жаль, у багатьох студентів поняття компілятора залишається досить розмитим, і цьому є об'єктивні причини. По-перше, компілятори розроблені для великої кількості мов програмування і мають різні форми та методи застосування. По-друге, в багатьох системах компіляція є процесом, інтегрованим у середовище розробки. По-третє, продовжується інтенсивний розвиток усіх напрямів досліджень, що відносяться до системного програмного забезпечення: в будові компіляторів з'явилися нові важливі компоненти, технології та розробки [401].

Незважаючи на таку різноманітність систем та постійні зміни, фундаментальні положення процесу компіляції залишаються незмінними, і саме на них варто зосередити увагу студентів. Для цього пропонуємо вивчення теми «Основи компіляції» за таким планом:

1. Основні поняття процесу компіляції.
2. Типова структура компілятора.
3. Інтегровані середовища розробки.
4. Вимоги до розробки компіляторів.

1. Основні поняття процесу компіляції

Програмне забезпечення можна створювати за допомогою багатьох мов програмування з різними парадигмами (процедурною, об'єктно-орієнтованою, функціональною, візуальною тощо). Призначення компілятора полягає в перетворенні описів програм, орієнтованих на користувача, в машинно-орієнтовані, що використовуються безпосередньо при виконанні програми за допомогою комп'ютера. Компілятори – це спеціалізовані системи опрацювання тексту, що мають багато спільного з іншими інструментальними засобами опрацювання текстів, написаними мовою програмування або природною мовою.

Робота компілятора звичайно розглядається на двох етапах.

1. *Етап аналізу*, на якому аналізується вихідний текст.
2. *Етап синтезу*, на якому генерується машинно-орієнтоване подання.

Вхід етапу аналізу називається *вхідним текстом* чи *вхідним кодом*, а вихід етапу синтезу – *цільовим текстом* чи *цільовим кодом*. Перетворення вхідного коду в цільовий звичайно називається *процесом компіляції*. Процес компіляції здійснюється за допомогою компілятора. Компілятор мови можна також назвати *реалізацією* мови. Породжений компілятором цільовий код може мати вид машинного

коду для деякої машини (комп'ютера) чи деякого проміжного коду, що надалі буде перетворений (уже за допомогою інших інструментальних засобів) у машинний код. Можливий також варіант, коли проміжний код безпосередньо використовується за допомогою *інтерпретатора*.

Процес компіляції являє собою перетворення тексту однієї мови на іншу, перехід від *вхідного коду* до *цільового коду*.

Процес компіляції також включає третю мову – мову *реалізації*, під якою розуміють мову написання компілятора (зазвичай, це мова С). Нею може бути та ж мова, що і вихідний чи цільовий код, але це необов'язково.

2. Типова структура компілятора

Логічно процес компіляції поділяється на *етапи*, що, у свою чергу, діляться на *фази*. Фізично компілятор поділяється на *проходи*.

Основними етапами компіляції є *аналіз* (визначення структури і значення вхідного коду) і *синтез* (побудова цільового коду). Крім того, може бути етап попереднього опрацювання (*препроцесінгу*). Цей етап в основному пов'язаний з мовами С та С++.

Етап аналізу ділять на три окремі фази:

1. Лексичний аналіз.
2. Синтаксичний аналіз.
3. Семантичний аналіз.

Лексичний аналіз – це відносно проста фаза, у якій формуються *символи* (чи лексеми) мови. Слова мови, наприклад, if, for, do чи ідентифікатори, наприклад, count, name, чи послідовності знаків, наприклад, ++, ==, зручно сприймати як один символ, як це робиться на етапі аналізу. Призначенням фази лексичного аналізу чи *лексичного аналізатора* є перехід від набору знаків до символів мови, які надалі будуть опрацьовуватися на синтаксичній і семантичній фазах. Такий підхід копіює поведінку людини при читанні програми: адже ми сприймаємо текст програми не як простий набір знаків, а як набір символів (слів), що складаються з цих знаків.

Тут важливо відзначити, що за допомогою лексичного аналізатора усього лише формуються символи – їх набір і порядок не має для нього ніякого значення, тобто, лексичний аналізатор звичайно не використовується для роботи з контекстом.

У процесі *синтаксичного аналізу* визначається загальна структура програми, що включає розуміння порядку проходження символів у програмі. Це означає, що *синтаксичний аналізатор* повинен мати

дані про контекст, у якому він працює. Після застосування синтаксичного аналізатора отримується подання програми в деревоподібній формі, що називається *синтаксичним деревом*. Наприклад, вираз $(a + b) * (c - d)$ може бути поданий у вигляді:

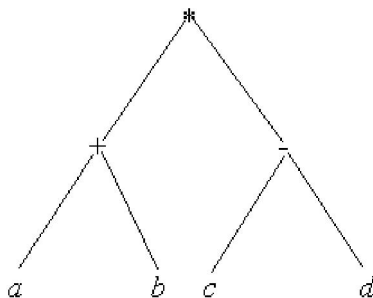

Рис. 3.32. Абстрактне синтаксичне дерево

Це подання називається *абстрактним синтаксичним деревом*. У такий спосіб уся програма може бути подана за допомогою абстрактних синтаксичних дерев.

Фаза синтаксичного аналізу є ключовою на етапі аналізу. Вона безпосередньо взаємопов'язана з лексичною фазою, а отримані після проходження цієї фази результати надалі будуть використовуватися при реалізації семантичної фази. Синтаксичним аналізатором зчитуються символи в програмі зліва направо. У процесі зчитування визначається, чи може бути послідовність вже прочитаних символів початком програми. Наприклад, перших п'ять вхідних символів можуть бути початком деякої програми, а перші шість – ні. У цьому випадку подальші дії будуть залежати від прийнятого способу *відновлення після помилок*.

Деякі властивості мов програмування не можуть бути перевірені простим скануванням зліва направо без створення таблиць довільного розміру. Перевірка таких властивостей мов програмування (що називають *статичною семантикою*) виконується в *семантичній фазі аналізу*.

Етап синтезу процесу компіляції складається з наступних основних фаз.

1. Генерація машинно-незалежного коду.
2. Оптимізація машинно-незалежного коду.
3. Розподіл пам'яті.
4. Генерація машинного коду.

5. Оптимізація машинного коду.

В окремих випадках деякі з цих фаз можуть бути відсутніми. Наприклад, якщо за допомогою компілятора безпосередньо компілюється машинний код, перші дві фази можуть опускатися. Оптимізація коду може відбуватися на рівні машинно-незалежного коду, на рівні машинного коду, на обох рівнях чи не відбуватися на жодному.

Існують причини, чому спочатку необхідно створювати *машинно-незалежний код*: це сприяє мобільності компілятора й служить для відокремлення залежності від мови та залежності від машини. Багато компіляторів також генерують деякі проміжні коди, що можуть бути незалежні від вхідної мови, машинної мови чи від обох. Прикладами таких проміжних мов є наприклад, Р-код для Pascal, Diana для Ada, байт-код для Java.

Оптимізація програмного коду – це перетворення програми засобами компілятора з метою поліпшення їх характеристик, таких як продуктивності або компактності, – без зміни функціональності. Оптимізація – не обов'язковий, але важливий етап компіляції. Вона може відбуватися неявно під час трансляції програми, але, як правило, оптимізацію програми виділяють як окремий фазу функціонування компілятора. Компоновник також може виконувати частину оптимізацій, таких як видалення зайвих підпрограм або їх перевпорядкування підпрограм. Розрізняють низько- та високорівневу оптимізацію. Низькорівнева оптимізація перетворює програму на рівні елементарних команд, наприклад, інструкцій процесора. Високорівнева оптимізація здійснюється на рівні структурних елементів програми, таких як розгалуження та цикли.

Низькорівнева оптимізація включає в себе такі техніки, як оптимальний вибір (заміна, об'єднання, поділ) інструкцій; перевпорядкування інструкцій; розподіл регістрів; видалення ланцюжків переходів; векторизація; пониження сили операцій.

Високорівнева оптимізація включає в себе такі техніки, як видалення зайвого («мертвого») коду і зайвих присвоєнь; підгонка, звернення циклів; оптимізація галуження; розгортання, згортання, об'єднання і поділ циклів; обчислення інваріантів циклів, винесення загальних підвиразів і коду в розгалуження, винесення розгалуження з циклів; перемикання, об'єднання і поділ розгалужень; попередній відбір даних; перевпорядкування функцій; вбудування і вилучення функцій.

Якщо оптимізується лише окрема підпрограма, то таку оптимі-

зацію називають *локальною*, інакше – повною або *глобальною*.

Потреба в оптимізації генерованого коду може бути різною. Якщо потрібен ефективний код, необхідно забезпечити значну оптимізацію. У той же час в багатьох середовищах швидкість виконання програми не є критичним параметром, отже, необхідна лише незначна оптимізація. Деякі види оптимізації реалізувати просто, і тому їх часто включають у компілятори, тоді як інші форми оптимізації, особливо глобальні (на відміну від локальних), трудомісткі і вимагають значних витрат часу при компіляції, а тому застосовуються рідко [114]. Багато компіляторів дозволяють користувачу самому визначити, що саме потрібно оптимізувати.

У фазі *розподілу пам'яті* кожній сталій та змінній в програмі ставиться у відповідність зарезервоване місце в пам'яті для зберігання їх значень. Дана область пам'яті може бути одного з трьох типів:

- 1) *статична пам'ять*, якщо час зберігання значення змінної дорівнює часу виконання програми (зарезервоване місце в пам'яті для зберігання значення змінної не може бути звільнене до завершення виконання програми);
- 2) *динамічна пам'ять*, якщо час зберігання значення змінної дорівнює часу виконання визначеного блоку, функції чи процедури (зарезервоване місце в пам'яті для зберігання значення змінної може бути звільнене після виконання даного фрагмента програми);
- 3) *глобальна пам'ять*, якщо на момент компіляції час зберігання значення змінної невідомий, а пам'ять повинна виділятися і звільнятися в процесі виконання.

Результатом роботи фази розподілу пам'яті є створення *адрес*.

Якщо логічно процес компіляції складається з *етапів* і *фаз*, фізично він складається із *проходів*. Компілятор здійснює прохід щоразу при зчитуванні вхідного коду чи його подання. Ранні компілятори були *багатопрохідними* через недостатній обсяг пам'яті машин того часу. Сучасні компілятори є переважно *однопрохідними*, тобто повний процес компіляції цілком виконується при однократному зчитуванні коду. У цьому випадку різні описані фази будуть виконуватися паралельно (це, як правило, є найбільш зручним), що усуває необхідність складного зв'язку між різними проходами.

3. Інтегровані середовища розробки

Сучасні компілятори часто є не окремими, автономними інструментальними засобами, а являють собою частину *інтегрованих сере-*

довищ розробки (IDE), які іноді називають середовищами програмування. Крім засобів компіляції, сучасні IDE пропонує засоби мовно-орієнтованого редагування, налагодження, визначення робочих профілів програми, управління конфігурацією і т.д. Прикладом такого середовища є IDE Eclipse, в якому передбачено такі основні групи операцій.

- редагування із засобами вирізання, вставляння, скасування операції тощо;
- пошук із засобами заміни тексту та локалізації функцій в процесі налагодження;
- перегляд різних вікон, що містять засоби діагностики та інші дані, пов'язані з поточним проектом (точки переривання програми, зміст реєстрів, розташування змінних, використання класів і т.ін.);
- управління проектом, включаючи запуск нових проектів, компіляцію і зв'язування різних компонентів проекту;
- налагодження з можливістю запуску програми в режимі покрокового виконання, задання точок переривання, відстеження значень виразів, перегляду таблиць символів і т.д.
- засоби виконання, пов'язані з IDE.

4. Вимоги до розробки компіляторів

Загальна структура компілятора багато в чому залежить від його фазової структури і структури синтаксичного аналізатора, а структура синтаксичного аналізатора відображає властивості вихідної мови. Звичайно при проектуванні компілятора керуються такими вимогами: 1) ефективна компіляція; 2) мінімальний розмір компілятора; 3) мінімальна довжина цільового коду; 4) створення ефективного цільового коду; 5) мобільність; 6) простота використання; 7) практичність.

Одночасно задовольнити всі ці вимоги неможливо, тому доводиться віддавати перевагу деяким з них. У навчальних середовищах, наприклад, ефективність компіляції й зручні засоби діагностики можуть бути більш важливими, ніж створення ефективного цільового коду, тоді як для вбудованих систем першочергове значення має розмір і ефективність цільового коду. Багато компіляторів розроблені з розрахунком на те, що користувач сам повинен визначати режим роботи компілятора – ступінь оптимізації, виконання перевірок часу виконання і т.д.

Наведена вище структура вивчення теми дозволяє наповнити поняття компілятора змістом на основі вивчення загальних властивостей процесу компіляції, що найбільш повно відповідає вимогам до

фундаментальної теоретичної підготовки із системного програмного забезпечення [292].

Виходячи з того, що студенти постійно користуються компіляторами для створення власних програм, доцільно на практичному занятті із вказаної теми перейти від розгляду інтерфейсу конкретного середовища програмування до програмної реалізації наступної задачі:

Створити програму для обчислення арифметичних виразів, що містять цілі числа, з'єднані операціями додавання та множення; вирази можуть бути згруповані за допомогою дужок.

В цій задачі пропонується створити найпростіший інтерпретатор арифметичних виразів. Вибір цілих чисел та лише двох операцій зумовлений їх мінімальністю. Подальші модифікації програми (зміна типу даних, реалізація операцій множення, ділення тощо) є суто косметичними і можуть бути запропоновані як домашнє завдання.

Для визначення того, з яких компонентів буде складатися програма, спочатку пропонуємо розглянути кілька арифметичних виразів: $1+2+3*4$, $76*(4+8)*2$, -123 тощо. В процесі виконання цієї роботи звертаємо увагу на те, що вказані вирази містять зображення цілих чисел, знаків «+», «*», «(», «)», після чого робимо висновок про те, що саме ці елементи будуть головними лексичними одиницями програми. При цьому операції та дужки задаються лише одним знаком, тоді як запис числа може містити кілька знаків.

Дамо таке визначення: ціле число – це «0» або скінченний набір цифр, що починається з будь-якого елемента множини [«1»..«9»], за яким слідує нуль або більше будь-яких елементів множини [«0»..«9»]. Цілому числу може передувати необов'язковий знак «-».

Використовуючи регулярні вирази, ціле число можна було б означити так:

$$[-]? ([1-9] [0-9]^* | 0)$$

Тут «?» означає необов'язковий елемент, круглі дужки використовуються для групування, «*» (зірочка Кліні) означає повторення попереднього елемента нуль та більше разів, «|» – операцію «або».

У якості ознаки закінчення введення виразу та необхідності початку його обчислення оберемо клавішу «Enter», а для завершення програми використаємо будь-яке доцільне слово (наприклад, «quit» – «вихід»). Нарешті, звертаємо увагу на те, що користувачем програми можуть бути введені й будь-які інші символи, що не повинні входити до запису арифметичного виразу. Ці три випадки також вважатимемо окремими лексемами.

Таким чином, перша частина програми – лексичний аналізатор –

повинна розпізнавати 8 типів лексем.

Написання лексичного аналізатора є хоч і простою за структурою, проте трудомісткою роботою [235], яка в студентів-першокурсників відніме значний час. З метою його економії (адже написання програми необхідно вкластися у 2 академічні години) застосуємо програмний засіб для генерації лексичних аналізаторів – flex (lex), на вхід якого подамо файл наступної структури:

```
%{
    enum TOKENS {INTEGER=1, PLUS, UMNOJ, OTKSK, ZAKSK,
ENDSTR, QUIT, NERASP};
}%

int      [-]?([1-9][0-9]*|0)
%%
{int}    return INTEGER;
"+"      return PLUS;
"*"      return UMNOJ;
"("      return OTKSK;
")"      return ZAKSK;
"quit"   return QUIT;
\n       return ENDSR;
[\\t ]   ;
.        return NERASP;
%%

int yywrap()
{
    return 1;
}
```

TOKENS є переліком 8 визначених лексем: ціле число, додавання, множення, відкриваюча та закриваюча круглі дужки, ознаки кінця рядка і програми та нерозпізаного символу. Ціле число означаємо правилом розпізнавання {int}, що містить відповідний регулярний вираз, усі інші лексеми – відповідними наборами символів: «+», «*», «(», «)», «quit», «\n» (клавіша Enter), «.» (позначення будь-якого іншого символу, відмінного від описаних вище). Символи пробілу та табуляції ігноруватимемо як незначущі.

Після опрацювання наведеної лексичної структури за допомогою flex студенти отримують файл з текстом функції лексичного аналізу уulex(), після кожного звернення до якої повертається одна лексема, для зберігання якої в програмі передбачимо відповідну змінну:

```
int lexema;
```

Наступній частині роботи – побудові синтаксичного аналізатора – передусе повернення до розгляду записаних арифметичних виразів. $1+2+3*4$, $76*(4+8)*2$ тощо з метою визначення правил їх обчислення. Для цього спочатку визначаємо пріоритет виконання кожної з операцій (дужки – вищий, множення – середній, додавання – нижчий), а потім зображаємо процес обчислення вказаних виразів у вигляді синтаксичних дерев (рис. 3.33).

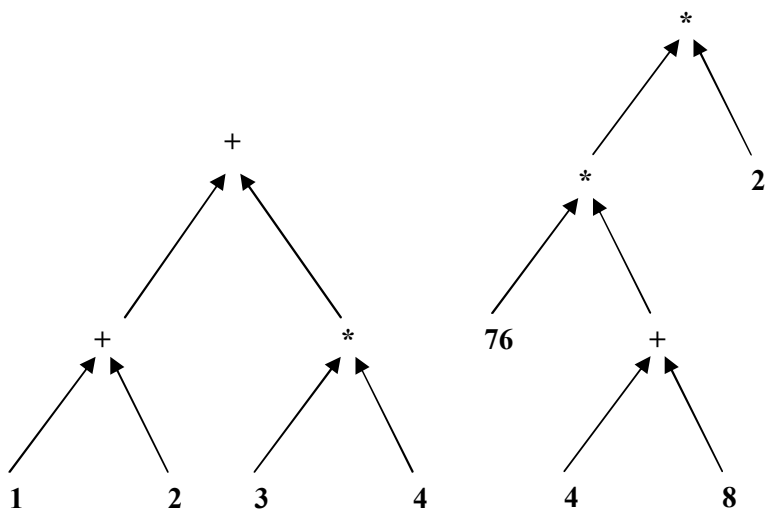

Рис. 3.33. Синтаксичні дерева для виразів $1+2+3*4$ (ліворуч) та $76*(4+8)*2$ (праворуч)

З рисунків видно, що обчислення починається з найнижчих гілок дерева і виконується у порядку, в якому читається арифметичний вираз – зліва направо. Дужки на синтаксичному дереві не показуються, проте в процесі його побудови взятий у дужки вираз розташовується на рівень нижче.

Будь-який арифметичний вираз E можна подати у вигляді суми:

$E=T+T+T+\dots$, де T – інший вираз, що складається з множників:

$T=F*F*F*\dots$, де F – або число, або будь-який арифметичний вираз у дужках:

$F=(E)$,

$F=\text{число}$.

Доданки та множники у виразах E і T повторюються щонайменше один раз, тому в термінах регулярних виразів правила обчислення (граматика) будь-якого арифметичного виразу можуть бути записані

так:

$$1) E \rightarrow T(\langle + \rangle T)^*$$

$$2) T \rightarrow F(\langle * \rangle F)^*$$

$$3) F \rightarrow \langle (\rangle E \langle) \rangle$$

$$4) F \rightarrow \langle \text{число} \rangle$$

Тут для уникнення плутанини зірочки Кліні та зірочки-множення, дужок групування та дужок в запису арифметичного виразу усі лексеми взяті у лапки.

Визначивши правила обчислення, наводимо приклади їх застосування для синтаксичного аналізу наведених вище прикладів, на кожному кроці застосовуючи лише одне правило, та порівнюємо цей процес із побудовою синтаксичного дерева:

$$E \Rightarrow T + T + T \Rightarrow T + T + F * F \Rightarrow F + T + F * F \Rightarrow F + F + F * F \Rightarrow \\ \Rightarrow 1+2+3*4$$

$$E \Rightarrow T \Rightarrow F * F * F \Rightarrow F * (E) * F \Rightarrow F * (T + T) * F \Rightarrow \\ \Rightarrow F * (F + T) * F \Rightarrow F * (F + F) * F \Rightarrow 76*(4+8)*2$$

Формалізація запису процесу обчислення за допомогою правил 1–4 дає підстави стверджувати, що його програмна реалізація – синтаксичний аналізатор являтиме собою впорядкований набір звернень до функцій E, T та F. Процес обчислення починається з виклику функції E, тому організуємо в програмі наступний цикл:

виконувати дії

- | отримати наступну лексему
 - | викликати функцію E та отримати результат обчислення
 - | роздрукувати результат обчислення виразу
- до тих пір, поки не введена ознака завершення програми

Програмна реалізація цього циклу матиме такий вигляд:

```
main()// головна функція програми
```

```
{
    int result; // змінна для зберігання результату

    printf("Калькулятор: +, *, (, )\n\n"); // заставка програми
    do { // виконувати дії
        lexema=yulex(); // отримати наступну лексему
        //викликати функцію E та отримати результат обчислення
        result=E();
        // роздрукувати результат обчислення виразу
        printf("%d\n",result);
    }while(lexema!=QUIT)
}
```

У відповідності до правила 1 функція E призначена для виконання наступних дій:

Алгоритм	Програмна реалізація
викликати функцію T та зберегти результат поки зчитана лексема - знак "+" отримати наступну лексему викликати функцію T, додавши результат до попереднього - повернути результат звернення до функції	<pre>int E() { int result=T(); while (lexema==PLUS) { lexema=yylex(); result=result+T(); } return result; }</pre>

У відповідності до правила 2 функція T призначена для виконання наступних дій:

Алгоритм	Програмна реалізація
викликати функцію F та зберегти результат поки зчитана лексема - знак "*" отримати наступну лексему викликати функцію T, помноживши результат на попередній - повернути результат звернення до функції	<pre>int T() { int result=F(); while (lexema==UMNOJ) { lexema=yylex(); result=result*T(); } return result; }</pre>

За допомогою циклу while у функціях E і T реалізуються операції додавання та множення цілих чисел. Якщо ці операції відсутні, то маємо справу або з виразом у дужках, або просто з числом, що й реалізується у функції F.

За допомогою функції F реалізуються одразу 2 правила – 3 та 4. У правилі 3 стверджується, що, якщо вираз починається з відкриваючої дужки, слід звернутися до функції E, після чого перевірити, чи є наступна лексема закриваючою дужкою. Порушення парності дужок вважатимемо помилкою. До правила 4 переходимо у випадку, коли правило 3 не виконується. Єдиний допустимий тип лексеми в цьому правилі – ціле число, усі інші вважатимемо помилковими. За будь-яких обставин помилку необхідно діагностувати та, за можливістю, відновити аналіз виразу (наприклад, як це пропонується у [4]).

Алгоритм	Програмна реалізація
	<pre>int F() {</pre>

Алгоритм	Програмна реалізація
якщо зчитана лексема знак "(", то перейти до правила 3: отримати наступну лексему викликати функцію E якщо зчитана лексема - знак ")" отримати наступну лексему інакше помилка парності дужок - інакше - перейти до правила 4 якщо зчитана лексема - ціле число отримати результат зі змінної yytext, що визначена функцією yylex(), перетворивши yytext на ціле число отримати наступну лексему інакше помилка: введення нечислової лексеми - - повернути результат звернення до функції	<pre> int result; if (lexema == OTKSK) { lexema = yylex(); result = E(); if (lexema == ZAKSK) lexema = yylex(); else puts("Немає "); } else { if (lexema == INTEGER) { result = atoi(yytext); lexema = yylex(); } else { puts("Не число"); result = 0; } } return result; } </pre>

Для унаочнення процесу обчислення виразу можна запропонувати доповнити кожну з наведених функцій налагоджувальною діагностикою. Для цього доцільно визначити макрорідстановку `DEBUG`, в залежності від якої виконуватимуться директиви умовної компіляції `#ifdef` – `#endif`. Тоді, наприклад, функція `F` може мати такий вигляд:

```

int F()
{
int result; // змінна для зберігання результату

#ifdef DEBUG
puts("F почалась");
#endif
if (lexema == OTKSK) // якщо зчитана лексема знак "(",
// то перейти до правила 3:

```

```

{
    lexema=yulex(); // отримати наступну лексему
#ifdef DEBUG
    puts("Виклик E з F");
#endif
    result=E(); // викликати функцію E
    if(lexema==ZAKSK) // якщо зчитана лексема - знак ")"
        lexema=yulex(); // отримати наступну лексему
    else
        puts("Помилка: немає )"); // помилка парності дужок
}
else // інакше - перейти до правила 4
{
    if(lexema==INTEGER) // якщо зчитане ціле число
    {
#ifdef DEBUG
        printf("ЦІЛЕ ЧИСЛО: %s\n",yytext);
#endif
        result=atoi(yytext); /* отримати результат зі
змінної yytext, що визначена функцією yulex(),перетворивши
yytext на ціле число */
        lexema=yulex(); // отримати наступну лексему
    }
    else
    { // помилка: введення не числової лексеми
        puts("Помилка: не число");
        result=0;
    }
}
#ifdef DEBUG
    printf("F закінчилась, результат=%d\n",result);
#endif
return result; /* повернути результат звернення до
функції */
}

```

Приклад роботи з побудованою програми у налагоджувальному режимі:

76*(4+8)*2

E почалась

 Виклик T з E

 T почалась

 Виклик F з T

 F почалась

 ЦІЛЕ ЧИСЛО: 76

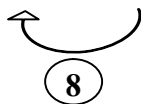
```

    F закінчилась, результат=76
Виклик F з T
    F почалась
        Виклик E з F
            E почалась
                Виклик T з E
                    T почалась
                        Виклик F з T
                            F почалась
                                ЦІЛЕ ЧИСЛО: 4
                                    F закінчилась, результат=4
                                        T закінчилась, результат=4
                                            Виклик T з E
                                                T почалась
                                                    Виклик F з T
                                                        F почалась
                                                            ЦІЛЕ ЧИСЛО: 8
                                                                F закінчилась, результат=8
                                                                    T закінчилась, результат=8
                                                                        E закінчилась, результат=12
                                                                            F закінчилась, результат=12
                                                                                Виклик F з T
                                                                                    F почалась
                                                                                        ЦІЛЕ ЧИСЛО: 2
                                                                                            F закінчилась, результат=2
                                                                                                T закінчилась, результат=1824
                                                                                                    E закінчилась, результат=1824
                                                                                                        1824
quit

```

Відповідна схема звернень до функцій в процесі синтаксичного аналізу показана на рис. 3.34.

Умовні позначення: E – ім'я функції, що викликається; \xrightarrow{I} –

номер виклику наступної функції; ⑧ – значення, що повертається у попередню функцію.

У подальшому створена програма може бути використана як основа для створення компілятора з мови програмування, системи символічної математики та як елемент інтегрованої системи для обчислення значень виразів, що задаються користувачем.

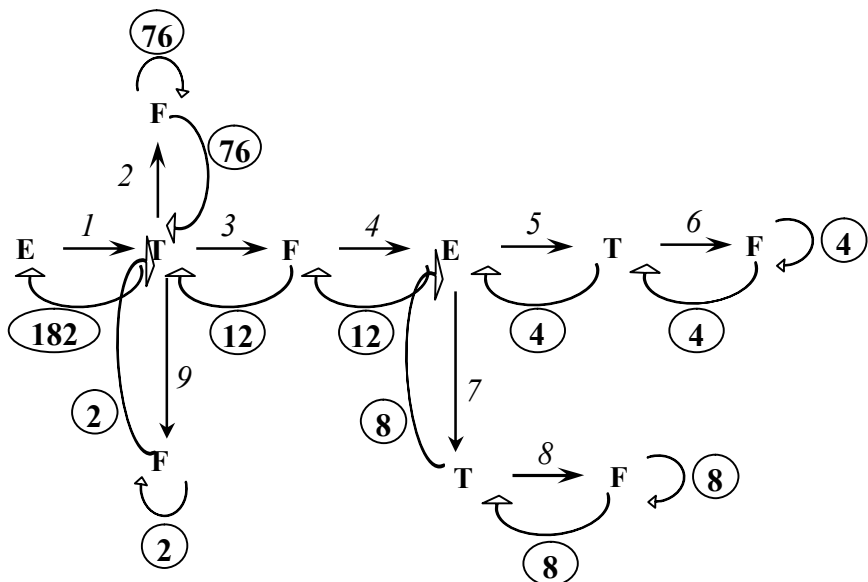

Рис. 3.34. Схема звернень до функцій в процесі обчислення виразу $76*(4+8)*2$

Зауважимо, що для мови Pascal існує аналог flex – plex, а відповідна програма матиме такий вигляд:

```
%{
uses lexlib;
const
  _INTEGER=1;
  _PLUS=2;
  _UMNOJ=3;
  _OTKSK=4;
  _ZAKSK=5;
  _QUIT=6;
  _ENDSTR=7;
  _NERASP=8;
}%
int    [-]?([1-9][0-9]*|0)
%%
{int} begin yydone:=true; yyretval:= _INTEGER; end;
"+"   begin yydone:=true; yyretval:=_PLUS; end;
"*"   begin yydone:=true; yyretval:=_UMNOJ; end;
"("   begin yydone:=true; yyretval:=_OTKSK; end;
")"   begin yydone:=true; yyretval:=_ZAKSK; end;
```



```

"quit" begin yydone:=true; yyretval:=QUIT; end;
\n     begin yydone:=true; yyretval:=ENDSTR; end;
[\t ] ;
.      begin yydone:=true; yyretval:=NERASP; end;
%%

```

```

function yywrap:integer;
begin
  yywrap:=1;
end;

```

```

var
  lexema:integer;

```

```

function T:integer;forward;
function F:integer;forward;

```

```

function E:integer;
var
  result:integer;
begin
  result:=T;
  while lexema=PLUS do
  begin
    lexema:=yylex;
    result:=result+T;
  end;
  E:=result;
end;

```

```

function T:integer;
var
  result:integer;
begin
  result:=F;
  while lexema=UMNOJ do
  begin
    lexema:=yylex;
    result:=result*F;
  end;
  T:=result;

```

```

end;

function F:integer;
var
  result,code:integer;
begin
  if lexema=OTKSK then
  begin
    lexema:=yylex;
    result:=E;
    if lexema=ZAKSK then
      lexema:=yylex
    else
      writeln('Помилка: немає ');
    end
  else
  begin
    if lexema=_INTEGER then
    begin
      val(yytext,result,code);
      lexema:=yylex;
    end
    else
    begin
      writeln('Помилка: не число');
      result:=0;
    end
  end;
  F:=result;
end;

var
  result:integer; { змінна для зберігання результату }
begin
  writeln('Калькулятор: +,*,(,)');writeln; { заставка
програми }
  while true do { виконувати дії... }
  begin
    lexema:=yylex; { отримати наступну лексему }
    if lexema=QUIT then { ... поки не буде введена ознака
завершення програми }
      break;

```

```

    result:=E; { викликати функцію E та отримати результат
обчислення }
    writeln(result); { роздрукувати результат обчислення
виразу }
    end;
end.

```

Наведений програмний код показує універсальність обраного підходу до реалізації синтаксичних аналізаторів: відмінності між програмами зумовлені лише синтаксисом використовуваної мови програмування, тому аналогічна структура програми збережеться при застосуванні Python та інших мобільних мов програмування.

Запропонований підхід до побудови практичного заняття дозволяє на початку вивчення курсу інформатики наповнити практичним змістом поняття інтерпретації, лексичного та синтаксичного аналізу. Застосування генератора лексичних аналізаторів при цьому суттєво полегшує процес написання програми, дозволяючи максимально наблизити текст програмної реалізації до запису алгоритму [300].

3.3.3. Подіє-орієнтоване програмування

Будь-яка комп'ютерна програма виконується у такий спосіб: після розміщення в пам'яті глобальних змінних і конструювання глобальних об'єктів класів починається виконання команд, що містяться в головній підпрограмі. Як правило, спочатку виконується ряд ініціалізаційних дій – аналіз параметрів командного рядка, формування інтерфейсу користувача тощо. Після виконання таких робіт можливі два принципово різних методи виконання програми – або вона виконується далі послідовно оператор за оператором (команда за командою), із зверненням в заданій послідовності до необхідних підпрограм, аж до завершення, або після виконання ініціалізаційних дій відбувається перехід у режим очікування подій, після відбування яких потрібно виконати відповідні дії, і після того, як подія відбудеться, викликається на виконання підпрограма – обробник цієї події, продовжуючи одночасно аналіз надходження інших подій і т.д. у циклі, поки не відбудеться подія, за якою генерується сигнал про необхідність залишити цикл і завершити програму. При цьому момент відбування тієї чи іншої події і їх послідовність не регламентовані, але події можуть ранжуватися за пріоритетами їх обслуговування і обслуговування більш пріоритетних подій може переривати обслуговування менш пріоритетних на час обслуговування більш пріоритетних. Перервана менш пріоритетна подія (стосовно, тієї, що обслуговується-

ся в поточний момент) ставиться в чергу на обслуговування і її опрацювання буде здійснене, коли надійде його черга. Методи складання такого типу програм і назвемо *подіє-орієнтованим програмуванням* [241].

В кожній прикладній програмі можуть бути передбачені різні реагування на одну й ту саму подію (наприклад, натискання комбінації клавіш чи кнопок миші); крім того, необхідно мати можливість при виконанні програми імітувати певні події для виконання відповідних дій (для виклику потрібного обробника події), тому одна з основних задач операційної системи полягає в перетворенні сигналу, що надійшов, в інформаційне повідомлення (це, як правило, структура з необхідним набором полів), визначення адресата – обробника події і виклик цього обробника з передаванням йому в якості одного з аргументів повідомлення, що відповідає події. Щоб з операційної системи міг бути здійснений виклик необхідного обробника, структура прикладної програми повинна бути узгоджена з характеристиками і особливостями тієї операційної системи, під управлінням якої вона буде виконуватися.

Одним з найбільш яскравих прикладів реалізації подіє-орієнтованого програмування є задача побудови інтерфейсу користувача, елементи якого обмінюються один з одним повідомленнями. Набір функцій (класів) для створення інтерфейсу утворює бібліотеку. В операційній системі MS-DOS прикладами таких бібліотек є Turbo Vision та Graphics Vision (за допомогою першої створюється текстовий інтерфейс, за допомогою другої – графічний). В операційних системах сімейства Windows є власні механізми опрацювання подій, об'єднані в програмний інтерфейс Win32 (Win64), над яким надбудовуються об'єктно-орієнтовані бібліотеки MFC, VCL та ін. На жаль, застосування цих бібліотек в процесі навчання подіє-орієнтованого програмування утруднене, адже всі вони (так само, як і згадані операційні системи) вимагають значних ліцензійних витрат, що для більшості навчальних закладів України досить проблематично.

В зв'язку з наведеним виникає актуальна проблема: *створення курсу подіє-орієнтованого програмування графічного інтерфейсу користувача на основі POSIX-сумісних операційних систем та бібліотек, що не вимагають ліцензійних відшкодувань*.

Графічні інтерфейси POSIX-систем мають давню історію. Стандартом стала розподілена система X Window (рис. 3.35), за допомогою якої можна виводити на екран дисплея графічні зображення, в

ній підтримується концепція вікон і уніфікується робота з різними пристроями введення-виведення на основі бібліотеки Xlib [493]. Щоб полегшити програмування із застосуванням Xlib і спростити створення інтерфейсів користувача, створено кілька пакетів, серед яких найбільш поширені X Toolkit Intrinsics, Athena і Motif [467]. В останні роки з'явилися два нових пакети: GTK+ і Qt, які покладені в основу популярних графічних інтерфейсів GNOME (рис. 3.36) і KDE (рис. 3.37).

Рис. 3.35. X Window System в Mac OS X

X Window (чи просто X) – це система для створення графічного інтерфейсу користувача на комп'ютерах, що функціонують під управлінням POSIX-сумісних операційних систем. В X Window System не визначаються деталі інтерфейсу користувача – відповідальність за них покладається на менеджери вікон. Із цієї причини зовнішній вигляд програм у середовищі X Window може дуже сильно розрізнятися; в різних програмах можуть використовуватися зовсім не схожі інтерфейси.

За допомогою віконного менеджера здійснюється управління розміщенням і зовнішнім виглядом вікон. Це дозволяє створювати інтерфейс, подібний до Microsoft Windows або Macintosh (наприклад, засобами віконних менеджерів Kwin в KDE і Metacity в GNOME), або зовсім інший стиль (наприклад, у фреймових віконних менедже-

рах, таких, як Ion). Віконний менеджер може бути простим і мінімалістичним (як twm – базовий віконний менеджер, що поставляється з X), а може пропонуватися функціональність, наближена до повноцінного робочого середовища (наприклад, Enlightenment).

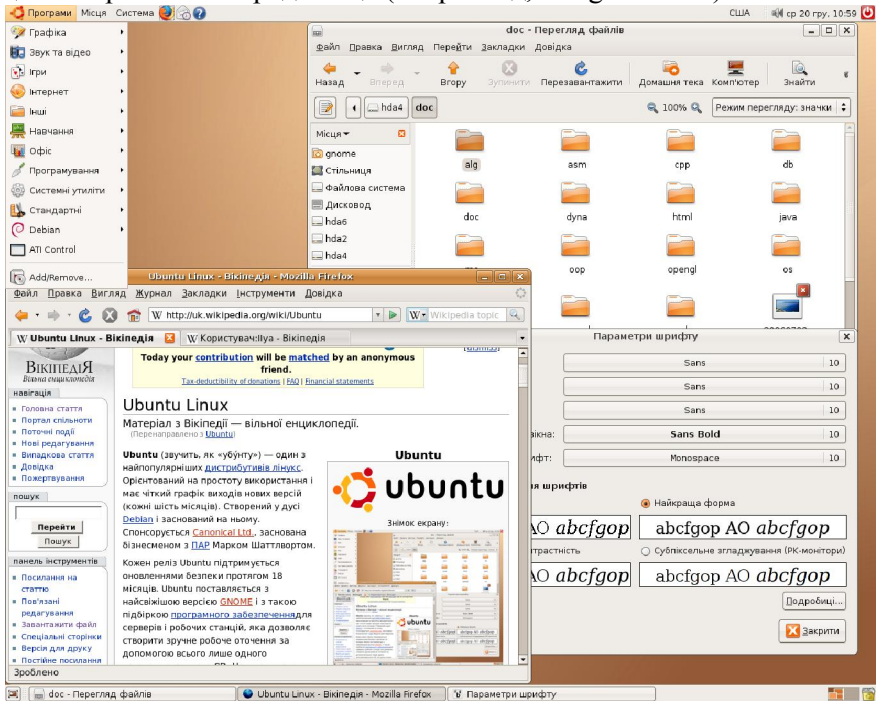

Рис. 3.36. GNOME 2.20 в середовищі X Window System

X була створена в Массачусетському технологічному інституті (США) в 1984 році. Нинішня версія протоколу – X11 – з’явилася у вересні 1987 року (один цей факт підкреслює високу стабільність протоколу та системи).

Особливістю системи є те, що вона може використовуватись для роботи як на окремій ЕОМ, так і в мережі. Це означає, що програма, перебіг якої відбувається на одному комп’ютері, може за допомогою X Window використовуватися людиною, що працює за іншою машиною: через систему забезпечується виведення графічних даних на екран його машини, сприймання сигналів від зовнішніх пристроїв, таких як клавіатура і миша, і передавання їх до програми. Пристрій виведення може мати кілька екранів – в X забезпечується відображення на будь-якому з них. Все це: екран (екрани), а також пристрої

введення (клавіатура та миша) в термінах X Window називають *дисплеєм*.

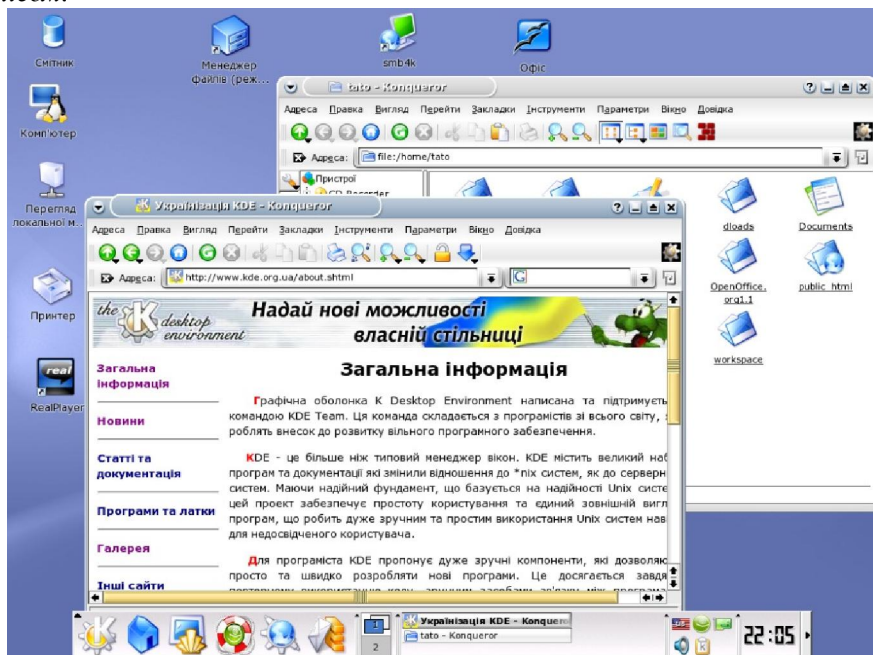

Рис. 3.37. KDE 4 в середовищі X Window System

Використовуючи X, можна працювати з багатьма програмами одночасно. Щоб виведення з них не змішувалося, в системі створюються на екрані дисплея «віртуальні» підекрани – *вікна*. Кожній програма, як правило, відповідає своє вікні чи вікна. В X є набір засобів для створення вікон, їх переміщення на екрані і зміни їх розмірів.

Особливістю X Window є те, що за її допомогою можна організувати обмін даними між самими програмами і між програмами та зовнішнім середовищем шляхом розсилання подій. *Подія* – це набір даних, за допомогою яких ідентифікуються дії, які виконуються в системі, та додаткові дані про них.

В X Window передбачена мережна прозорість: графічні програми можуть виконуватися на іншій машині в мережі, а їх інтерфейс при цьому буде передаватися через мережу й відображатися на локальній машині користувача. У контексті X Window терміни «клієнт» і «сервер» мають незвичне для багатьох користувачів значення: сервер означає локальний дисплей користувача (дисплейний сервер), а клі-

ент – програму, при роботі якої цей дисплей використовується (вона може виконуватися на віддаленому комп'ютері).

Система X Window представляє собою сукупність програм і бібліотек. Серцем її є окремих UNIX-процес, що функціонує на комп'ютері, до якого приєднаний дисплей. Саме *сервер* враховує особливості конкретної апаратури: що треба зробити, щоб зафарбувати піксель на екрані, намалювати лінію чи інший графічний об'єкт, як опрацювати сигнали, що приходять від клавіатури і миші.

Сервер обмінюється даними з програмами-клієнтами. Якщо перебіг сервера і клієнта відбувається на різних машинах, то дані передаються через мережу, якщо ж комп'ютер один, то для передавання даних використовується внутрішній канал. Наприклад, якщо сервер виявляє, що натиснуто кнопку миші, то він готує відповідний пакет і надсилає його тому клієнту, у вікні якого знаходиться курсор миші. І навпаки, якщо в ході програми потрібно що-небудь вивести на екран дисплея, створюється необхідний пакет даних, який надсилається до сервера.

Склад пакетів і їх черговість визначаються за спеціальним протоколом. Але щоб програмувати для X, зовсім не обов'язково знати деталі реалізації сервера і протоколу обміну. В системі є бібліотека процедур Xlib, за допомогою яких з програм здійснюється доступ до послуг X на високому рівні.

Протокол, за допомогою якого узгоджується функціонування сервера і клієнта, є прозорим для мережі: клієнт і сервер можуть перебувати як на одній і тій самій машині, так і на різних. Зокрема, вони можуть функціонувати на різних апаратних архітектурах під управлінням різних операційних систем – результат буде однаковим. Клієнт і сервер можуть з'єднуватися через Інтернет за допомогою тунельованого з'єднання через зашифрований мережний сеанс.

X-сервери можуть також існувати всередині інших графічних середовищ. В OpenVMS – операційній системі компанії Hewlett-Packard – як стандартне середовище робочого стола використовується версія X разом з CDE, відома як DECwindows. До складу операційних систем Mac OS X 10.3 (Panther) і вище від Apple входить X11.app на основі XFree86 4.3 і X11R6.6. Windows не містить у собі підтримку X, але існують численні сторонні реалізації: як вільно поширювані (Cygwin/X, Xming, X-Deep/32, WeirdMind, Weird), так і комерційні (Xmanager, Wired, Exceed, X-Win32).

Коли X Window використовується всередині іншої віконної сис-

теми (наприклад, віконної підсистеми Windows або Mac OS), вона звичайно функціонує в режимі без кореневого вікна. Це означає, що кореневе вікно (тло екрана й пов'язані з ним меню) управляється за допомогою зовнішньої віконної системи, а не самою X Window. При цьому через зовнішню віконну систему також здійснюється управління геометрією X-вікон, створюваних усередині неї. Однак деякі сервери (наприклад, Exceed, Xming та Cygwin/X) здатні створювати й кореневе вікно – у цьому випадку клієнти відображаються в окремому вікні в зовнішній системі.

Незалежність від апаратури і відокремлення клієнтів від серверів впливає на продуктивність системи – у минулому це істотно знижувало її (у порівнянні з Windows і Mac OS, де віконна підсистема була інтегрована глибоко в саму операційну систему). Для нормального функціонування X Window рекомендувалося від 4 до 8 Мб оперативної пам'яті – значно більше (в ті часи), ніж для Windows або Mac OS.

В поточних версіях Windows і Mac OS X передбачено внутрішній поділ графічної підсистеми, схожий на клієнт-серверний поділ в X, і потрібні приблизно ті ж ресурси, що й для X з KDE або GNOME. Більша частина накладних витрат в X тепер припадає на затримку при передаванні даних через мережу між клієнтом і сервером.

На жаль, кількість як перекладених, так і оригінальних видань, присвячених подіє-орієнтованому програмуванню в X Window з використанням Xlib, дуже мала, що не в останню чергу зумовлено комерційною орієнтацією на застосування засобів швидкої розробки програм (Kylix, KDevelop, Eclipse) та відповідних об'єктно-орієнтованих бібліотек візуальних компонентів. Застосування таких засобів спрощує процес програмування, проте приховується сама основа подіє-орієнтованого програмування – безпосереднє опрацювання подій, що негативно впливає на рівень розуміння студентами відповідних механізмів та суттєво звужує коло розв'язуваних ними задач.

Це змусило нас вдатися до розробки навчальних посібників (орієнтованих на застосування мобільних компіляторів Free Pascal [239] та GCC [238]) та лабораторного практикуму з подіє-орієнтованого програмування в X Window, побудованого за принципом поступового зростання рівня абстракцій. В першому розділі посібника описується X протокол та основи Xlib – віконна структура, виведення тексту та графіки, робота з зовнішніми пристроями та програмними ре-

сурсами, засоби обміну даними між клієнтами. В другому розділі розглядаються бібліотека Xt та її нащадки як найпростіший засіб автоматизації опрацювання повідомлень.

Апробація курсу подіє-орієнтованого програмування дозволила зробити такі висновки:

1. Застосування POSIX-сумісних систем та графічної підсистеми X Window дозволяють організувати процес навчання на основі локалізованого, ліцензійно чистого, стабільного та мобільного програмного забезпечення.

2. З метою кращого розуміння студентами основ подіє-орієнтованого програмування вивчення методів побудови інтерфейсу користувача доцільно починати не з об'єктно-орієнтованих бібліотек візуальних компонентів та засобів швидкої розробки програм, а з розгляду базових механізмів опрацювання повідомлень та клієнт-серверної взаємодії на рівні X протоколу.

3. Процедурна природа Xlib, Xt, Athena та Motif дозволяє розпочати опанування подіє-орієнтованого програмування користувацького інтерфейсу одразу після вивчення будь-якої мобільної мови процедурного програмування (C, Pascal і т.п.), що дає додаткову мотивацію студентам, роблячи їх програми більш наочними без суттєвого ускладнення структури та необхідності раннього переходу до об'єктно-орієнтованої технології. В той же час об'єктно-орієнтована бібліотека Qt (стандарт де-факто в програмуванні графічного інтерфейсу вільно поширюваних UNIX-систем) може бути використана в якості ілюстрації в процесі вивчення об'єктно-орієнтованого програмування мовами C++, Object Pascal, Python та ін.

4. Послідовне опанування засобів бібліотек X Window дозволяє організувати процес навчання за принципом поступового зростання рівня абстракцій з поверненням на кожному новому рівні до засвоєного на попередньому етапі матеріалу, реалізуючи у такий спосіб фундаменталізацію змісту курсу.

ВИСНОВКИ

Концепція фундаментальності для вищої освіти є системоутворюючою, тому процес її фундаменталізації є як поверненням до витоків сучасної університетської освіти, так і рухом до інтеграції у загальноєвропейський освітній простір.

Досягнення цілей фундаменталізації інформатичної освіти можливе через організовану цілеспрямовану педагогічну діяльність, яка забезпечує реалізацію методологічної, професійно-орієнтувальної, розвивальної, прогностичної та інтегративної функцій фундаменталізації освіти:

- опанування методологічно важливими та інваріантними знаннями з довготривалим терміном життя, необхідними для професійної діяльності фахівця в галузі інформаційних технологій;

- тісний зв'язок інформатичної освіти з професійною практичною діяльністю;

- розвиток творчої і пізнавальної активності та самостійності;

- розвиток методичних систем навчання інформатичних дисциплін з урахуванням перспектив розвитку «економіки знань» та інформаційного суспільства;

- системність засвоєння інформатичних дисциплін на основі глибокого розуміння сучасних проблем інформатики.

Фундаменталізація інформатичної освіти впливає на всі компоненти методичної системи навчання інформатичних дисциплін: цілі, зміст, методи, засоби, форми навчання. Це визначає два основних напрями модифікації методичної системи навчання інформатичних дисциплін. Перший – фундирування змісту навчання: надання йому властивостей стійкості, стабільності, збережуваності, тривалості. Другий – підвищення мобільності через надання: навчання властивості контекстності (чутливості до часу та місця); суб'єкту навчання більшої кількості «ступенів вільності» (вищої інтерактивності, більшої свободи руху, більшої кількості технічних засобів); засобам навчання властивостей відкритих систем (розширюваності, масштабованості, мобільності та «люб'язності»).

Фундирування змісту навчальної дисципліни дозволяє визначити стійке (інваріантне) ядро змісту, а фундаментальність може бути досягнута, якщо в змісті навчання чітко виокремлені фундаментальні основи навчального предмета, які відповідають фундаментальним основам предметної галузі. Компетентнісний підхід до навчання інформатичних дисциплін є одним із засобів їх фундаменталізації:

ключовим у концепції фундирування є принцип наскрізної інтеграції навчальних дисциплін на основі формування інформатичних компетентностей.

Показником інтегративності навчальних дисциплін служить наступність у розгортанні навчального змісту й структури навчальних дисциплін на основі фундаментальних концепцій інформатики. Інтегративність курсу інформатики визначається фундаментальністю самої науки інформатики та інтегративним характером основних об'єктів її вивчення. При цьому найбільш ефективним засобом інтеграції інформатичних дисциплін в педагогічних ВНЗ виступає моделювання, яке є ще й джерелом фундаменталізації підготовки майбутніх вчителів інформатики.

Перехід до нового покоління галузевих стандартів вищої освіти на основі фундаменталізації навчання та компетентнісного підходу є необхідним етапом на шляху реформування системи освіти в Україні, а застосування компетентнісного підходу до розробки галузевих стандартів вищої освіти створює умови для зближення фундаментальної освіти до потреб та вимог ринку праці, подальшого розвитку освітніх технологій та системи освіти в цілому.

На сучасному етапі розвитку засобів ІКТ технологічною основою фундаменталізації вищої освіти стає електронне навчання – інноваційна технологія, спрямована на професіоналізацію та підвищення мобільності тих, хто навчається. Удосконалення апаратних характеристик перетворило мобільні пристрої на потужні інтерактивні мультимедійні технічні засоби мобільного навчання, яке є сучасним напрямом розвитку дистанційного навчання із застосуванням мобільних телефонів, смартфонів, КПК та електронних книжок.

Мобільне навчання – це специфічний вид навчання, в якому сам навчальний процес є географічно та ситуаційно залежним. В порівнянні з традиційним у мобільному навчанні забезпечується можливість моніторингу навчання в реальному часі та висока насиченість контенту, що дозволяє розглядати його не лише як засіб навчання, а й як інструмент спільної роботи, спрямованої на підвищення якості навчання.

До визначальних характеристик мобільного навчання відносяться:

– динамічне генерування навчального матеріалу в залежності від місцезнаходження студента, типу мобільного пристрою та способу його застосування;

– розмиття границь між соціумом та класною кімнатою завдяки можливості застосування мобільних пристроїв у навчанні, коли викладач ставиться в умови, за яких матеріалу, що раніше циркулював в межах класу, може бути протиставлений матеріал ззовні, що функціонує без контролю з боку викладача.

Впровадження елементів мобільного навчання в навчальний процес середньої та вищої школи дозволить уникнути негативних наслідків неконтрольованого використання мобільних пристроїв через їх активне залучення до процесу навчання замість адміністративних заборон. Паралельно з використанням традиційних навчальних технологій мобільне навчання сприятиме забезпеченню якості освіти, підвищуючи гнучкість процесу навчання та задовольняючи вимоги безперервної освіти та навчання протягом усього життя. Мобільне навчання може також забезпечити поліпшення можливостей отримання освіти для осіб з обмеженими фізичними можливостями, пропонуючи їм більшу гнучкість і вибір часу і місця навчання через доставляння контенту на їхні мобільні пристрої у відповідності до їхніх потреб.

Фундаменталізація інформатичної освіти вимагає посилення ролі обчислювального експерименту та програмування:

– обчислювальний експеримент є методологією інформатики як науки, тому його можна віднести до принципів (методології) наукових методів учіння;

– цілі навчання інформатики у вищій школі включають необхідність засвоєння як певної сукупності наукових фактів, так і методів отримання цих фактів, які використовуються в самій науці, а програмування відображає метод пізнання, що застосовується в інформатиці. При цьому під терміном «програмування» розуміється діяльність, яка у вузькому сенсі зводиться до простого кодування відомого алгоритму, а в широкому – співпадає з методологією інформатики, тобто є тотожною обчислювальному експерименту.

До інноваційних методів навчання інформатичних дисциплін відноситься парне програмування – форма розробки програмного забезпечення, за якої увесь код пишеться парами програмістів, котрі працюють за одним робочим місцем. У парному програмуванні основна взаємодія відбувається між двома студентами, котрі можуть обговорювати завдання, здійснювати взаємонавчання або взаємоконтроль. Даний метод є також і формою організації навчальної діяльності, за якої студенти-програмісти показують більш, ніж у двічі біль-

шу продуктивність, в порівнянні з тим, коли вони працюють поодиноці. За дистанційної форми навчання парне програмування реалізується через віддалене парне програмування – спосіб реалізації парного програмування, при якому обидва розробники, що складають пару, фізично знаходяться у різних місцях, і працюють за допомогою партнерського редактора реального часу, спільної розподіленої стільниці або спеціального модуля IDE для віддаленого парного програмування.

Стабілізація ядра змісту та засобів навчання інформатики через інваріантність відносно операційної системи та мови програмування сприяє підвищенню рівня теоретичної підготовки, реалізує міжпредметну інтеграцію, відкриває широкі можливості добору апаратних та програмних засобів навчання інформатичних дисциплін, знижуючи їх вартість за рахунок використання ліцензійно чистого, вільно поширюваного, локалізованого програмного забезпечення.

Стабілізація програмних засобів надає широкі можливості для варіювання програмного забезпечення навчання інформатичних дисциплін замість штучної прив'язки до окремих програмних продуктів. До стабільного програмного забезпечення навчання інформатичних дисциплін у вищій школі відносяться мобільні операційні системи, мобільні компілятори, мобільні інтерпретовані мови програмування, відкриті математичні системи, спеціалізовані предметні середовища та Web-середовища:

1. Один із загальноприйнятих способів підвищення мобільності програмного забезпечення – стандартизація програмного оточення: програмних інтерфейсів, утиліт тощо. На рівні системних сервісів подібне оточення описується в стандарті POSIX, підтримка якого полегшує перенесення прикладних програм практично на будь-яку скільки-небудь поширену операційну платформу. Мобільність програм, що відповідають стандарту POSIX, принципово досяжна завдяки наявності великої кількості стандартизованих системних сервісів та можливості динамічного з'ясування характеристик цільової платформи й налаштування програми під них. POSIX-сумісність є засобом уніфікації операційних систем, а дотримання стандартів POSIX при розробці програмного забезпечення – засобом уникнення залежності від використовуваної операційної системи.

2. Застосування мобільних компіляторів є засобом уникнення залежності від використовуваних середовища програмування (через потужний інтерфейс командного рядка та легкість інтеграції у IDE),

операційної системи (через забезпечення POSIX-сумісності) та мови програмування (через надання спільних бібліотек).

3. Застосування мобільних інтерпретованих мов загального призначення є засобом забезпечення мобільності програм, створених на POSIX-несумісних платформах.

4. Відкриті вільно поширювані мобільні математичні системи відзначаються тривалою історією розвитку, оптимізованими алгоритмами, POSIX-сумісністю, невимогливістю до ресурсів, ліцензійною чистотою, безоплатністю, різноманітністю інтерфейсів, локалізованістю та іншими перевагами, що дозволяють застосовувати їх в якості стабільного програмного забезпечення математичного призначення.

5. Добір спеціалізованих предметних середовищ навчання інформатичних дисциплін виконується з відкритих мобільних програмних систем навчального призначення, що мають широку інсталяційну базу та придатні для локалізації.

6. Використання мобільних пристроїв з невисокою швидкістю та малим обсягом оперативної пам'яті суттєво утруднює застосування таких ресурсоємних програм, як середовища програмування, системи комп'ютерної математики і т.п. Для розв'язання цієї проблеми доцільно перейти до мережецентричної моделі, за якої ресурсоємні програми працюють на Інтернет-серверах, а головним клієнтським додатком виступає Web-браузер. Перенесення прикладного програмного забезпечення у Web-середовище (онлайн-IDE, Web-СКМ ті ін.) створює нові можливості для обміну навчальними матеріалами і співробітництва між усіма учасниками навчального процесу:

– для будь-якого користувача за рахунок цього надається можливість мобільного доступу до програм та даних;

– для адміністратора комп'ютерного класу знімаються проблеми підтримки великої інсталяційної бази та ліцензування програмного забезпечення;

– для викладачів суттєво розширюється спектр використовуваного програмного забезпечення, а для студентів – використовуваних засобів мобільного навчання.

Таким чином, фундаменталізація навчання інформатичних дисциплін у вищій школі сприяє підвищенню рівня теоретичної підготовки та формуванню професійних інформатичних компетентностей; реалізує міжпредметну інтеграцію та застосування методів суміжних наук; надає широкі можливості вибору апаратних та програмних засобів навчання; дозволяє створити стабільні підручники.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамова Н. Т. Границы фундаменталистского идеала и новый образ науки / Абрамова Н. Т. // Философские науки. – 1989. – №11. – С. 39–50.
2. Аданников А. А. Фундаментализация физико-математической подготовки в профессиональном образовании студентов технических вузов : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. пед. наук : спец. 13.00.08 «Теория и методика профессионального образования» / Аданников Андрей Анатольевич ; Самарский гос. пед. ун-т – Тольятти, 2000. – 21 с.
3. Амамия М. Архитектура ЭВМ и искусственный интеллект / Амамия М., Танака Ю. – М. : Мир, 1993. – 400 с.
4. Андреев А. А. Дистанционное обучение : сущность, технология, организация / Андреев А. А., Солдаткин В. И. – М. : Изд-во МЭСИ, 1999. – 196 с.
5. Андриевский Б. Р. Элементы математического моделирования в программных средах MATLAB 5 и Scilab / Андриевский Б. Р., Фрадков А. Л. – СПб. : Наука, 2001. – 286 с.
6. Анри Ф. Заочное обучение и коммуникация с помощью ЭВМ / Анри Ф. // Перспективы. Вопросы образования. – 1989. – №1. – С. 82–87.
7. Архангельский С. И. Учебный процесс в высшей школе, его закономерные основы и методы / Архангельский С. И. – М. : Высшая школа, 1980. – 368 с.
8. Асманова И. Ю. Развитие системного мышления студента как условие фундаментализации и профессионализации усваиваемый знаний : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08 «Теория и методика профессионального образования» / Асманова И. Ю. ; Ставропольский гос. ун-т – Ставрополь, 2004. – 178 с.
9. Афанасов В. А. Пути совершенствования молодыми учителями своего педагогического мастерства : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. пед. наук / Афанасов В. А. – М., 1961.
10. Афанасьев В. В. Современные проблемы и концепции математического образования учителя физики / Афанасьев В. В., Смирнов Е. И. // Ярославский педагогический вестник. – 2002. – №1.
11. Бабанский Ю. К. Методы обучения в современной общеобразовательной школе / Бабанский Ю. К. – М. : Просвещение, 1985. – 208 с.

12. Балахонов А. В. Фундаментализация высшего медицинского образования на основе системного естественнонаучного знания : автореф. дис. на соискание ученой степени доктора пед. наук : спец. 13.00.08 «Теория и методика профессионального образования» / Балахонов Алексей Викторович ; Ленингр. гос. обл. ун-т им. А.С. Пушкина – Санкт-Петербург, 2007. – 52 с.
13. Баляева С. А. Теоретические основы фундаментализации общенаучной подготовки в системе высшего технического образования : дис. ... доктора пед. наук : 13.00.01 «Общая педагогика» / Баляева Светлана Анатольевна. – М., 1999. – 458 с.
14. Баранова Е. В. Теория и практика объектно-ориентированного проектирования содержания обучения средствами информационных технологий : автореф. дис. на соискание ученой степени доктора пед. наук : спец. 13.00.02 «Теория и методика обучения информатике» / Баранова Е. В. – СПб., 2000. – 36 с.
15. Бардачева О. П. Восстановление зависимостей по выборкам ограниченного объема / Бардачева О. П., Семериков С. А. // Молодой науковец ХХІ століття : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Кривий Ріг, 17–18 листопада 2008 р.). – Кривий Ріг : Видавничий центр КТУ, 2008. – С. 209–211.
16. Бауэр Ф. Л. Информатика : В 2 ч. / Ф. Л. Бауэр, Г. Гооз ; Перевод с нем. М. К. Валиева и др.; Под ред. А. П. Ершова. – 2-е, полностью перераб. и расшир. изд. – М. : Мир, 1990. – Ч. 1. – 324 с. : ил.
17. Бауэр Ф. Л. Информатика : В 2 ч. / Ф. Л. Бауэр, Г. Гооз ; Перевод с нем. М. К. Валиева и др.; Под ред. А. П. Ершова. – 2-е полностью перераб. и расшир. изд. – М. : Мир, 1990. – Ч. 2. – 742 с.
18. Бевз В. Г. Історія математики у фаховій підготовці майбутніх учителів / Бевз В. Г. ; Національний педагогічний ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К. : НПУ імені М.П. Драгоманова, 2005. – 360 с. – Бібліогр. : с. 328-359.
19. Бек К. Экстремальное программирование. Библиотека программиста / Кент Бек. – СПб. : Питер, 2002. – 224 с.
20. Белошاپка В. К. О языках, моделях и информатике / Белошاپка В. К. // Информатика и образование. – 1987. – №6. – С. 12–16.
21. Беспалько В. П. Образование и обучение с участием компьюте-

- ров (педагогика третьего тысячелетия) / Беспалько В. П. – М. : Московский психолого-социальный институт; Воронеж : МОДЭК, 2002. – 352 с.
22. Бешенков С. А. Развитие содержания обучения информатике в школе на основе понятий и методов формализации : дис. ... доктора пед. наук : 13.00.02 «Теория и методика обучения информатике» / Бешенков С. А. – М., 1994. – 250 с.
 23. Бизли Д. М. Язык программирования Python. Справочник / Бизли Д. М. – К. : ДиаСофт, 2000. – 336 с.
 24. Блюменау Д. И. Информационный анализ/синтез для формирования вторичного потока документов : учебно-практическое пособие / Блюменау Д. И. – Санкт-Петербург : Профессия, 2002. – 235 с.
 25. Болонський процес і кредитно-модульна система організації навчального процесу (методичні рекомендації для викладачів та студентів) / Євдокімов В. І., Микитюк О. М., Харченко Л. П., Луценко В. В. – Харків : ХНУРЕ, 2004. – 40 с.
 26. Болонський процес у фактах і документах (Сорбонна – Болонья – Саламанка – Прага – Берлін) / [упорядники : Степко М. Ф., Болюбаш Я. Я., Шинкарук В. Д., Грубіянюк В. В., Бабин І. І.] – Тернопіль : Вид-во ТДПУ ім. В. Гнатюка, 2003. – 52 с.
 27. Бондаренко З. В. Курс вищої математики з комп'ютерною підтримкою. Диференціальні рівняння : [навч. посіб. з вищ. математики для студ. усіх спец.] / Бондаренко З. В., Клочко В. І. – Вінниця : Вінниц. нац. техн. ун-т, 2004. – 130 с.
 28. Бороненко Т. А. Основные направления фундаментализации содержания обучения школьного курса информатики / Бороненко Т. А., Рыжова Н. И. // Материалы восьмой конференции представителей региональных научно-образовательных сетей RELARN-2001. – М., 2001.
 29. Бороненко Т. А. Теоретическая модель методической системы подготовки учителя информатики : автореф. дис. на соискание ученой степени доктора пед. наук : спец. 13.00.02 «Теория и методика обучения информатике» / Бороненко Т. А. – М., 1998. – 34 с.
 30. Бороненко Т. А. Теоретическая модель системы методической подготовки учителя информатики : дис. ... доктора пед. наук : 13.00.02 / Бороненко Татьяна Алексеевна – СПб., 1997. – 335 с.
 31. Бочкин А. И. Методика преподавания информатики / Боч-

- кин А. И. – Минск : Вышэйшая школа, 1998. – 431 с.
32. Брыксина О. Ф. Основные содержательные линии базового курса информатики [Электронный ресурс] / Брыксина Ольга Федоровна, Овчинникова Ольга Александровна // Материалы Международной научно-практической конференции «Информационные технологии в образовании» («ИТО-Поволжье-2006»). 27–28 апреля 2006 г. – Самара : Самарский филиал МГПУ, 2006. – Режим доступа : <http://ito.edu.ru/2006/Samara/I/I-0-4.html>
 33. Булатов И. С. Теоретические, содержательные и методические основы курса истории информатики в подготовке учителя в педагогическом вузе : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. пед. наук : спец. 13.00.02 «Теория и методика обучения информатике» / Булатов И. С. ; Ростовский гос. пед. ун-т – М., 2000. – 22 с.
 34. Буракова Г. Ю. О проблеме профессионализации в обучении математике студентов педвузов / Буракова Г. Ю. // Ярославский педагогический вестник. – 2002. – №3 (32).
 35. Бурда М. І. Методичні основи диференційованого формування геометричних умінь учнів основної школи : дис. ... доктора пед. наук : 13.00.02 «Теорія та методика навчання математики» / Бурда М. І. ; АПН України, Інститут педагогіки. – К., 1994. – 347 с.
 36. Бурдые П. Университетская докса и творчество : против схоластических делений / Бурдые П. – Мн. : БГУ, 2006. – (Universitas).
 37. Велика Хартія Університетів [Електронний ресурс] – Болонья, 18 вересня 1988. – Режим доступу : <http://www.magna-charta.org/magna.html>
 38. Великий тлумачний словник сучасної української мови: 250 000 / Вячеслав Тимофійович Бусел (уклад. і голов. ред.). – К.; Ірпінь : Перун, 2007. – 1736 с.
 39. Вербицкий А. А. Активное обучение в высшей школе : контекстный подход / Вербицкий Андрей Александрович. – М. : Высшая школа, 1991. – 204 с.
 40. Вища освіта України і Болонський процес : [навчальний посібник] / Степко М. Ф., Болюбаш Я. Я., Шинкарук В. Д., Грубінко В. В., Бабин І. І. ; за редакцією В.Г Кременя. – Тернопіль : Навчальна книга–Богдан, 2004. – 384 с.

41. Відкриття геометрії через комп'ютерні експерименти в пакеті DG : Посібник для вчителів математики / Раков С. А., Горох В. П., Осенков К. О., Думчикова О. В., Костіна О. В., Ларін О. Р., Лисиця В. І., Олійник Т. О., Пікалова В. В. – Харків : Вікторія, 2002. – 136 с.
42. Вовк А. І. Архітектура порталу мобільного навчання / Вовк А. І., Гірник А. В., Неминуща А. Ф., Хоменко О. І., Шокалюк С. В., Теплицький О. І. // Теорія та методика навчання математики, фізики, інформатики : збірник наукових праць : випуск VII : В 3-х томах. – Кривий Ріг : Видавничий відділ НМетаУ, 2008. – Т. 3 : Теорія та методика навчання інформатики. – С. 20–24.
43. Вопросы развития самостоятельности учащихся в процессе воспитания и обучения / Ленингр. гос. пед. ин-т им. А. И. Герцена ; [редкол. : Е. Я. Голант (отв. ред.) [и др.]. – Л., 1965. – 303 с. – (Ученые записки Ленинградского государственного педагогического института им. А.И. Герцена; т. 246).
44. Воронин Ю. А. Компьютеризированные технологии в процессе подготовки учителя / Воронин Ю. А. // Педагогика. – 2003. – №8. – С. 53–59.
45. Габрусев В. Ю. Вивчаємо комп'ютерні мережі / Габрусев В. Ю. – К. : Видавничий дім «Шкільний світ», 2005. – 128 с. – (Бібліотека «Шкільного світу»).
46. Габрусев В. Ю. Зміст і методика вивчення шкільного курсу інформатики на основі вільно поширюваної операційної системи LINUX : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02 «Теорія та методика навчання інформатики» / Габрусев В. Ю. ; Національний педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2003. – 221 с.
47. Галузеві стандарти вищої освіти. Напрямок підготовки 0101 Педагогічна освіта. Спеціальність 6.010100 Педагогіка і методика середньої освіти. Математика. – К. : Видавництво НПУ імені М. П. Драгоманова, 2003. – 148 с.
48. Гальперин П. Я. Развитие исследований по формированию умственных действий / Гальперин П. Я. // Психологическая наука в СССР. – М. : Изд-во АПН РСФСР, 1959. – Т. 1. – 599 с.
49. Гладун А. Д. Роль фундаментального естественнонаучного образования в становлении специалиста / Гладун А. Д. // Высшее образование в России. – 1994. – №4. – С. 21–23.
50. Глушков В. М. Кибернетика. Вопросы теории и практики /

- Глушков В. М. – М. : Наука, 1986. – 488 с.
51. Глушков В. М. Основы безбумажной информатики / В. М. Глушков. – 2-е изд., испр. – М. : Наука, 1987. – 552 с.
 52. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник / Гончаренко С. – К. : Либідь, 1997. – 376 с.
 53. Гончаренко С. У. Фундаменталізація освіти як дидактичний принцип / Гончаренко С. // Шлях освіти. – 2008. – №1. – С. 2-6.
 54. Гончаренко С. У. Фундаменталізація професійної освіти як дидактичний принцип / Гончаренко С. У. // Теорія і практика управління соціальними системами : філософія, психологія, педагогіка, соціологія : щоквартальний науково-практичний журнал. – 2008. – №2. – С. 87–91.
 55. Гончарова О. М. Теоретико-методичні основи особистісно-орієнтованої системи формування інформатичних компетентностей студентів економічних спеціальностей : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора пед. наук : спец. 13.00.02 «Теорія та методика навчання інформатики» / Гончарова О. М. ; Національний педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2007. – 40 с.
 56. Горбунова Н. Ю. Университетский комплекс как фактор развития региональной системы непрерывного технического образования : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Общая педагогика, история педагогики и образования» / Горбунова Н. Ю. ; Бурятский гос. ун-т – Улан-Удэ, 2006. – 25 с.
 57. Горошко Ю. В. Вплив нової інформаційної технології на практичну значимість результатів навчання математики в старших класах середньої школи : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02 / Горошко Ю. В. – К., 1993. – 103 с.
 58. Горячев А. В. Информатика фундаментальная и прикладная / Горячев Александр // Информатика и образование. – 1998. – №6. – С. 27–30.
 59. Грабарь М. И. Применение математической статистики в педагогических исследованиях. Непараметрические методы / Грабарь М. И., Краснянская К. Я. – М. : Педагогика, 1977. – 136 с.
 60. Григорьева М. А. Программа учебного курса «Применение мобильных образовательных систем» / Григорьева М. А. // Вестник МГПУ. Серия «Информатика и информатизация образования». – М. : МГПУ, 2004. – № 1 (2). – С. 28-29.

61. Гриффитс А. GCC. Настольная книга пользователей, программистов и системных администраторов / Гриффитс А. – К. : Диасофт, 2004. – 624 с.
62. Гришко Л. В. Концептуальні підходи до навчання основ програмування у вищій школі / Гришко Л. В. // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. – Серія 2. – Комп'ютерно-орієнтовані системи навчання : зб. наук. праць. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова. – №1 (8). – 2004. – С. 134–147.
63. Грэхем Р. Конкретная математика. Основание информатики / Грэхем Р., Кнут Д., Паташник О. ; пер. с англ. – М. : Мир, 1998. – 703 с., ил.
64. Гумбольдт В. фон. О внутренней и внешней организации высших научных заведений в Берлине / Вильгельм фон Гумбольдт // Университетское управление : практика и анализ. – 1998. – №3.
65. Гуменюк А. П. Разработка Интернет-собеседника / Гуменюк А. П., Семериков С. А. // Молодой учёный XXI столетия : материалы Международной научно-практической конференции (Кривий Ріг, 17–18 листопада 2008 р.). – Кривий Ріг : Видавничий центр КТУ, 2008. – С. 218–221.
66. Державна національна програма «Освіта. Україна XXI століття». – К. : Райдуга, 1994. – 61 с.
67. Державний стандарт освітньої галузі “Технології” (проект) для загальноосвітньої середньої школи / Биков В. Ю., Жалдак М. І., Морзе Н. В., Мостіпан О. І., Рамський Ю. С. // Освіта України. – 2003. – № 3-4. – 10 с.
68. Дидактика средней школы. Некоторые проблемы современной дидактики / Под ред. М. А. Данилова и М. Н. Скаткина. – М. : Просвещение, 1975. – 304 с.
69. Дичківська І. М. Інноваційні педагогічні технології : [навчальний посібник] / Дичківська І. М. – К. : Академвидав, 2004. – 352 с.
70. Дуда Г. Введение к меморандуму Вильгельма фон Гумбольдта / Дуда Г. // Университетское управление : практика и анализ. – 1998. – №3.
71. Дутка Г. Я. Проблема фундаменталізації економічної освіти в педагогічній науці : навч.-метод. посібник / Дутка Г. Я. – Львів : ЛБІ НБУ, 2004. – 63 с.
72. Ёлгина Л. С. Фундаментализация образования в контексте ус-

- тойчового розвитку общества : Сущность, концептуальные основания : дис. ... канд. филос. наук : 09.00.11 / Ёлгина Л. С. – Улан-Удэ, 2000.
73. Ершов А. П. Избранные труды / Ершов А. П. – Новосибирск : Наука, 1994. – 416 с.
 74. Ершов А. П. Компьютеризация школы и математическое образование / Ершов А. П. // Информатика и образование. – 1992. – №5–6. – С. 3–12.
 75. Есипов Б. П. Пути совершенствования методов обучения / Есипов Б. П. // Советская педагогика. – 1963. – №12.
 76. Євць О. В. Фундаменталізація вищої педагогічної освіти як об'єкт наукового дослідження [Електронний ресурс] / Євць О. В. // Вибрані матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Художньо-освітній простір України в контексті новітньої історії». – Київ, 22-23 листопада 2007 року. – Режим доступу : http://www.culturalstudies.in.ua/kns2_7.php
 77. Євтєєв В. М. Досвід вивчення інтерактивних Web-технологій в середній школі та педагогічному ВНЗ / Євтєєв В. М., Семеріков С. О., Теплицький І. О. // Рідна школа. – 2004. – №2. – С. 46–47.
 78. Євтєєв В. М. Локалізація експертної оболонки CLIPS / Євтєєв В. М., Кравченко В. В., Ліннік О. П., Семеріков С. О., Теплицький О. І. // Проблеми підготовки та перепідготовки фахівців у сфері інформаційних технологій : матеріали IV Міжнародної науково-технічної конференції “Комп’ютерні технології в будівництві”. – Київ–Севастополь, 18-21 вересня 2006 р. – Кривий Ріг, 2006. – С. 19–20.
 79. Жалдак М. І. Теорія ймовірностей і математична статистика з елементами інформаційної технології / Жалдак М. І., Кузьміна Н. М., Берлінська С. Ю. – К. : Вища школа, 1995. – 352 с.
 80. Жалдак М. И. Система подготовки учителя к использованию информационной технологии в учебном процессе : дис. ... в форме науч. доклада доктора пед. наук : 13.00.02 / Жалдак М. И. ; АПН СССР; НИИ содержания и методов обучения. – М., 1989. – 48 с.
 81. Жалдак М. І. Елементи стохастики з комп’ютерною підтримкою : посіб. для вчителів / Жалдак М. І., Михалін Г. О. – К. : ДІНІТ, 2001. – 70 с.
 82. Жалдак М. І. Информатика – 7 : експериментальний навчальний

- посібник для учнів 7 класу загальноосвітньої школи / Жалдак М. І., Морзе Н. В. – К. : ДіаСофт, 2000. – 207 с.
83. Жалдак М. І. Інформатика : навч. посібник / Жалдак М. І., Рамський Ю. С. ; за ред. М. І. Шкіля. – К. : Вища шк., 1991. – 319 с.
 84. Жалдак М. І. Комп'ютер на уроках геометрії : посібник для вчителів / Жалдак М. І., Вітюк О. В. – К. : ДІНІТ, 2003. – 168 с.
 85. Жалдак М. І. Комп'ютер на уроках математики / Жалдак М. І. – К. : Техніка, 1997. – 303 с.
 86. Жалдак М. І. Математика (тригонометрія, геометрія, елементи стохастики) з комп'ютерною підтримкою : навч. посіб. / Жалдак М. І., Грохольська А. В., Жильцов О. Б. – К. : Міжрегіон. акад. упр. персоналом, 2004. – 456 с.
 87. Жалдак М. І. Математика з комп'ютером / Жалдак М. І., Горошко Ю. В., Вінниченко Є. Ф. – К. : ДІНІТ, 2004. – 168 с.
 88. Жалдак М. І. Методика вивчення основ інформатики та обчислювальної техніки в педагогічному вузі : учбовий посібник / Жалдак М. І. ; КДПІ ім. О. М. Горького. – К., 1986. – 74 с.
 89. Жалдак М. І. Обчислювальна математика : спец. курс факультативних занять у 9-х і 10-х кл. / Жалдак М. І., Ковбасенко Б. С., Рамський Ю. С. – К. : Рад. школа, 1973. – 184 с.
 90. Жалдак М. І. Основи теорії і методів оптимізації : навч. посіб. для студ. мат. спец. вищ. навч. закл. / Жалдак М. І., Триус Ю. В. – Черкаси : Брама-Україна, 2005. – 607 с.
 91. Жалдак М. І. Педагогічний потенціал комп'ютерно-орієнтованих систем навчання математики / Жалдак М. І. ; Редкол. // Комп'ютерно-орієнтовані системи навчання : зб. наук. праць. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова. – Вип. 7. – 2003. – С. 3–16.
 92. Жалдак М. І. Програма курсу з основ інформатики та обчислювальної техніки / Жалдак М. І., Морзе Н. В., Науменко Г. Г. – К. : Перун, 1996. – 23 с.
 93. Жалдак М. І. Програма шкільного курсу «Інформатика» для базової школи (7-9 класи) / Жалдак М. І., Морзе Н. В., Науменко Г. Г. // Інформатика. – 2003. – 26 с.
 94. Жалдак М. І. Формування інформаційної культури вчителя [Електронний ресурс] / Жалдак М. І., Хомік О. А. – [30 листопада 1998]. – Режим доступу : <http://www.icfst.kiev.ua/SYMPOSIUM/Proceedings/Galdak.doc>
 95. Жалдак М. І. Чисельні методи математики : посібник для само-

- освіти вчителів / Жалдак М. І., Рамський Ю. С. – К. : Рад. школа, 1984. – 206 с.
96. Загальні відомості про вищу освіту в Україні [Електронний ресурс]. – К., 2006. – Режим доступу : <http://www.mon.gov.ua/education/higher/higher>
97. Закон України «Про вищу освіту» / Верховна Рада України. Інститут законодавства. – К., 2002. – 96 с.
98. Закон України «Про інноваційну діяльність» // Відомості Верховної Ради. – 2002. – №36. – С. 226.
99. Згуровський М. З. Дослідницькі університети : шанс для Європи / Згуровський М. // Дзеркало тижня. – 2006. – №39 (618), 14–20 жовтня.
100. Зубрицька М. О. Вища освіта України буде такою, якою ми її хочемо бачити і якою її зробимо [Електронний ресурс] / Зубрицька Марія // Академічна спільнота. – 17 лютого 2005. – Режим доступу : <http://rpl.org.ua/ukr/article;2/>
101. Иващенко В. П. Некоторые особенности реализации беспроводного Internet на базе технологии Wi-Fi / Иващенко В. П., Швачич Г. Г. // Проблеми підготовки та перепідготовки фахівців у сфері інформаційних технологій : матеріали V Міжнародної науково-технічної конференції «Комп'ютерні технології в будівництві». – Київ–Севастополь, 18-21 вересня 2007 р. – Кривий Ріг, 2008. – С. 41–43.
102. Ильин В. В. Теория познания. Эпистемология / Ильин В. В. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1994. – 136 с.
103. Исакова Д. Д. Преимущество непрерывной химической подготовки специалистов в технологическом университете : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. пед. наук : спец. 13.00.08 «Теория и методика профессионального образования» / Исакова Д. Д. ; Казанский гос. технолог. ун-т – Казань, 2003. – 21 с.
104. Ігнатенко М. Я. Активізація навчально-пізнавальної діяльності учнів старших класів при вивченні математики : монографія / Ігнатенко М. Я. – К. : Тираж, 1997. – 300 с.
105. Ігнатенко М. Я. Активізація навчально-пізнавальної діяльності учнів старших класів при вивченні математики : дис. ... доктора пед. наук: 13.00.02 / Ігнатенко М. Я. – К. : 1997. – 355 с.
106. Інформатика. 10-11 класи. Програми для загальноосвітніх навчальних закладів / Жалдак М. І., Морзе Н. В., Мостіпан О. І.,

- Науменко Г. Г. – Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2002. – 80 с.
107. Інформаційні технології в аналітичній геометрії / Раков С. А., Горох В. П., Олійник Т. О., Гармашова Н. М., Якуба М. Р. – Харків : РЦНИТ, 2000. – 192 с.
 108. Казанцев С. Я. Дидактические основы и закономерности фундаментализации обучения студентов в современной высшей школе : дис. ... доктора пед. наук : 13.00.01 / Казанцев С. Я. – Казань, 2000. – 295 с.
 109. Казанцев С. Я. Дидактические основы фундаментализации обучения в системе высшего образования : монография / Казанцев С. Я. – Казань : Издательство Казанского гос. ун-та, 2000. – 138 с.
 110. Калверт Ч. Borland Kylix. Руководство разработчика / Калверт Ч., Калверт М., Кастер Дж., Свот Б. – М. : Вильямс, 2002. – 880 с.
 111. Калмыкова И. Р. Портфолио как средство самоорганизации и саморазвития личности / Калмыкова И. Р. // Образование в современной школе. – 2002. – №5. – С. 23–25.
 112. Каракозов С. Д. Развитие содержания обучения в области информационно-образовательных систем : подготовка учителей информатики в контексте информатизации образования : [монография] / Каракозов С. Д. ; Под ред. Н. И. Рыжовой. – Барнаул : Изд-во БГПУ, 2005. – 300 с.
 113. Касаткин В. Н. Информация, алгоритмы, ЭВМ / Касаткин В. Н. – М. : Просвещение, 1991. – 192 с.
 114. Касьянов В. Н. Оптимизирующие преобразования программ. – М.: Наука, 1988. – 336 с.
 115. Кинелев В. Г. Контуры системы образования XXI века / Кинелев В. Г. // Информатика и образование. – 2000. – № 5. – С. 2–7.
 116. Кинелев В. Г. Об итогах работы высшей школы в 1994 году и основных направлениях ее деятельности в 1995 году / Кинелев В. // Высшее образование в России. – 1995. – №1. – С. 7–27.
 117. Кинелев В. Г. Образование и цивилизация / Кинелев В. Г. // Высшее образование в России. – 1996. – №3. – С. 4–12.
 118. Кинелев В. Г. Фундаментализация университетского образования / Кинелев В. Г. // Высшее образование в России. – 1994. – № 4. – С. 6-13.
 119. Кирютенко Ю. А. Объектно-ориентированное программирова-

- ние. Язык Smalltalk / Кирютенко Ю. А., Савельев В. А. – М. : Вузовская книга, 2007. – 328 с.
120. Клепко С. Ф. Автономія університету і міждисциплінарна інтеграція [Електронний ресурс] / Клепко С. Ф. – [2006]. – Режим доступу : <http://www.cfh.lviv.ua/seminar2/Klepko.htm>
 121. Клочко В. І. Використання технології «клієнт-сервер» для побудови навчальних систем / Клочко В. І., Жовтяк І. В. // Вісн. Вінниц. політехн. ін-ту. – 2001. – №3. – С. 117-122.
 122. Клочко В. І. Елементи теорії ймовірностей і математичної статистики : навч. посіб. / Клочко В. І., Литвинюк В. П. – Вінниця : Вінниц. нац. техн. ун-т, 2007. – 123 с.
 123. Клочко В. І. Застосування новітніх інформаційних технологій при вивченні вищої математики у технічному вузі : навчально-методичний посібник / Клочко В. І. – Вінниця : ВДТУ, 1997. – 300 с.
 124. Клочко В. І. Лінійна алгебра. Аналітична геометрія : навч. посіб. / Клочко В. І., Литвинюк В. П. – Вінниця : Вінниц. нац. техн. ун-т, 2006. – 120 с.
 125. Клочко В. І. Нові інформаційні технології навчання математики в технічній вищій школі : дис. ... доктора пед. наук : 13.00.02 / Клочко В. І. ; Вінницький держ. технічний ун-т. – Вінниця, 1998. – 396 с.
 126. Клочко В. І. Формування методологічної компетентності студентів технічних університетів / Клочко В. І., Клочко Н. О. // Теорія та методика навчання фундаментальних дисциплін у вищій школі : збірник наукових праць. – Випуск V. – Кривий Ріг : Видавничий відділ НМетАУ, 2008. – С. 151–158.
 127. Кнорринг В. Г. Столетие Е. Г. Шрамкова и проблема фундаментализации образования / Кнорринг В. Г. // Приборы и системы управления. – 1995. – №6. – С. 1–4.
 128. Кобильник Т. П. Компетентнісний підхід при вивченні «математичної інформатики» у педагогічному університеті [Електронний ресурс] / Кобильник Т. П. // Інформаційні технології і засоби навчання. – 2007. – Вип. 2. – Режим доступу до журн. : <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/ITZN/em2/emg.html>
 129. Кобильник Т. П. Системи комп'ютерної математики: Maple, Mathematica, Maxima / Тарас Петрович Кобильник. – Дрогобич : Редакційно-видавничий відділ ДДПУ імені Івана Франка, 2008. – 316 с.

130. Кобильник Т. П. Фундаментальність інформатичної освіти / Кобильник Т. П. ; Редкол. // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія №2. Комп'ютерно-орієнтовані системи навчання : зб. наукових праць. – К. : НПУ імені М.П. Драгоманова. – №5 (12). – 2007. – С. 78–81.
131. Ковалев М. П. Электроника помогает считать. Пособие для учителей. / Ковалев М. П., Шварцбурд С. И. – М.: Просвещение, 1978. – 96 с.
132. Коган А. Г. Некоторые вопросы преподавания программирования в школе с углубленным изучением математики / Коган А. Г., Шень А. Х. // Изучение основ информатики и вычислительной техники в средней школе : опыт и перспективы / Сост. В. М. Монахов [и др.] – М. : Просвещение, 1987. – 192 с. : ил. – (Б-ка учителя математики)
133. Колин К. К. Фундаментальная информатика и качество образования : лекция-доклад / Колин К. К. – М. : Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2001. – 29 с. – (Серия материалов Третьей Всероссийской школы-семинара «Информационные технологии в управлении качеством образования и развитии образовательного пространства»).
134. Комплекс нормативних документів для розроблення складових системи галузевих стандартів вищої освіти : за загальною редакцією В. Д. Шинкарука. – К. : МОН України; Інститут інноваційних технологій і змісту освіти, 2008. – 69 с.
135. Кондратенко С. В. Maxima/MathML – новый интерфейс к системе компьютерной алгебры Maxima / Кондратенко С. В., Моисеенко Н. В., Семериков С. А., Теплицкий И. А. // Проблемы подготовки та перепідготовки фахівців у сфері інформаційних технологій : матеріали IV Міжнародної науково-технічної конференції «Комп'ютерні технології в будівництві». – Київ–Севастополь, 18-21 вересня 2006 р. – Кривий Ріг, 2006. – С. 33–34.
136. Кондратьев В. В. Фундаментализация профессионального образования специалиста в технологическом университете / Кондратьев В. В. – Казань : КГТУ, 2000. – 323 с.
137. Кондратьев В. В. Фундаментализация профессионального образования специалиста на основе непрерывной математической подготовки в условиях технологического университета : авто-

- реф. дис. на соискание ученой степени доктора пед. наук : спец. 13.00.08 «Теория и методика профессионального образования» / Кондратьев В. В. ; Казанский гос. технологич. ин-т. – Казань, 2000. – 40 с.
138. Кондратьев М. Ю. Социальная психология закрытых образовательных учреждений / Кондратьев М. Ю. – СПб. : Питер, 2005. – 304 с. – (Серия : Детскому психологу).
139. Концепция развития научной-инновационной деятельности в системе Министерства образования Республики Беларусь на 2007–2010 годы [Электронный ресурс] . – [2006]. – Режим доступа : <http://www.minedu.unibel.by/modules.php?op=modload&name=UpDownload&file=index&req=viewdownload&cid=11&menuID=M70000000>
140. Концепція Державної програми розвитку освіти на 2006-2010 роки // Збірник нормативно-правових документів з питань вищої освіти. – К., 2007. – 87 с.
141. Копаєв О. В. Фундаментальний аспект базового курсу інформатики / Копаєв О. В., Триус Ю. В. // Сучасний стан і перспективи шкільних курсів математики та інформатики у зв'язку з реформуванням у галузі освіти (Дрогобич, 14–16 листопада 2000 р.) : [всеукраїнська науково-практична конференція] : тези доповідей. – Дрогобич : ДДПУ, 2000. – С. 138–140.
142. Корольский В. В. Информационная система высшего учебного заведения (концептуальный аспект) / Корольский В. В., Семеринов С. А. // Информационно-энергетичні технології адаптаційних процесів життєдіяльності на початку III тисячоліття : збірник наукових праць. – Київ–Кривий Ріг : КОЛО, 2001. – С. 253-258.
143. Корсак К. В. Освіта, суспільство, людина в ХХІ столітті : інтегрально-філософський аналіз / Корсак К. В. ; Інститут вищої освіти АПН України. – К.; Ніжин : Видавництво НДПУ ім. М. Гоголя, 2004. – 222 с. – Бібліогр. : с. 197–210.
144. Костикова М. Н. Инновационные процессы в развитии педагогического образования / Костикова М. Н. // Традиции и инновации в системе образования : Гуманитаризация образования : матер. науч.-практ. конф. – Ч. 1. – Чита : Изд-во ЗабГПУ, 1998. – С. 36–41.
145. Кремень В. Г. Вища освіта і наука – пріоритетні сфери розвитку суспільства у ХХІ столітті / Кремень В. Г. // Вища школа. –

2002. – №4–5. – С. 3–33.
146. Крилова Т. В. Наукові основи навчання математики студентів нематематичних спеціальностей : дис. ... доктора пед. наук: 13.00.02 / Крилова Т. В. – К., 1999. – 473 с.
 147. Крилова Т. В. Проблеми навчання математики в технічному вузі : монографія / Крилова Т. В. – К. : Вища школа, 1998. – 438 с.
 148. Крылова Т. В. Проблемы дистанционного обучения математике / Крылова Т. В., Гулеша Е. М. // Матеріали Всеукраїнської науково-методичної конференції «Проблеми математичної освіти» (ПМО–2005), м. Черкаси. – Черкаси : Вид. від. ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2005. – С. 258–259.
 149. Крысько В. Г. Психология и педагогика : Схемы и комментарии / Крысько В. Г. – М. : Владос-Пресс, 2001. – 368 с.
 150. Кузнецов А. А. Развитие методической системы обучения информатике в средней школе : автореф. дис. на соискание ученой степени доктора пед. наук : спец. 13.00.02 «Теория и методика обучения информатике» / Кузнецов А. А. ; НИИСиМО АПН СССР. – М., 1988. – 47 с.
 151. Кузовлев В. П. Профессиональная подготовка студентов в педагогическом вузе : автореф. дис. на соискание ученой степени доктора пед. наук : спец. 13.00.08 «Теория и методика профессионального образования» / Кузовлев В. П. – М., 1999. – 49 с.
 152. Кузьмина Н. В. Профессионализм личности преподавателя и мастера производственного обучения / Кузьмина Н. В. – М. : Высш. шк., 1990. – 119 с.
 153. Кук Д. Компьютерная математика / Кук Д., Бейз Г. – М. : Наука, 1990. – 384 с.
 154. Курганский В. Виртуальные машины – концептуальная и методическая основа информатики / Курганский В. // Информатика и образование. – 1992. – №2. – С. 3–8.
 155. Кухтенко А. И. Кибернетика и фундаментальные науки / Кухтенко Александр Иванович. – К. : Наукова думка, 1987. – 140 с.
 156. Кыверялг А. А. Методы исследования в профессиональной педагогике / Кыверялг А. А. – Таллинн : Валгус, 1980. – 324 с.
 157. Лаптев В. В. Концепция фундаментализации образования в области информатики и ее реализация в педагогическом вузе / Лаптев В. В., Рыжова Н. И. // Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена. Пси-

- холого-педагогические науки (психология, педагогика, теория и методика обучения). – СПб., 2002. – № 2 (3). – С. 124–135.
158. Лаптев В. В. Методическая система фундаментальной подготовки в области информатики : теория и практика многоуровневого педагогического университетского образования / Лаптев В. В., Швецкий М. В. ; РГПУ им. А. И. Герцена. – СПб. : Издательство СПбГУ, 2000. – 505 с.
 159. Лаптев В. В. Методическая теория обучения информатике. Аспекты фундаментальной подготовки / Лаптев В. В., Рыжова Н. И., Швецкий М. В. – СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2003. – 352 с.
 160. Лапчик М. П. Информатика и технология : компоненты педагогического образования / Лапчик М. П. // Информатика и образование. – 1992. – №1. – С. 3–6.
 161. Лапчик М. П. Методика преподавания информатики : учеб. пособие для студ. пед. вузов / М. П. Лапчик, И. Г. Семакин, Е. К. Хеннер; Под общей ред. М. П. Лапчика. – М. : Академия, 2001. – 624 с.
 162. Лапчик М. П. Структура и методическая система подготовки кадров информатизации школы в педагогических вузах : дис. на соискание ученой степени доктора пед. наук в форме научн. докл. : 13.00.02 / Лапчик М. П. – М., 1999. – 82 с.
 163. Леднев В. С. Научное образования : развитие способностей к научному творчеству / Леднев В. С. – М. : МГАУ, 2002. – 120 с.
 164. Леднев В. С. О теоретических основах содержания обучения информатике в общеобразовательной школе / Леднев В. С., Кузнецов А. А., Бешенков С. А. // Информатика и образование. – 2000. – №2. – С. 13–16.
 165. Лейнингем ван И. Освой самостоятельно Python за 24 часа / Иван ван Лейнингем. – М. : Вильямс, 2001. – 448 с.
 166. Леонова Н. А. До питання розробки та впровадження системи символної математики Maxima у ВНЗ України / Леонова Н. А., Теплицький І. О., Семеріков С. О. // Сборник трудов четвертого научно-методического семинара «Информационные технологии в учебном процессе». – Одесса : ЮГПУ им. К. Д. Ушинского, 2003. – С. 183–185.
 167. Линькова В. П. Развитие методической системы обучения информатике на основе информационного и информационно-логического моделирования : автореф. дис. на соискание уче-

- ной степени доктора пед. наук : спец. 13.00.02 «Теория и методика обучения информатике» / Линькова В. П. – М., 2000. – 37 с.
168. Ліннік О. П. Об'єктно-орієнтоване моделювання у підготовці майбутніх учителів фізики / Ліннік О. П., Моїсеєнко Н. В., Євтеєв В. М., Теплицький І. О., Семеріков С. О. // Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського державного університету : серія педагогічна. – Випуск 12 : Проблеми дидактики фізики та шкільного підручника фізики в світлі сучасної освітньої парадигми. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний університет, інформаційно-видавничий відділ, 2006. – С. 127-130.
169. Ліннік О. П. Програмна підтримка комп'ютерного моделювання засобами мови Python / Ліннік О. П., Семеріков С. О., Теплицький І. О., Шокалюк С. В. // Інноваційні технології навчання в сучасній дидактиці вищої школи : Матеріали Другої всеукраїнської науково-практичної конференції 13–16 березня 2007 р. – Полтава, 2007. – С. 57–58.
170. Лутц М. Программирование на Python / Лутц М. – СПб. : Символ-Плюс, 2002. – 1136 с.
171. Любченко К. М. Елементи математичної логіки з комп'ютерною підтримкою : посіб. для вчителів / Любченко К. М., Триус Ю. В. – Черкаси : Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2004. – 87 с.
172. Мазурок И. Е. Использование мобильных коммуникационных устройств в образовательных целях / Мазурок И. Е., Мазурок Т. Л. // Теорія та методика навчання математики, фізики, інформатики : збірник наукових праць. – Випуск V : В 3-х томах. – Кривий Ріг : Видавничий відділ НМетАУ, 2005. – Т. 3. – С. 175–179.
173. Макаренко Е. В. Использование метакомпьютинга для решения теоретико-числовых проблем / Макаренко Е. В., Семеріков С. А. // Збірник праць III Всеукраїнської конференції «Сучасні технології в науці та освіті». – Кривий Ріг : Видавничий відділ КДПУ, 2003. – С. 24–27.
174. Маслоу А. Теория человеческой мотивации // Мотивация и личность. – СПб. : Евразия, 1999. – С. 77–105.
175. Машбиц Е. И. Введение в язык Лого : учеб. пособие для ПТУ / Е. И. Машбиц, В. Н. Каптелинин, Е. Д. Маргулис; Под общ.

- ред. А. А. Стогния [и др.] – К. : Выща шк., 1989. – 207 с.
176. Машбиц Е. И. Компьютеризация обучения : проблемы и перспективы / Машбиц Е. И. – М. : Знание, 1986. – 80 с.
 177. Машбиц Е. И. Психологические основы управления учебной деятельностью / Машбиц Е. И. – К. : Выща школа, 1987. – 224 с.
 178. Машбиц Е. И. Психолого-педагогические проблемы компьютеризации обучения / Машбиц Е. И. – М. : Педагогика, 1988. – 192 с.
 179. Межвузовский центр маркетинга научно-технических разработок [Электронный ресурс]. – [2006]. – Режим доступа : http://www.icm.by/_private/RusInd.html
 180. Методичні вказівки з виконання лабораторних робіт для студентів денної та заочної форми навчання з дисципліни «Архітектура комп'ютерних систем та мереж» (рос. мовою). // Укладач : к.пед.н., доц. С. О. Семеріков. – Кременчук : Інститут економіки та нових технологій, 2003. – 205 с.
 181. Методичні вказівки з виконання лабораторних робіт для студентів денної та заочної форми навчання з дисципліни «Архітектура комп'ютерних систем та мереж». Вступ до Асемблера (рос. мовою). // Укладач : к.пед.н., доц. С. О. Семеріков. – Кременчук : Інститут економіки та нових технологій, 2003. – 47 с.
 182. Методологические проблемы развития педагогической науки. – М. : Педагогика, 1985. – 240 с.
 183. Микешина Л. А. Научная картина мира как мировоззренческая форма знания / Микешина Л. А. // Научная картина мира. – К., 1983. – С. 74–79.
 184. Минькович Т. В. Обучение компьютерным технологиям с позиции решения сквозных проблем информатики / Минькович Т. В. // Материалы XI Международной конференции-выставки «Информационные технологии в образовании» («ИТО-2001»). – М., 2001.
 185. Михайленко М. Індивідуалізація та фундаменталізація навчального процесу в умовах євроінтеграції (Із Всеукраїнської науково-практичної конференції, що відбулася в Переяславу-Хмельницькому на базі економічного факультету) [Текст] / М. Михайленко. – // Освіта України. – Київ : Міністерство освіти і науки України, академія пед. наук України, Профспілка працівників освіти і науки, ВАК України, Видавництво «Педа-

- гогічна преса», 2007. – №45 (15 черв.). – С. 10-11.
186. Михалін Г. О. Професійна підготовка вчителя математики у процесі навчання математичного аналізу / Михалін Г. О. – К. : ДІНІТ, 2003. – 320 с.
187. Михалін Г. О. Формування основ професійної культури вчителя математики у процесі навчання математичного аналізу : дис. ... доктора пед. наук : 13.00.04 / Михалін Г. О. ; Національний педагогічний ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 2004. – 413 с.
188. Мінтій І. С., Семеріков С. О. Компетентнісний підхід : надбання та напрямки подальшої розробки // Молодий науковець ХХІ століття : Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Кривий Ріг, 17–18 листопада 2008 р.). – Кривий Ріг : Видавничий центр КТУ, 2008. – С. 18–20.
189. Мозолин В. В. Информационная подготовка в профессиональном вузе. – М. : Образование и Информатика, 2005. – 128 с.
190. Моисеев Н. Н. Алгоритмы развития / Н. Н. Моисеев ; АН СССР. – М. : Наука, 1987. – 302 с.
191. Монахов В. М. Введение в школу приложений математики, связанных с использованием ЭВМ : автореф. дис. на соискание ученой степени доктора пед. наук. – М., 1973. – 63 с.
192. Монахов В. М. Концепция создания и внедрения новой информационной технологии обучения / Монахов В. М. // Проектирование новых информационных технологий обучения : Сб. – М., 1991. – С. 4–30.
193. Монахов В. М. Технологические основы проектирования и конструирования учебного процесса / В. М. Монахов; Волгогр. гос. пед. ун-т. – Волгоград : Перемена, 1995. – 152 с.
194. Монахов В. М. Что такое новая информационная технология обучения / Монахов В. М. // Математика в школе. – 1990. – № 2. – С. 47–52.
195. Морзе Н. В. Дистанційна технологія як основа сучасних інформаційних технологій у навчанні / Морзе Н. В. // Наук.-метод. центр вищої освіти, Наук.-метод. центр середньої освіти. – Вип. 27 – К., 2003. – С. 64-78.
196. Морзе Н. В. Лабораторний практикум з методики навчання інформатики / Морзе Н. В., Дубова Т. В. – К. : Курс, 2003. – 242 с.
197. Морзе Н. В. Методика навчання інформатики. Ч. 1. Загальна

- методика навчання інформатики / Морзе Н. В. – К. : Навчальна книга, 2003. – 254 с.
198. Морзе Н. В. Методика навчання інформатики. Ч. 2. Методика навчання інформаційних технологій / Морзе Н. В. – К. : Навчальна книга, 2003. – 288 с.
199. Морзе Н. В. Методика навчання інформатики. Ч. 3. Методика навчання основним послугам глобальної мережі Інтернет / Морзе Н. В. – К. : Навчальна книга, 2003. – 196 с.
200. Морзе Н. В. Методика навчання інформатики. Ч. 4. Методика навчання основам алгоритмізації і програмування / Морзе Н. В. – К. : Навчальна книга, 2003. – 250 с.
201. Морзе Н. В. Основи методичної підготовки вчителя інформатики : монографія / Морзе Н. В. – К. : Курс, 2003. – 372 с.
202. Морзе Н. В. Система методичної підготовки майбутніх вчителів інформатики в педагогічних університетах : дис. ... доктора пед. наук : 13.00.02 / Морзе Н. В. ; Національний педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2003. – 605 с.
203. Морзе Н. В. Система методичної підготовки майбутніх вчителів інформатики в педагогічних університетах : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора пед. наук : спец. 13.00.02 «Теорія та методика навчання інформатики» / Морзе Н. В. ; Національний педагогічний ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 2003. – 40 с.
204. Навчальні програми для профільного навчання профільного навчання. Інформатика / Жалдак М. І., Морзе Н. В., Мостіпан О. І. [і ін.] – К. : 2003. – 320 с.
205. Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті // Освіта України. – 2002. – № 6. – С. 3–9.
206. Нікітін В. Спроможність до автономії [Електронний ресурс] / Нікітін В. – [2006]. – Режим доступу : <http://www.cfh.lviv.ua/seminar2/Nikitin.htm>
207. Ніколаєнко С. М. Вища освіта і наука – найважливіші сфери відповідальності громадянського суспільства та основа інноваційного розвитку [Електронний ресурс] / Ніколаєнко С. М. – 24 березня 2005. – Режим доступу : <http://www.mon.gov.ua/education/higher/topic/rzvosv>
208. Новиков А. М. Российское образование в новой эпохе : парадоксы наследия, векторы развития / Новиков Александр Михайлович. – М. : Эгвес, 2000. – 272 с.

209. Новые информационные технологии образования: концепция программно-методического обеспечения учебно-воспитательного процесса (ПМО УВП) / [Огородников Е. В., Гладиллин А. В., Марусин В. В. и др.; Под ред. Разумовского В. Г., Бобко И. М.]; АПН СССР, НИИ информатики и вычисл. техники. – Новосибирск : Б. и., 1990. – 49 с.
210. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования / Е. С. Полат, М. Ю. Бухаркина, М. В. Моисеева, А. Е. Петров. – М. : Академия, 2005. – 272 с.
211. Носырев С. В. О фундаментализации образования как условии целостного мировоззрения / Носырев С. В. // Проблемы учебного процесса в инновационных школах : Сб. науч. тр. – Иркутск : ИГУ, 2004. – Вып. 9. – С. 155-161.
212. Ньюмен Дж. Г. Идея Университета / Ньюмен Дж. Г. – Мн. : БГУ, 2006. – 208 с. : ил. – (Universitas)
213. О Концепции развития научной и инновационной деятельности в системе Министерства образования на 2007-2010 гг. Пресс-бюллетень Министерства образования РБ. – Апрель 2007 г. – Минск, 2007.
214. Огородников И. Т. Педагогика : учеб. пособие для студентов пед. ин-тов / И. Т. Огородников. – М. : Просвещение, 1968. – 374 с.
215. Ожегов С. И. Словарь русского языка : Около 57 000 слов. [Изд. 10-е, стереотип.] / Ожегов С. И. ; под ред. доктора филолог. наук проф. Н. Ю. Шведовой. – М. : Сов. Энциклопедия, 1973. – 846 с.
216. Окулов С. М. Когнитивная информатика : монография / Окулов С. М. – Киров : Изд-во ВятГУ, 2003. – 224 с.
217. Ольнева А. Б. Вариативный подход к математическому образованию в техническом вузе : автореф. дис. на соискание ученой степени доктора пед. наук : спец. 13.00.08 «Теория и методика профессионального образования» / Ольнева Ангелина Борисовна ; Астраханский гос. тех. ун-т – Ярославль, 2006. – 19 с.
218. Ольнева А. Б. Формирование фундаментальных знаний в системе профессионального образования студентов технических вузов / Ольнева Ангелина Борисовна. – М. : МПГУ, 2003. – 181 с.
219. Ольнева А. Б. Фундаментализация профессионального образования / Ольнева А. Б., Марфин С. Г. – Саратов : Науч. кн., 2004.

- 448 с.
220. Ортега-и-Гассет Х. Миссия университета / Хосе Ортега-и-Гассет. – Мн. : БГУ, 2005. – 104 с. : ил. – (Universitas).
 221. Основи нових інформаційних технологій навчання : Посібник для вчителів / Гокунь О. О., Жалдак М. І., Машбиць Ю. І. [та ін.] – К. : Віпол, 1997. – 262 с.
 222. Остапенко А. А. Концентрированное обучение как педагогическая технология : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 «Общая педагогика» / Остапенко Андрей Александрович. – Краснодар, 1998. – 200 с.
 223. Открытые системы : концепция и реальность // Открытые системы. – 1993. – №4. – С. 53–58.
 224. Паламарчук В. Ф. Тенденції розвитку інноваційних процесів у вищій освіті України у контексті Європейського вибору / Паламарчук В., Даниленко Л. // Післядипломна освіта в Україні. – 2004. – №1. – С. 39–43.
 225. Педагогика / В. А. Слостенин [и др.] – М. : Школа-Пресс, 1998. – 512 с.
 226. Пеньков А. В. Использование новой информационной технологии при преподавании математики в старших классах средней школы : Дис... канд. пед. наук : 13.00.02 / Пеньков А. В. – К., 1992. – 171 с.
 227. Пермякова О. С. Застосування нейронних мереж у задачах прогнозування / Пермякова О. С., Семеріков С. О. // Молодий науковець XXI століття : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Кривий Ріг, 17–18 листопада 2008 р.). – Кривий Ріг : Видавничий центр КТУ, 2008. – С. 237–239.
 228. Плаксин М. А. «Информатика и системология» – «Пермская версия» сквозного курса информатики с 1-го по 11-ый класс / Плаксин М. А. // Материалы X Международной конференции-выставки «Информационные технологии в образовании» («ИТО-2000»). – М., 2000.
 229. Подготовка учителя математики : Инновационные подходы : [учебное пособие] / Афанасьев В. В., Поваренков Ю. П., Смирнов Е. И., Шадриков В. Д. – М. : Гардарики, 2001. – 383 с.
 230. Полат Е. С. Дистанционное обучение / Полат Е. С., Моисеева М. В. – М. : Владос, 1998. – 192 с.
 231. Полищук А. П. Автоматика : учебное пособие / Полищук А. П., Семеріков С. А. – Кривой Рог : Издательский отдел КГПИ,

1999. – 277 с.
232. Полищук А. П. Концепция преподавания курса «Численные методы в объектной методологии» / Полищук А. П., Семериков С. А. // Информационные технологии и информационная безопасность в науке, технике и образовании «Инфотех–2002»: материалы международной научно-практической конференции, 30 сентября – 5 октября 2002 г. – Киев–Севастополь: НТО РЭС Украины, 2002. – С. 117-119.
 233. Полищук А. П. Методы вычислений в классах языка C++: учебное пособие / Полищук А. П., Семериков С. А. – Кривой Рог: Издательский отдел КГПИ, 1999. – 350 с.
 234. Полищук А. П. Некоторые особенности программной реализации методов экспериментальной идентификации линейных процессов / Полищук А. П., Семериков С. А. // Комп'ютерне моделювання та інформаційні технології в науці, економіці та освіті: збірник наукових праць: в 2-х томах. – Кривий Ріг: Видавничий відділ КДПУ, 2001. – Т. 1. – С. 202-210.
 235. Полищук А. П. О реализации практикума по программированию лексических и синтаксических анализаторов при создании языковых интерпретаторов / Полищук А. П., Семериков С. А. // Теорія та методика навчання математики, фізики, інформатики: збірник наукових праць. – Випуск 4: в 3-х томах. – Кривий Ріг: Видавничий відділ НМетАУ, 2004. – Т. 3: Теорія та методика навчання інформатики. – С. 250–259.
 236. Полищук А. П. О составлении и реализации учебных планов по кибернетическим дисциплинам в высшей школе / Полищук А. П., Семериков С. А. // Теорія та методика навчання математики, фізики, інформатики: збірник наукових праць. – випуск 3, том 3. – Кривий Ріг: Видавничий відділ НМетАУ, 2003. – С. 273-279.
 237. Полищук А. П. Применение Free Pascal для поддержки курса системного программирования в UNIX / Полищук А. П., Семериков С. А. // Проблеми підготовки та перепідготовки фахівців у сфері інформаційних технологій: матеріали IV Міжнародної науково-технічної конференції «Комп'ютерні технології в будівництві». – Київ–Севастополь, 18-21 вересня 2006 р. – Кривий Ріг, 2006. – С. 48–49.
 238. Полищук А. П. Программирование в X Window: учебное пособие / Полищук А. П., Семериков С. А. – Кривой Рог: Издатель-

- ский отдел КГПУ, 2003. – 192 с.
239. Полищук А. П. Программирование в X Window средствами Free Pascal [Электронный ресурс] : учебное пособие / Полищук А. П., Семериков С. А. – Кривой Рог : Издательский отдел КГПУ, 2005. – 128 с. – Режим доступа : <http://rus-linux.net/MyLDP/BOOKS/ProgrX/xwin-contents.shtml>
 240. Полищук А. П. Системное программирование в UNIX средствами Free Pascal [Электронный ресурс] / Полищук А. П., Семериков С. А. – Кривой Рог : Издательский отдел КГПУ, 2005. – 418 с. – Режим доступа : <http://www.interface.ru/home.asp?artId=1617>
 241. Полищук А. П. Событийно-ориентированное программирование / Полищук А. П., Семериков С. А. – Кривой Рог : КГПУ, 2001. – 336 с.
 242. Поліщук О. П. Web-СКМ SAGE у задачах теорії кодування / Поліщук О. П., Шокалюк С. В., Закарлюка І. С. // Комп'ютерні технології в будівництві : матеріали VI Міжнародної науково-технічної конференції «КОМТЕХБУД 2008». – Київ-Севастополь, 9-12 вересня 2008 р. – К. : Міністерство регіонального розвитку та будівництва України, 2008. – С. 101-104.
 243. Поліщук О. П. Історія мобільного навчання / Поліщук О. П., Семеріков С. О., Теплицький І. О. // Теорія та методика навчання математики, фізики, інформатики : збірник наукових праць. – Випуск VII : В 3-х томах. – Кривий Ріг : Видавничий відділ НМетАУ, 2008. – Т. 3 : Теорія та методика навчання інформатики. – С. 20–24.
 244. Поліщук О. П. Концепція курсу подіє-орієнтованого програмування в системі X Window / Поліщук О. П., Семеріков С. О. // Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету : серія педагогічна. – Випуск 8 : Дидактики дисциплін фізико-математичної та технологічної освітніх галузей. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, інформаційно-видавничий відділ, 2002. – С. 164-167.
 245. Поліщук О. П. Методичні та організаційні проблеми навчання комп'ютерного програмування у вищих навчальних закладах / Поліщук О. П., Семеріков С. О. // Теорія та методика навчання математики, фізики, інформатики : збірник наукових праць. Випуск VI : В 3-х томах. – Кривий Ріг : Видавничий відділ

- НМетАУ, 2006. – Т. 3 : Теорія та методика навчання інформатики. – С. 8–11.
246. Поліщук О. П. Побудова інтерфейсу користувача в системі X Window / Поліщук О. П., Семеріков С. О. // Комп'ютерне моделювання та інформаційні технології в науці, економіці та освіті : збірник наукових праць. – Черкаси : Брама ІСУЕП, 2003. – С. 114-116.
247. Поліщук О. П. Програмна підтримка системного програмування засобами мови Python / Поліщук О. П., Семеріков С. О., Теплицький І. О., Бойко А. С. // Інноваційні технології навчання в сучасній дидактиці вищої школи : матеріали Другої всеукраїнської науково-практичної конференції 13–16 березня 2007 р. – Полтава, 2007. – С. 71–72.
248. Поліщук О. П. Розподілені обчислення у Web-СКМ SAGE / Поліщук О. П., Шокалюк С. В., Серета С. В. // Комп'ютерні технології в будівництві : матеріали VI Міжнародної науково-технічної конференції «КОМТЕХБУД 2008». – Київ-Севастополь, 9-12 вересня 2008 р. – К. : Міністерство регіонального розвитку та будівництва України, 2008. – С. 91-92.
249. Поліщук О. П. Систематичне навчання моделюванню в підготовці майбутнього вчителя / Поліщук О. П., Теплицький І. О., Семеріков С. О. // Комп'ютерне моделювання в освіті : матеріали Всеукраїнського науково-методичного семінару. – Кривий Ріг, 26 квітня 2006 р. – Кривий Ріг : КДПУ, 2006. – С. 48-49.
250. Поліщук О. П. Спецкурс з сучасних методів і технологій розробки програмних виробів компонентної архітектури / Поліщук О. П., Семеріков С. О. // Теорія та методика навчання математики, фізики, інформатики : збірник наукових праць. – Випуск VI : в 3-х томах. – Кривий Ріг : Видавничий відділ НМетАУ, 2006. – Т. 3 : Теорія та методика навчання інформатики. – С. 12–15.
251. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Державної програми "Інформаційні та комунікаційні технології в освіті і науці" на 2006-2010 роки» // Офіційний вісник України. – 2005. – № 49. – С. 40.
252. Похлебаев С. М. Методологические и содержательные основы преемственности физики, химии, биологии при формировании фундаментальных естественно-научных понятий : автореф. дис. на соискание ученой степени доктора пед. наук : спец. 13.00.02

- / Похлебаев С. М. ; Челяб. гос. пед. ун-т. – Челябинск, 2007. – 48 с.
253. Проблемы компьютерного обучения : [Сб. ст.] / Под общ. ред. В. Г. Разумовского. – М. : Знание, 1986. – 61 с. – (Вып. 2).
254. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів «Основи інформатики та обчислювальної техніки» / Жалдак М. І., Морзе Н. В., Науменко Г. Г., Мостіпан О. І. – К. : Шкільний світ, 2001. – 63 с.
255. Программа курса «Основы информатики и вычислительной техники» (X–XI классы) // Математика в школе. – 1986. – №3. – С. 49–53.
256. Программирование на языке R-Лисп / Крюков А. П., Радионов А. Я., Таранов А. Ю., Шаблыгин Е. М. – М. : Радио и связь, 1991. – 192 с.
257. Профессионализация предметной подготовки учителя математики в педагогическом вузе : [монография] / Афанасьев В. В., Поваренков Ю. П., Смирнов Е. И., Шадриков В. Д. – Ярославль : Изд-во ЯГПУ, 2000. – 389 с.
258. Пупцев А. Е. Изучение информатики на базовом уровне в республике Беларусь / Пупцев Александр Евгеньевич // Материалы XVII Международной конференции «Применение новых технологий в образовании», 28–29 июня 2006 г. – Троицк : Центр новых педагогических технологий, Байтик, 2006. – С. 49–50.
259. Райхерт Т. Н. Обучение теории информации как средство фундаментализации предметной подготовки будущих учителей информатики : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02 / Райхерт Татьяна Николаевна ; Пермский гос. пед. ун-т – Пермь, 2001. – 168 с.
260. Ракитина Е. А. Теоретические основы построения концепции непрерывного курса информатики / Ракитина Елена Александровна. – М. : Информатика и образование, 2002. – 88 с.
261. Раков С. А. Дослідницький підхід у математичній освіті, пакети динамічної геометрії та динамічні опорні конспекти / Раков С. А. // Комп'ютер у школі і сім'ї, 2005. – № 5. – С. 17–21.
262. Раков С. А. Использование пакета Derive в курсе математики : учебное пособие / Раков С. А., Олейник Т. А., Скляр Е. В. – Харьков : РЦНИТ, 1996. – 160 с.
263. Раков С. А. Компьютерные эксперименты в геометрии / Ра-

- ков С. А., Горох В. П. – Х. : РЦНИТ. – 1996. – 176 с.
264. Раков С. А. Математична освіта : компетентнісний підхід з використанням ІКТ : моногр. / Раков С. А. – Х. : Факт, 2005. – 360 с.
265. Раков С. А. Формування математичних компетентностей учителя математики на основі дослідницького підходу у навчанні з використанням інформаційних технологій : дис. ... доктора пед. наук : 13.00.02 / Раков С. А. ; Харківський національний педагогічний ун-т ім. Г.С. Сковороди. – Х., 2005. – 516 с.
266. Рамський Ю. С. Вивчення інформаційно-пошукових систем мережі Інтернет : навч.-метод. посіб. / Рамський Ю. С., Резіна О. В. – К. : Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, 2004. – 60 с.
267. Рамський Ю. С. Логічні основи інформатики : навч. посіб. для студ. фіз.-мат. спец. вищих пед. навч. закл. / Рамський Ю. С. – К. : НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2003. – 286 с.
268. Рамський Ю. С. Методичні основи вивчення експертних систем у школі / Рамський Ю. С., Балик Н. Р. – К. : Логос, 1997. – 128 с.
269. Рамський Ю. С. Основи програмування (мовою Паскаль) : Короткий курс лекцій. Лаборатор. практикум : [навч. посіб. для студ.] / Рамський Ю. С., Цибко Г. Ю. – К. : Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, 2004. – 141 с.
270. Рамський Ю. С. Формування інформаційної культури вчителя математики при вивченні методів обчислень у педагогічному вузі / Рамський Ю. С. // Комп'ютерно-орієнтовані системи навчання : збірник наукових праць. – Випуск 2. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2000. – С. 25-47.
271. Рекомендации по преподаванию информатики в университетах : Пер. с англ. – СПб., 2002. – 188 с.
272. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 18 липня 2007 р. №548-р «Про схвалення Концепції Державної цільової програми «Наука в університетах» на 2008–2012 роки» // Офіційний вісник України від 03.08.2007 – 2007. – № 54. – С. 86.
273. Ростовская Е. Г. Дифференцированное обучение как условие подготовки конкурентоспособного специалиста в системе среднего профессионального образования : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. пед. наук : спец. 13.00.08 «Теория и методика профессионального образования» / Ростов-

- ская Елена Геннадьевна ; Ставропольский гос. ун-т – Ставрополь, 2005. – 27 с.
274. Рыжова Н. И. Основные составляющие содержания обучения, обеспечивающие фундаментальность образования по информатике / Рыжова Н. И. // Проблемы теории и практики управления образованием : материалы межрегиональной конференции. – Часть II. – Барнаул : Изд-во БГПУ, 2002. – С. 215-217.
275. Рыжова Н. И. Развитие методической системы фундаментальной подготовки будущих учителей информатики в предметной области : дис. ... доктора пед. наук : 13.00.02 / Рыжова Н. И. – СПб., 2000. – 429 с.
276. Рыжова Н. И. Развитие методической системы фундаментальной подготовки будущих учителей информатики в предметной области : автореф. дис. на соискание ученой степени доктора пед. наук : спец. 13.00.02 13.00.02 «Теория и методика обучения информатике» / Рыжова Н. И. – СПб., 2000. – 43 с.
277. Садовников Н. В. Теоретико-методологические основы методической подготовки учителя математики в педвузе в условиях фундаментализации образования : автореф. дис. на соискание ученой степени доктора пед. наук : спец. 13.00.02 «Теория и методика обучения математике» / Садовников Николай Владимирович ; Мордовский гос. пед. ин-т им. М. Е. Евсевьева. – Саранск, 2007. – 41 с.
278. Садовничий В. А. Роль университетов в формировании естественнонаучного образования / Садовничий В. А. // Высшее образование в России. – 1993. – № 1. – С. 38–44.
279. Сейдаметова З. С. Методическая система уровневой подготовки будущих инженеров-программистов по специальности «Информатика» : дис. ... доктора пед. наук : 13.00.02 / З.С. Сейдаметова ; НПУ им. М. П. Драгоманова. – К., 2007. – 559 с.
280. Семакин И. Г. Информатика в школе гуманитарного профиля / Семакин И. Г., Хеннер Е. К. // Материалы XI Международной конференции-выставки «Информационные технологии в образовании» («ИТО-2001»). – М., 2001.
281. Семакин И. Г. Научно-методические основы построения базового курса информатики : автореф. дис. на соискание ученой степени доктора пед. наук : спец. 13.00.02 «Теория и методика обучения информатике» / Семакин И. Г. – Омск, 2002. – 42 с.
282. Семакин И. Г. Преподавание базового курса информатики в

- средней школе : методическое пособие / Семакин И. Г., Шеина Т. Ю. – М. : Лаборатория базовых знаний, 2000. – 496 с.
283. Семёнов А. Л. Математическая информатика в школе / Семёнов А. Л. // Информатика и образование. – 1995. – №5. – С. 54–58.
284. Семериков С. А. Разработка программного обеспечения для электронной книги IBook V8 / Семериков С. А., Теплицкий И. А., Линник Е. П., Корнилов Г. И. // Комп'ютерні технології в будівництві : матеріали VI Міжнародної науково-технічної конференції «КОМТЕХБУД 2008». – Київ–Севастополь, 9-12 вересня 2008 р. – К. : Міністерство регіонального розвитку та будівництва України, 2008. – С. 122–125.
285. Семеріков С. О. CLIPS : локалізована оболонка експертної системи для вітчизняної системи освіти / Семеріков С. О., Теплицький І. О. – Кривий Ріг, 2006. – 34 с.
286. Семеріков С. О. Махіта 5.13 : довідник користувача / Семеріков С. О. ; за ред. академіка АПН України М. І. Жалдака. – К. : Національний педагогічний ун-т ім. М.П. Драгоманова, 2007. – 48 с.
287. Семеріков С. О. Вільне програмне забезпечення як фактор стабілізації вузівських курсів інформатики / Семеріков С. О., Теплицький І. О. // Інформаційні технології в освіті : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (24–26 травня 2006 р.). – Мелітополь : МДПУ, 2006. – С. 55–56.
288. Семеріков С. О. Еволюція та сучасний стан курсу чисельних методів у вищій школі / Семеріков С. О. // Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету : Серія педагогічна. – Випуск 8 : Дидактики дисциплін фізико-математичної та технологічної освітніх галузей. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, інформаційно-видавничий відділ, 2002. – С. 189-193.
289. Семеріков С. О. Застосування системи комп'ютерної алгебри Махіта для генерування математичних текстів в системі дистанційного навчання / Семеріков С. О., Теплицький І. О. // Актуальні проблеми психології : Психологічна теорія і технологія навчання. – К. : Міленіум, 2007. – Т. 8, вип. 3. – С. 85-95.
290. Семеріков С. О. Застосування системи комп'ютерної математики Махіта для генерування математичних текстів в системі

- дистанційного навчання / Семеріков С. О., Теплицький І. О. // Тези доповідей науково-практичної конференції “Нові технології навчання : психологічні аспекти” / За ред. С. Д. Максименка, М. Л. Смутьсон. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2007. – С. 39–40.
291. Семеріков С. О. Інваріантність до операційної системи та мови програмування як засіб фундаменталізації курсів інформатики у ВНЗ / Семеріков С. О., Теплицький І. О. // Інформаційні технології в освіті, науці і техніці / Матеріали V Всеукраїнської конференції молодих науковців ІТОНТ–2006 : Черкаси, 3–5 травня 2006 р. – Черкаси : ЧНУ, 2006. – С. 140.
292. Семеріков С. О. Методичні аспекти вивчення теми «Основи компіляції» у підготовці майбутнього вчителя інформатики / Семеріков С. О., Теплицький І. О. // Рідна школа. – 2004. – №4. – С. 32–33.
293. Семеріков С. О. Методичні основи вивчення теми «Операційні системи» у підготовці майбутнього вчителя / Семеріков С. О. // Рідна школа. – 2003. – № 1. – С. 44–45.
294. Семеріков С. О. Мобільне навчання в методичній системі фундаментальної інформатичної освіти / Семеріков С. О. // Комп’ютерні технології в будівництві : Матеріали VI Міжнародної науково-технічної конференції «КОМТЕХБУД 2008». – Київ–Севастополь, 9–12 вересня 2008 р. – К. : Міністерство регіонального розвитку та будівництва України, 2008. – С. 53.
295. Семеріков С. О. Модель Гумбольдта як першоджерело Болонського процесу / Семеріков С. О. // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Проектування освітніх середовищ як методична проблема» / Укладач : Шарко В. Д. – Херсон : Видавництво ХДУ, 2008. – С. 70–72.
296. Семеріков С. О. Нові засоби дистанційного навчання інформаційних технологій математичного призначення / Семеріков С. О., Теплицький І. О., Шокалюк С. В. // Вісник. Тестування і моніторинг в освіті. – 2008. – №2. – С. 42–50.
297. Семеріков С. О. Оболонка CLIPS як засіб вивчення експертних систем / Семеріков С. О., Теплицький І. О. // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. – Серія №2. Комп’ютерно-орієнтовані системи навчання : зб. наукових праць / Редкол. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова. – №5 (12). – 2007. – С. 31–36.

298. Семеріков С. О. Огляд інтерфейсів системи комп'ютерної математики *Maxima* / Семеріков С. О., Теплицький І. О. // Модернізація освіти : пошуки, проблеми, перспективи : Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Київ–Переяслав-Хмельницький, 22–25 травня 2006 року). – Київ–Переяслав-Хмельницький, 2006. – С. 178–181.
299. Семеріков С. О. Основи комп'ютерного моделювання у школі та педагогічному ВНЗ / Семеріков С. О., Теплицький І. О. // Информационные технологии и информационная безопасность в науке, технике и образовании «Инфотех–2004» : материалы международной научно-практической конференция, 20–25 сентября 2004 г. – Киев–Севастополь : НТО РЭС Украины, 2004. – С. 197-207.
300. Семеріков С. О. Побудова найпростішого інтерпретатора в процесі вивчення теми «Основи компіляції» / Семеріков С. О. // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. – Серія №2 : Комп'ютерно-орієнтовані системи навчання : зб. наукових праць / Редкол. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова. – №4 (11). – 2006. – С. 119–123.
301. Семеріков С. О. Побудова найпростішої системи тестового контролю знань на основі Web-технологій / Семеріков С. О., Теплицький І. О. // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. – Серія №2. Комп'ютерно-орієнтовані системи навчання : Зб. наукових праць / Редрада. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2004. – №1 (8) – С. 106-116.
302. Семеріков С. О., Теплицький І. О., Шокалюк С. В. *Maxima* – система комп'ютерної математики для вітчизняної системи освіти / Семеріков С. О., Теплицький І. О., Шокалюк С. В. // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія №2. Комп'ютерно-орієнтовані системи навчання: Зб. наукових праць / Редкол. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова. – №6 (13). – 2008. – С. 32–39.
303. Семеріков С. О. Побудова системи дистанційного тестування знань засобами FTN-технологій / Семеріков С. О. // Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. Педагогічні науки. – Ізмаїл, 2004. – Вип. 16. – С. 40-45.
304. Семеріков С. О. Побудова системи дистанційного тестування знань засобами FTN-технологій / Семеріков С. О. // Інформа-

- ційно-комунікаційні технології у середній і вищій школі : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Ізмаїл, 27-29 травня 2004 року). – Київ-Ізмаїл, 2004. – Ч. 2. – С. 137-138.
305. Семеріков С. О. Розробка гіпертекстового довідника з системи Махіма для підтримки факультативного курсу «Комп'ютерні технології в наукових дослідженнях» / Семеріков С. О., Теплицький І. О. // Матеріали міжнародної конференції "PDMU-2005 : проблеми прийняття рішень в умовах невизначеності". 12-17 вересня 2005 р. – Бердянськ, 2005. – С. 96-97.
306. Семеріков С. О. Розробка гіпертекстового довідника з системи Махіма для підтримки факультативного курсу «Комп'ютерні технології в наукових дослідженнях» / Семеріков С. О., Теплицький І. О. // Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного університету (педагогічні науки). – №3. – Бердянськ : БДПУ, 2005. – С. 51-55.
307. Семеріков С. О. Розробка системи символної математики для системи вищої освіти України / Семеріков С. О. // Формування духовної культури особистості в процесі навчання математики в школі та вищому навчальному закладі : матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції 22-24 травня 2003 року. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2003. – С. 46-47.
308. Семеріков С. О. Стабілізація курсів інформатики як засіб фундаменталізації інформатичних дисциплін / Семеріков С. О. // Рідна школа. – 2008. – №5. – С. 11–12.
309. Семеріков С. О. Фундаменталізація інформатичної освіти у вищій школі / Семеріков С. О. // Міжвузівська науково-практична конференція «Актуальні проблеми технічних, природничих та соціально-гуманітарних наук в забезпеченні цивільного захисту» (3 квітня 2008 року) : тези доповідей. – Черкаси : АПБ ім. Героїв Чорнобиля, 2008. – С. 51.
310. Семеріков С. О. Фундування змісту навчання як основа фундаменталізації інформатичної освіти / Семеріков С. О. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Педагогіка. – 2008. – №8. – С. 71–75.
311. Семеріков С. О. Функціональне програмування в фундаментальній підготовці майбутнього вчителя / Семеріков С. О., Теп-

- лицький І. О., Мінтій І. С. // Комп'ютерні технології в будівництві : матеріали VI Міжнародної науково-технічної конференції «КОМТЕХБУД 2008». – Київ–Севастополь, 9-12 вересня 2008 р. – К. : Міністерство регіонального розвитку та будівництва України, 2008. – С. 54–55.
312. Семеріков С. О. Штучний інтелект в курсі інформатики педагогічного ВНЗ / Семеріков С. О., Теплицький І. О. // Інформаційні технології в освіті, науці і техніці : матеріали IV Всеукраїнської конференції молодих науковців ІТОНТ–2004 : Черкаси, 28–30 квітня 2004 р. – Черкаси : ЧНУ, 2004. – Ч. 2. – С. 180-183.
313. Сергєєв О. В. Фундаменталізація освіти у вищій школі / Сергєєв О. В. // Теорія та методика навчання фундаментальних дисциплін у вищій школі : збірник наукових праць. – Кривий Ріг : Видавничий відділ НМетАУ, 2005. – С. 4–7.
314. Сергієнко І. В. Становлення і розвиток досліджень з інформатики / Сергієнко І. В. – К. : Наукова думка, 1998. – 204 с.
315. Серєда С. В. Разработка программного обеспечения для моделирования бот-сетей / Серєда С. В., Семериков С. А. // Молодий науковець XXI століття : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Кривий Ріг, 17–18 листопада 2008 р.). – Кривий Ріг : Видавничий центр КТУ, 2008. – С. 247–249.
316. Сидоренко В. Фундаменталізація професійної підготовки як один із пріоритетних напрямів розвитку вищої освіти в Україні / Сидоренко В., Білевич С. // Вища освіта України. – 2004. – №3. – С. 35–41.
317. Скоробогатова Н. В. Наглядное моделирование профессионально-ориентированных задач в обучении математике студентов инженерных направлений технических вузов : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. пед. наук : спец. 13.00.02 «Теория и методика обучения математике» / Скоробогатова Н. В. ; Ярославский гос. пед. ун-т им. К.Д. Ушинского – Ярославль, 2006. – 25 с.
318. Слостенин В. А. Формирование личности учителя советской школы в процессе профессиональной подготовки / Слостенин В. А. – М. : Просвещение, 1976. – 160 с.
319. Смирнова-Трибульська Є. М. Дистанційне навчання з використанням системи MOODLE : Навчально-методичний посібник для студентів вищих педагогічних навчальних закладів / Смирнова-Трибульська Є. М. ; науковий редактор д.пед.н., академік

- АПН України, проф. М. І. Жалдак. – Херсон : Айлант, 2007. – 492 с.
320. Смирнова-Трибульська Є. М. Інформаційно-комунікаційні технології в професійній діяльності вчителя : посібник для вчителів / Смирнова-Трибульська Є. М. ; науковий редактор д.пед.н., академік АПН України, проф. М. І. Жалдак. – Херсон : Айлант, 2007. – 560 с.
321. Смирнова-Трибульская Е. Н. Основы формирования информатических компетентностей учителей в области дистанционного обучения : монография / Смирнова-Трибульская Е. Н. ; научный редактор академик АПН Украины, д.пед.н., проф. М. И. Жалдак. – Херсон : Айлант, 2007. – 704 с.
322. Смолянинова О. Г. Подготовка бакалавров образования по профилю «Информатика в начальной школе» в классическом университете / Смолянинова О. Г. // Материалы XVII Международной конференции «Применение новых технологий в образовании», 28–29 июня 2006 г. – Троицк : ГОУ ДПО «Центр новых педагогических технологий» Московской области, МОО Фонд новых технологий в образовании «Байтик», 2006. – С. 426–427.
323. Создание среды электронного обучения «1 ученик : 1 компьютер» для 21 века. Информационное руководство Intel World Ahead Education. – Intel, 2008. – 32 с.
324. Соколов В. Е. Фундаментальные биологические и экологические исследования / Соколов В. Е. // Вестник РАН. – 1994. – Т. 64. – № 9. – С. 797–809.
325. Соколова Э. Р. Фундаментализация содержания дисциплины «Инженерная графика» в ССУЗ машиностроительного профиля : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. пед. наук : спец. 13.00.02 «Теория и методика обучения и воспитания (общетехнические и специальные дисциплины в средних специальных учебных заведениях)» / Соколова Э. Р. ; Ин-т педагогики и психологии проф. образования РАО – Казань, 2007. – 22 с.
326. Соловйов В. М. Методи математичного моделювання : лабораторний практикум з курсу / Соловйов В. М., Теплицький І. О., Семеріков С. О. – Видання 3-тє, виправлене. – Кривий Ріг–Черкаси, 2003. – 104 с.
327. Соловьев В. Н. Особенности компьютерного моделирования в социально-гуманитарных науках / Соловьев В. Н., Семери-

- ков С. А., Теплицкий И. А. // Комп'ютерне моделювання та інформаційні технології в науці, економіці та освіті : збірник наукових праць. – В 2-х томах. – Кривий Ріг : Видавничий відділ КДПУ, 2001. – Т. 1. – С. 230–236.
328. Соловьев В. Н. Синергетический подход к компьютерному моделированию социально-экономических процессов / Соловьев В. Н., Семериков С. А., Теплицкий И. А. // Информационные технологии и информационная безопасность в науке, технике и образовании «Инфотех–2002» : материалы международной научно-практической конференции, 30 сентября – 5 октября 2002 г. – Киев–Севастополь : НТО РЭС Украины, 2002. – С. 61–62.
329. Спикльмайр С. Зоре. Разработка Web-приложений и управление контентом / Спикльмайр С., Фридли К., Спикльмайр Д., Брэнд К. – М. : ДМК, 2003. – 464 с.
330. Співаковський О. В. Алгоритмізація та програмування. Енциклопедичне видання : навч.-метод. посіб / Співаковський О. В. – К. : Комп'ютер, 2007. – 128 с.
331. Співаковський О. В. Лінійна алгебра з використанням інформаційних технологій : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Співаковський О. В. – Херсон : Айлант, 2003. – 190 с.
332. Співаковський О. В. Основні задачі проектування комп'ютерних систем підтримки практичної навчальної математичної діяльності / Співаковський О. В., Львов М. С., Гуржій Т. А. // Нові технології навчання : наук.-метод. зб. – Вип. 33. – Київ, 2002. – С. 24–28.
333. Співаковський О. В. Програмно-педагогічний засіб «Світ лінійної алгебри» / Співаковський О. В. // Вестн. Херсон. гос. техн. ун-та. – 2003. – №3(19). – С. 402-405.
334. Співаковський О. В. Теоретико-методичні основи навчання вищої математики майбутніх вчителів математики з використанням інформаційних технологій : дис. ... доктора пед. наук : 13.00.02 / Співаковський О. В. ; Херсонський держ. ун-т. – К., 2003. – 534 с.
335. Співаковський О. В. Теорія і практика використання інформаційних технологій у процесі підготовки студентів математичних спеціальностей : моногр. / Співаковський О. В. – Херсон : Айлант, 2003. – 228 с.
336. Станіслав Ніколаєнко про використання мобільних телефонів в школі [Електронний ресурс] – 25 травня 2007. – Режим досту-

- пу : http://www.loga.gov.ua/oda/about/depart/guon/news/2007/05/25/news_262.html?template=33
337. Стафеев С. К. Разработка и реализация автономных устройств тестирования с централизованной поддержкой через Интернет / Стафеев С. К., Хлебников В. А., Волков С. А., Волков А. М., Мельничук А. П. // Труды Международной научно-методической конференции «Телематика-2001». – 18–21 июня 2001 г. – СПб.: Изд-во СПбГИТМО, ГНИИ ИТТ «Информика», 2001.
 338. Степанов А. Г. Объектно-ориентированная модель информатики как предмета обучения [Электронный ресурс] / Степанов Александр Георгиевич // Материалы конференции ИТО-2006. – М., 2006. – Режим доступа : <http://ito.edu.ru/2006/Moscow/I/1/I-1-6306.html>
 339. Степанов А. Г. Объектно-ориентированный подход к отбору содержания обучения информатике / Степанов Александр Георгиевич. – СПб. : Политехника, 2005. – 229 с.
 340. Стефанова Н. Л. Теоретические основы развития системы методической подготовки учителя математики в педагогическом вузе : автореф. дис. на соискание ученой степени доктора пед. наук : спец. 13.00.02 «Теория и методика обучения математике» / Стефанова Н. Л. – СПб., 1996.
 341. Столлингс В. Операционные системы / Столлингс В. – 4-е изд. – М. : Вильямс, 2002. – 848 с.
 342. Стронгин Р. Г. Инновационный университет : новый подход к управлению / Стронгин Р. Г., Грудзинский А. О. // Высшее профессиональное образование и кадровая политика в современной России. Аналитический вестник Совета Федерации ФС РФ. – 2006. – № 25 (313).
 343. Суворова Т. Н. Совершенствование методики изучения информационных технологий в школьном курсе информатики : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. пед. наук : спец. 13.00.02 «Теория и методика обучения информатике» / Суворова Татьяна Николаевна ; Вятский гос. гуманит. ун-т – М., 2007. – 22 с.
 344. Сузи Р. А. Язык программирования Python : учебное пособие / Сузи Р. А. – М. : ИНТУИТ, БИНОМ. Лаборатория знаний, 2006. – 328 с.
 345. Суханов А. П. Информация и прогресс / А. П. Суханов; Отв. ред. А. Л. Симанов; АН СССР, Сиб. отд-ние. – Новосибирск :

- Наука : Сиб. отд-ние, 1988. – 190 с. – (Сер. «Наука и техн. прогресс»).
346. Талызина Н. Ф. Деятельностный подход к построению модели специалиста / Талызина Н. Ф. // Вестник высшей школы. – 1986. – №3. – С. 10–14.
 347. Талызина Н. Ф. Педагогическая психология : учеб. для студ. сред. пед. учеб. заведений / Талызина Н. Ф. – 3-е изд., стереотип. – М. : Академия, 2001. – 288 с.
 348. Талызина Н. Ф. Теоретические основы разработки модели специалиста / Талызина Н. Ф. – М. : Знание, 1986. – 108 с.
 349. Таненбаум Э. Операционные системы : разработка и реализация [+CD] / Таненбаум Э., Вудхалл А. – 3-е изд. – СПб. : Питер, 2007. – 704 с. : ил. – (Классика CS).
 350. Тенденции в реформировании высшего образования, развитии стандартизации и образовательных стандартов высшей школы в странах СНГ : Монографический сборник научных статей. – М. : Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2007. – 232 с.
 351. Теплицкий И. А. Введение в программирование систем искусственного интеллекта на языке Лисп : Лабораторный практикум / Теплицкий И. А., Семериков С. А. – Кривой Рог : КГПУ, 2004. – 88 с.
 352. Теплицкий И. А. Использование Web-технологий для организации массового психологического тестирования / Теплицкий И. А., Семериков С. А. // Інформаційні технології в освіті : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (24–26 травня 2006 р.). – Мелітополь : МДПУ, 2006. – С. 64.
 353. Теплицкий И. А. Личность в информационном обществе / Теплицкий И. А., Евтеев В. Н., Семериков С. А. // Актуальні проблеми духовності : збірник наукових праць. – Випуск 5 (2). – Кривий Ріг : Видавництво СП «Міра», 2004. – С. 179–191.
 354. Теплицкий И. А. Создание 3D-моделей физических процессов в среде Python / Теплицкий И. А., Семериков С. А. // Дні науки : зб. тез доповідей : В 3 т. / Гуманітарний університет «ЗІДМУ», 27-28 жовтня 2005; Ред. кол. В. М. Огаренко та ін. – Запоріжжя : ГУ «ЗІДМУ», 2005. – Т. 2. – С. 157-159.
 355. Теплицкий И. О. «Віртуальний фізичний лабораторний практикум» як актуальна проблема сучасної дидактики / Теплицкий И. О., Семеріков С. О. // Теорія та методика навчання мате-

- матики, фізики, інформатики : збірник наукових праць. – Випуск 4 : В 3-х томах. – Кривий Ріг : Видавничий відділ НМетАУ, 2004. – Т. 2 : Теорія та методика навчання фізики. – С. 414–421.
356. Теплицький І. О. Дослідження дидактичних можливостей мови Лісп як засобу побудови інтелектуальних систем у шкільному курсі інформатики / Теплицький І. О., Семеріков С. О. // Проблеми сучасного підручника : зб. наук. праць / Ред. кол. – К. : Педагогічна думка, 2004. – Вип. 5., Ч. II. – С. 183–191.
357. Теплицький І. О. Дослідження дидактичних можливостей мови Лісп як засобу побудови інтелектуальних систем у шкільному курсі інформатики / Теплицький І. О., Семеріков С. О. // Інформатика та комп'ютерна підтримка навчальних дисциплін у середній і вищій школі : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Бердянськ, 23-26 червня 2004 року). – Бердянськ : БДПУ, 2004. – С. 112–115.
358. Теплицький І. О. Елементи комп'ютерного моделювання / Теплицький І. О. – Кривий Ріг : КДПУ, 2005. – 208 с.
359. Теплицький І. О. З досвіду використання Вільного програмного забезпечення у підготовці майбутнього вчителя / Теплицький І. О., Семеріков С. О. // Рідна школа. – 2003. – № 5. – С. 40–41.
360. Теплицький І. О. Задача про політ паперового літачка / Теплицький І. О., Семеріков С. О. // Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського державного університету : Серія педагогічна. – Випуск 11 : Дидактика фізики в контексті орієнтирів Болонського процесу. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний університет, інформаційно-видавничий відділ, 2005. – С. 264–272.
361. Теплицький І. О. Інформаційна безпека як нова складова інформаційної культури / Теплицький І. О., Семеріков С. О. // Рідна школа. – 2006. – №2. – С. 63–64.
362. Теплицький І. О. Інформаційне суспільство : гуманістичний аспект / Теплицький І. О., Семеріков С. О. // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. – Серія №2. Комп'ютерно-орієнтовані системи навчання : Зб. наукових праць / Редкол. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова. – №2 (9). – 2005. – С. 79–88.
363. Теплицький І. О. Комп'ютерна навчальна фізична гра «М'яка

- посадка» / Теплицький І. О., Семеріков С. О. // Наукові записки : збірник наукових статей Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. – К. : НПУ, 2003. – Випуск ЛІІІ (53) – С. 347–355.
364. Теплицький І. О. Комп'ютерне моделювання абсолютних та відносних рухів планет Сонячної системи / Теплицький І. О., Семеріков С. О. // Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського державного університету : Серія педагогічна : Дидактика фізики і підручники фізики (астрономії) в умовах формування європейського простору вищої освіти. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний університет, інформаційно-видавничий відділ, 2007. – Вип. 13. – С. 211–214.
365. Теплицький І. О. Комп'ютерне моделювання визначальних фізичних експериментів / Теплицький І. О., Семеріков С. О. // Комп'ютерне моделювання та інформаційні технології в науці, економіці та освіті : збірник наукових праць. – Відповід. ред. проф. В. М. Соловійов. – Кривий Ріг : КЕІ ДВНЗ «КНЕУ ім. В. Гетьмана», 2007. – С. 167–170.
366. Теплицький І. О. Комп'ютерне моделювання механічних рухів у середовищі електронних таблиць. Частина 1. Механічні коливання / Теплицький І. О., Семеріков С. О. // Фізика та астрономія в школі. – 2002. – № 5. – С. 40–46.
367. Теплицький І. О. Комп'ютерне моделювання рухів тіл в центральному полі зі змінним потенціалом / Теплицький І. О., Семеріков С. О. // Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського державного університету : Серія педагогічна. – Випуск 12 : Проблеми дидактики фізики та шкільного підручника фізики в світлі сучасної освітньої парадигми. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний університет, інформаційно-видавничий відділ, 2006. – С. 313–316.
368. Теплицький І. О. Комп'ютерне моделювання рухів тіл в центральному полі зі змінним потенціалом / Теплицький І. О., Семеріков С. О. // Теорія та методика навчання математики, фізики, інформатики : Збірник наукових праць. – Випуск VI : В 3-х томах. – Кривий Ріг : Видавничий відділ НМетАУ, 2006. – Т. 2 : Теорія та методика навчання інформатики. – С. 69–78.
369. Теплицький І. О. Комп'ютерне моделювання рухів тіл під дією сили всесвітнього тяжіння / Теплицький І. О., Семеріков С. О. //

- Інформатика та інформаційні технології в навчальних закладах. – 2008. – №1. – С. 85–95.
370. Теплицький І. О. Комп'ютерне моделювання рухів тіл під дією сили всесвітнього тяжіння / Теплицький І. О., Семеріков С. О. // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. – Серія №2. Педагогічні науки : реалії та перспективи. Випуск 12 : збірник наукових праць / За ред. П. В. Дмитренка, В. Д. Сиротюка. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2008. – С. 319–328.
371. Теплицький І. О. Комп'ютерне моделювання руху тіл під дією сили всесвітнього тяжіння / Теплицький І. О., Семеріков С. О. // Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського державного університету : Серія педагогічна. – Випуск 10 : Дидактики дисциплін фізико-математичної та технологічної освітніх галузей. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний університет, інформаційно-видавничий відділ, 2004. – С. 166–172.
372. Теплицький І. О. Легалізація програмного забезпечення в галузі освіти / Теплицький І. О., Семеріков С. О., Ліннік О. П., Моїсєнко Н. В. // Рідна школа. – 2007. – №2. – С. 28–29.
373. Теплицький І. О. Методика ознайомлення школярів з поняттям фазового простору в курсі фізики / Теплицький І. О., Семеріков С. О. // Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського державного університету : Серія педагогічна. Випуск 9 : Методологічні принципи формування фізичних знань учнів і професійних якостей майбутніх учителів фізики та астрономії. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний університет, інформаційно-видавничий відділ, 2003. – С. 163–165.
374. Теплицький І. О. Мобільне навчання : від ООП до OLPC / Теплицький І. О., Поліщук О. П., Семеріков С. О. // Комп'ютерне моделювання та інформаційні технології в науці, економіці та освіті : збірник наукових праць. – Відп. ред. д.ф.-м.н., проф. В. М. Соловйов. – Кривий Ріг : КЕІ ДВНЗ «КНЕУ ім. В. Гетьмана», 2008. – С. 162–163.
375. Теплицький І. О. Модель мобільного навчання в середній та вищій школі / Теплицький І. О., Семеріков С. О., Поліщук О. П. // Комп'ютерне моделювання в освіті : матеріали III Всеукраїнського науково-методичного семінару. – Кривий Ріг, 24 квітня

- 2008 р. – Кривий Ріг : КДПУ, 2008. – С. 45–46.
376. Теплицький І. О. Необмежені можливості та можливі обмеження застосувань комп'ютера у фізичному лабораторному експерименті / Теплицький І. О., Семеріков С. О. // Фізика та астрономія в школі. – 2004. – №2. – С. 47–49.
377. Теплицький І. О. Новий технічний засіб навчання – електронна книга / Теплицький І. О., Семеріков С. О., Шокалюк С. В., Ліннік О. П. // Рідна школа. – 2007. – №7–8. – С. 53–54.
378. Теплицький І. О. Основні елементи технології мобільного навчання / Теплицький І. О., Семеріков С. О., Шокалюк С. В. // Інформаційні технології в освіті, науці і техніці : матеріали VI Всеукраїнської конференції молодих науковців ІТОНТ-2008. – Черкаси, 5-7 травня 2008 року. – Черкаси : Вид. від. ЧНУ імені Богдана Хмельницького, 2008. – С. 106–107.
379. Теплицький І. О. Психологічні умови ефективності творчої діяльності з комп'ютерного моделювання / Теплицький І. О., Семеріков С. О. // Проблеми підготовки та перепідготовки фахівців у сфері інформаційних технологій : матеріали V Міжнародної науково-технічної конференції «Комп'ютерні технології в будівництві». – Київ–Севастополь, 18-21 вересня 2007 р. – Кривий Ріг, 2008. – С. 85–86.
380. Теплицький І. О. Психологічні умови ефективності творчої діяльності учнів з комп'ютерного моделювання / Теплицький І. О., Семеріков С. О. // Актуальні проблеми психології : Психологічна теорія і технологія навчання / За ред. С. Д. Максименка, М. Л. Смульсон. – К. : Міленіум, 2007. – Т. 8, вип. 3. – С. 95–109.
381. Теплицький І. О. Розвиток пізнавальної активності учнів 10–11-х класів у процесі навчання алгебри і початків аналізу засобами комп'ютерно орієнтованих систем навчання / Теплицький І. О., Віхрова О. В., Семеріков С. О. // Рідна школа. – 2004. – №6. – С. 48–49.
382. Теплицький І. О. Розвиток творчих здібностей засобами комп'ютерного моделювання : психолого-педагогічний аспект / Теплицький І. О., Семеріков С. О. // Актуальні проблеми психології : Психологічна теорія і технологія навчання / За ред. С. Д. Максименка, М. Л. Смульсон. – К. : Міленіум, 2005. – Т. 8, вип. 1. – С. 225–232.
383. Теплицький І. О. Системи керування базами даних : навчаль-

- ний посібник / Теплицький І. О. – В 3-х ч. – Кривий Ріг : КДПУ, 2001.
384. Технология проектирования траектории профессионального становления будущего учителя : (Проектирование учеб. планов и программ для пед. вузов на основе гос. образоват. стандартов) : Учеб. пособие / Волгогр. гос. пед. ун-т и др.; [Монахов В. М. и др.]. – Волгоград; М. : Перемена, 1998. – 83 с.
385. Тищенко Е. А. Организация системы кредитного обучения в техническом вузе : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. пед. наук : спец. 13.00.08 «Теория и методика профессионального образования» / Тищенко Евгения Анатольевна ; Южный федеральный ун-т – Ростов-на-Дону, 2007. – 23 с.
386. ТОВАЖНЯНСЬКИЙ Л. Л. Болонський процес : цикли, ступені, кредити : [монографія] / Л. Л. ТОВАЖНЯНСЬКИЙ, Є. І. СОКОЛ, Б. В. КЛИМЕНКО. – Харків : НТУ «ХП», 2004. – 144 с.
387. Триус Ю. В. Комп'ютерно-орієнтовані методичні системи навчання математичних дисциплін у вищих навчальних закладах : дис. ... доктора пед. наук : 13.00.02 / Триус Ю. В. ; Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. – Черкаси, 2005. – 649 с.
388. Триус Ю. В. Віртуальне середовище для дистанційного навчання в Internet / Триус Ю. В., Мещеряков А. П., Коваль Н. О. // Комп'ютерне моделювання та інформаційні технології в науці, економіці та освіті : збірник наукових праць. – Черкаси : Брама ІСУЕП, 2003. – С. 161–165.
389. Триус Ю. В. Інформаційні технології в математичних дослідженнях / Триус Ю. В. // Матеріали тринадцятої наукової сесії Наукового Товариства ім. Шевченка у Черкасах. – Черкаси, 2002. – С. 50–54.
390. Триус Ю. В. Комп'ютерно-орієнтовані методичні системи навчання математичних дисциплін у вищих навчальних закладах : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора пед. наук : спец. 13.00.02 «Теорія та методика навчання інформатики» / Триус Ю. В. ; Національний педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2005. – 48 с.
391. Триус Ю. В. Комп'ютерно-орієнтовані методичні системи навчання математики : моногр. / Триус Ю. В. – Черкаси : Брама-Україна, 2005. – 400 с.
392. Триус Ю. В. Особливості створення методичної системи навчання основам програмування для підготовки майбутніх інже-

- нерів-програмістів / Триус Ю. В., Богатирьов О. О., Гришко Л. В. // Вісник Черкаського університету. Серія Педагогічні науки. – Випуск 35. – Черкаси, 2002. – С. 133–141.
393. Триус Ю. В. Региональный образовательный портал как основной информационный ресурс поддержки непрерывного и открытого образования / Триус Ю. В., Соловьев В. Н., Сердюк А. А., Пискун А. В. // Управляющие системы и машины. – 2004. – №4. – С. 74–81.
394. Триус Ю. В. Система дистанційного навчання освітньо-наукового порталу університету / Триус Ю. В., Беседков С. В., Пустовіт В. А., Бодненко Д. М. // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. – Серія 2. – Комп'ютерно-орієнтовані системи навчання : зб. наук. праць. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова. – №3(10). – 2005. – С. 250–266.
395. Указ Президента України від 04.06.05р. № 1013/2005 «Про невідкладні заходи щодо забезпечення функціонування та розвитку освіти в Україні» // Збірник нормативно-правових документів з вищої освіти. – К., 2007. – 87 с.
396. Україна : інтелект нації на межі століть : кол. монографія / Керівник авторського колективу В. К. Врублевський. – К. : Інтелект, 2000. – 516 с.
397. Фокин Р. Р. Мета модель обучения информатике в высшей школе : автореф. дис. на соискание ученой степени доктора пед. наук : 13.00.02 «Теория и методика обучения информатике» / Фокин Р. Р. – СПб., 2000. – 32 с.
398. Фундаментализация и гуманизация технических университетов : материалы 49-й научно-технической конф. студентов и аспирантов ЮРГТУ / Южно-Российский гос. технический ун-т (Новочеркасский политехнический ин-т) / Е. А. Нырклов (отв. ред.). – Новочеркасск : ЮРГТУ, 2000. – 271 с.
399. Фундаменталізація вищої технічної освіти – необхідна умова випуску конкурентоспроможних фахівців : матеріали міжнар. наук.-метод. конф., 11-13 квітня 2001 року / Національний технічний ун-т «Харківський політехнічний ін-т». – Х. : НТУ «ХПІ», 2001. – 354 с.
400. Хабермас Ю. Идея университета / Хабермас Ю. // Вестник высшей школы. – 1994. – №4. – С. 25.
401. Хантер Р. Основные концепции компиляторов / Хантер Р. – М. : Вильямс, 2002. – 256 с.

402. Харченко Л. Н. Теория и практика биологического образования в современном педагогическом вузе : дис. ... доктора пед. наук : 13.00.08 «Теория и методика профессионального образования» / Харченко Л. Н. – Ставрополь, 2002. – 399 с.
403. Хоменко Л. Г. История отечественной кибернетики и информатики : монография / Хоменко Л. Г. – К. : Ин-т кибернетики им. В. М. Глушкова НАН Украины, 1998. – 455 с.
404. Хуторской А. В. Современная дидактика / Хуторской А. В. – СПб. : Питер, 2001. – 544 с.
405. Частиков А. П. Разработка экспертных систем. Среда CLIPS / Частиков А. П., Гаврилова Т. А., Белов Д. Л. – СПб. : БХВ-Петербург, 2003. – 608 с. : ил.
406. Челак Е. Н. Развивающаяся информатика : методическое пособие / Челак Е. Н., Конопатова Н. К. – М. : Лаборатория Базовых Знаний, 2001. – 208 с.
407. Читалин Н. А. Многоуровневая фундаментализация содержания профессионального образования : автореф. дис. на соискание ученой степени доктора пед. наук : спец. 13.00.01 «Общая педагогика, история педагогики и образования» / Читалин Николай Александрович ; Ин-т пед. и психол. профес. образования РАО. – Казань, 2006. – 39 с.
408. Чумак Д. О. Розробка програмного комплексу для метакомп'ютерних обчислень / Чумак Д. О., Семеріков С. О. // Проблеми підготовки та перепідготовки фахівців у сфері інформаційних технологій : Матеріали V Міжнародної науково-технічної конференції «Комп'ютерні технології в будівництві». – Київ-Севастополь, 18-21 вересня 2007 р. – Кривий Ріг, 2008. – С. 102–103.
409. Швецкий М. В. Методическая система фундаментальной подготовки будущих учителей информатики в педагогическом вузе в условиях двухступенчатого образования : автореф. дис. на соискание ученой степени доктора пед. наук : спец. 13.00.02 «Теория и методика обучения информатике» / Швецкий М. В. – СПб., 1994. – 36 с.
410. Швець В. О. Оновлення методичної системи навчання математики / Швець В. О. // Проблеми навчання математики в університеті й школі : тези доповідей науково-методичної конференції математичного факультету. – Донецьк : Донецький державний університет, 1994. – С. 3–6.

411. Шень А.Х. Программирование : теоремы и задачи / Шень А. – М. : МЦНМО, 1995. – 264 с.
412. Широких А. А. Методическая система подготовки учителя информатики по основам искусственного интеллекта : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. пед. наук : спец. 13.00.02 «Теория и методика обучения информатике» / Широких Анна Александровна ; Пермский гос. пед. ун-т – Омск, 2007. – 23 с.
413. Шлеер С. Объектно-ориентированный анализ : моделирование мира в состояниях / Шлеер С., Меллор С. – К. : Диалектика, 1993. – 240 с.
414. Шнедельбах Г. Университет Гумбольдта / Шнедельбах Г. // Логос. – 2002. – №5–6 (95).
415. Шокалюк С. В. Дистанційне навчання інформаційних технологій математичного призначення у школі / Шокалюк С. В. // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Проектування освітніх середовищ як методична проблема» / Укладач : Шарко В. Д. – Херсон : Видавництво ХДУ, 2008. – С. 223–224.
416. Шокалюк С. В. Застосування СДН MOODLE для навчання комп'ютерної алгебри / Шокалюк С. В. // Міжвузівська науково-практична конференція «Актуальні проблеми технічних, природничих та соціально-гуманітарних наук в забезпеченні цивільного захисту» (3 квітня 2008 року) : тези доповідей. – Черкаси : АПБ ім. Героїв Чорнобиля, 2008. – С. 56.
417. Шокалюк С. В. Інноваційні інформаційно-комунікаційні технології у післядипломній педагогічній освіті / Шокалюк С. В., Семеріков С. О. // Молодий науковець XXI століття : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Кривий Ріг, 17–18 листопада 2008 р.). – Кривий Ріг : Видавничий центр КТУ, 2008. – С. 50–52.
418. Шокалюк С. В. Інформаційні технології математичного призначення у навчальних та наукових дослідженнях / Шокалюк С. В. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Педагогіка. – 2008. – №7. – С. 37–42.
419. Шокалюк С. В. Інформаційні технології математичного призначення в курсі фізики середньої та вищої школи / Шокалюк С. В., Семеріков С. О. // Збірник наукових праць

- Кам'янець-Подільського національного університету: Серія педагогічна / [редкол.: П.С. Атаманчук (голова, наук. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет, 2008. – Вип. 14: Інновації в навчанні фізики та дисциплін технологічної освітньої галузі: міжнародний та вітчизняний досвід. – С. 108–113.
420. Шокалюк С. В. Мобільні технології дистанційного навчання у середній та вищій школі / Шокалюк С. В., Теплицький О. І. // Інформаційні технології в професійній діяльності : матеріали доповідей II Всеукраїнської науково-практичної конференції студентів, аспірантів та науковців 27 березня 2008 року. – Рівне : РДГУ, 2008. – С. 26-27.
421. Шокалюк С. В. Основи роботи в SAGE / Шокалюк С. В. ; за ред. академіка АПН України М. І. Жалдака. – К. : НПУ імені М.П. Драгоманова, 2008. – 64 с.
422. Шокалюк С. В. Програмна підтримка навчальних математичних досліджень засобами систем дистанційного навчання / Шокалюк С. В. // Комп'ютерне моделювання та інформаційні технології в науці економіці та освіті : збірник наукових праць / Відповід. ред. проф. В. М. Соловйов. – Кривий Ріг : КЕІ ДВНЗ „КНЕУ ім. В. Гетьмана”, 2007. – С. 208–210.
423. Шокалюк С. В. Разработка графического интерфейса к системе компьютерной математики Maxima в среде Python / Шокалюк С. В., Моисеенко Н. В., Семериков С. А., Теплицький І. А. // Проблеми підготовки та перепідготовки фахівців у сфері інформаційних технологій : матеріали V Міжнародної науково-технічної конференції «Комп'ютерні технології в будівництві». – Київ–Севастополь, 18-21 вересня 2007 р. – Кривий Ріг, 2008. – С. 108–109.
424. Шокалюк С. В. Розширення можливостей Web-СКМ SAGE / Шокалюк С. В., Руденко Г. Ю. // Комп'ютерні технології в будівництві : матеріали VI Міжнародної науково-технічної конференції «КОМТЕХБУД 2008». – Київ-Севастополь, 9-12 вересня 2008 р. – К. : Міністерство регіонального розвитку та будівництва України, 2008. – С. 87–90.
425. Штырлина И. А. Зарубежный опыт изучения программирования и информатики в средней школе капиталистических стран / Штырлина И. А. // Изучение основ информатики и вычислительной техники в средней школе : опыт и перспективы / Сост.

- В. М. Монахов [и др.] – М. : Просвещение, 1987. – 192 с. : ил. – (Б-ка учителя математики)
426. Шульман Л. Реформа організації науки та процесу взаємодії наука-держава [Електронний ресурс] / Шульман Л. – 10 травня 2005. – Режим доступу : <http://rpl.org.ua/ukr/article;41/>
427. Якунин В. А. Педагогическая психология : учеб. пособие / Якунин Валерий Александрович. – СПб. : Полиус, 1998. – 639 с.
428. Ясперс К. Идея университета / Ясперс К. – Мн. : БГУ, 2006. – 159 с. : ил. – (Universitas).
429. Abernathy, D. Get Ready for M-Learning / Abernathy, D. // Training & Development. – 2001. – February. – P. 20-21.
430. ACM Curriculum Committee on Computer Science. Curriculum recommendations for the undergraduate program in computer science // SIGCSE Bulletin (ACM). – 1977. – №2 (June). – P. 1-16.
431. ACM Curriculum committee on computer science. Curriculum'68 : Recommendations for academic programs in computer science // Communications of the ACM. – 1968. – Vol. 11. – №3 (March). – P. 151-197.
432. ACM Curriculum committee on computer science. Curriculum'78 : Recommendations for academic programs in computer science // Communications of the ACM. – 1979. – Vol. 22. – №3 (March). – P. 147-166.
433. Alexander, P. A. College instruction and concomitant changes in students' knowledge, interest, and strategy use : A study of domain learning / Alexander, P. A., Murphy, P. K., Woods, B. S., Duhon, K. E. & Parker, D. // Contemporary Educational Psychology. – 1997. – Vol. 22. – P. 125-146.
434. Alexander, P. A. Learning from text : A multidimensional and developmental perspective / Alexander, P. A. & Jetton, T. L. // Handbook of reading research / Ed. M. L. Kamil, P. B. Mosenthal, P. D. Pearson & R. Barr. – Vol. 3. – Mahwah, NJ : Erlbaum, 2000. – P. 285–310.
435. Anastopoulou, S. Object Manipulation In Educational Multimodal Systems for Contextual Learning / Anastopoulou, S., Barber, C. [et al.] // Proceedings of the European Workshop on Mobile and Contextual Learning, The University of Birmingham, England, 2002. – Birmingham, 2002.
436. Antebboth, M. Organizing Mobile Teaching / Antebboth, M., Tan-

- germann, M. [et al.] // Proceedings of the European Workshop on Mobile and Contextual Learning, The University of Birmingham, England, 2002. – Birmingham, 2002.
437. Attewell, J. Mobile Learning / Attewell, J. // Literacy Today. – 2003. – September, 14.
438. Attewell, J. Mobile technologies and learning : A technology update and m-Learning project summary / Attewell, J. – London : Learning and Skills Development Agency, 2005. – 25 p.
439. Baggaley, J. Portbale Applications in Mobile Education / Baggaley, J. // International Review of Research in Open and Distance Learning. – 2006. – Volume 7, Number 2.
440. Bates, A. W. Educational Multimedia in a Networked Society / Bates, A. W. // Educational Multimedia and Hypermedia. Proceedings of ED-MEDIA World Conference on Educational Multimedia and Hypermedia, 1994.
441. Beale, R. Evaluating m-Learning / Beale, R. // Proceedings of the European Workshop on Mobile and Contextual Learning, The University of Birmingham, England, 2002. – Birmingham, 2002.
442. Bentley, T. Learning Beyond the Classroom : Education for a Changing World. / Bentley, T. – London : Routledge, 1998.
443. Beyer, H. Contextual Design : Defining Customer-Centred Systems / Beyer, H. and Holtzblatt, K. – San Francisco, California : Morgan Kaufmann Publishers Inc., 1998.
444. Big Issues in Mobile Learning : Report of a workshop by the Kaleidoscope Network of Excellence Mobile Learning Initiative / Edited by Mike Sharples. – Nottingham : Learning Sciences Research Institute, 2007. – 40 p.
445. Bloom, B.S. The 2 sigma problem : The search for methods of group instruction as effective as one-to-one tutoring / Bloom, B.S. // Educational Researcher. – 1984. – Vol. 13(6). – P. 4-16.
446. Botturi, L. A Framework for the Evaluation of Visual Languages for Instructional Design : the Case of E2ML / Botturi, L. // Journal of Interactive Learning Research. – 2005. – 16 (4). – P. 329–351.
447. Brockbank, A. Facilitating Reflective Learning in Higher Education / Brockbank, A. and McGill I. – Buckingham : Society for Research into Higher Education and Open University Press, 1998.
448. Brown, J. S. Situated cognition and the culture of learning / Brown, J. S., Collins, A. [et al.] // Educational Researcher. – 1989. – January-February 1989. – P. 32-42.

449. Brown, J. S. Sophie : A Step Towards a Reactive Learning Environment / Brown, J. S., Burton, R. R. [et al.] // International Journal of Man-Machine Studies. – 1975. – Vol. 7. – P. 675-696.
450. Bryant, S. Becoming Wikipedian : Transformation of participation in a collaborative online encyclopedia / Bryant, S., Forte, A. & Bruckman, A. // Proceedings of GROUP International Conference on Supporting Group Work. – 2005. – P. 1–10.
451. Buzan, T. Use Your Head / Buzan, T. – London : BBC Books, 1989.
452. Campbell, S. Modeling and Simulation in Scilab/Scicos / Campbell, S., Chancelier, J.-Ph., Nikoukhah, R. – New York : Springer Science, 2006. – XI, 313 p.
453. Canfield, B. Insider Views on Trends in Global Sourcing [Electronic resource] / Canfield, Bryce. // Outsourcing Journal. – 2005. – November. – Mode of access to the magazine : <http://www.outsourcing-journal.com/nov2005-global.html>
454. Caudill, J. G. The Growth of m-Learning and the Growth of Mobile Computing : Parallel developments / Caudill, J. G. // International Review of Research in Open and Distance Learning. – 2007. – June, Volume 8, Number 2.
455. Cheverst, K. Developing a context-aware electronic tourist guide : some issues and experiences / Cheverst, K., Davies, N. [et al.] // CHI'2000. – New York : ACM, 2000.
456. Computing curricula 1991 // Communications of the ACM. – 1991. – Vol. 34. – №6. – P. 69-84.
457. Corlett, D. Innovating with OVID / Corlett, D. // Interactions. – 2000. – Vol. 7. – P. 19-26.
458. Dewey, J. Democracy And Education : An Introduction to the Philosophy of Education / Dewey, J. – New York : Free Press, 1997. – 384 p.
459. Downes, S. E-learning 2.0 [Electronic resource] / Downes, S. // eLearn Magazine. – 2005. – №10. – Mode of access to the magazine : <http://www.elearnmag.org/subpage.cfm?section=articles&article=29-1>
460. Draft Standard for Information Technology – Portable Operating System Interface (POSIX) Part 2 : Shell and Utilities (IEEE P1003.2 Draft 11.2 – September 1991)
461. Draper, S. W. Electronically enhanced classroom interaction [Electronic resource] / Draper, S. W. // Australian journal of educational

- technology. – 2002. – №18. – Mode of access to the magazine :
<http://www.psy.gla.ac.uk/~steve/ilig/handsets.html#Abstract>
462. Druin, A. KidPad : A Design Collaboration Between Children, Technologists, and Educators / Druin, A., Stewart, J. [et al.] // Proceedings of CHI'97. – Atlanta, Georgia : ACM/Addison-Wesley, 1997. – P. 463-470.
 463. Engeström, Y. Activity theory as a framework for analyzing and redesigning work / Engeström, Y. // Ergonomics. – 2000. – Vol. 43, No. 7. – P. 960–974.
 464. Engeström, Y. Learning by expanding : An activity-theoretical approach to developmental research / Engeström, Y. – Helsinki : Orienta-Konsultit, 1987.
 465. Farias, A. Building software agents for training systems : a case study on radiotherapy treatment planning / Farias, A. and Arvanitis, T. N. // Knowledge-Based Systems. – 1997. – Vol. 10. – P. 161-168.
 466. Feiner, S. A Touring machine : prototyping 3D mobile augmented reality systems for exploring the urban environment / Feiner, S., MacIntyre, B. [et al.] // Digest of Papers of the First International Symposium on Wearable Computers. – Los Alamitos, CA : IEEE Computer Society, 1993. – P. 74-81.
 467. Fountain, A. Volume 6A : Motif Programming Manual for Motif 2.1, Open Source Edition / Fountain, A., Huxtable, J., Ferguson, P. and Heller, D. – O'Reilly & Associates, 2001. – 975 p.
 468. Fozdar, B. I. Mobile Learning and Student Retention / Fozdar, B. I., Kumar, L. S. // International Review of Research in Open and Distance Learning. – 2007. – June, Volume 8, Number 2.
 469. Georgiev, T. M-learning – a New Stage of E-Learning / Georgiev, T., Georgieva, E., Smrikarov, A. // Proceedings of the 5th International Conference on Computer Systems and Technologies – CompSysTech'2004. – Rouse, 2004. – P. IV.28-1 – IV.28-5.
 470. Georgiev, T. Transitioning from e-Learning to m-Learning : Present issues and future challenges / Georgiev, T., Georgieva, E., & Trajovski, G. // Proceedings of the Seventh ACIS International Conference on Software Engineering, Artificial Intelligence, Networking, and Parallel/ Distributed Computing (SNPD '06).
 471. Getting Started Guide to Wireless Networking. – University of Birmingham, 2003. – 21 p.
 472. Gomez, S. Scroll to 'E' for Education / Gomez, S. // The Times

- Higher Education Supplement. – 2007. – Vol. 1780. – P. 13.
473. Guzdial, M. Squeak : Object-Oriented Design with Multimedia Applications [Electronic resource] / Guzdial, M. – [1994]. – Mode of access to the book : <http://guzdial.cc.gatech.edu/squeakbook/>
 474. Holme, O. Implementing a Student Learning Organiser on the Pocket PC Platform / Holme, O. and Sharples, M. // Proceedings of European Workshop on Mobile and Contextual Learning. – Birmingham, UK, 2002. – P. 41-44.
 475. Inkpen, K. M. Designing Handheld Technologies for Kids / Inkpen, K. M. // Personal Technologies. – 2000. – 3(1&2). – P. 81-89.
 476. Jenkins, H. Convergence Culture : Where Old and New Media Collide / Jenkins, H. – New York : NYU Press, 2006.
 477. Johnston, A. N. An assistant for crew performance assessment / Johnston, A. N., Rushby, N. [et al.] // International Journal of Aviation Psychology. – 2000. – Vol. 10(1). – P. 99-108.
 478. Kay, A. Personal Dynamic Media / Kay, A., Goldberg A. // IEEE Computer. – 1977. – Vol. 10(3). – P. 31-41.
 479. Keegan, D. The incorporation of mobile learning into mainstream education and training / Keegan, D. // 4th World Conference on m-Learning (m-Learn 2005), 25-28 October 2005, Cape Town, South Africa.
 480. Knut Lundby, O.S. Networked PDA's in a Community of Learners / Knut Lundby, O.S., Larsen, A., Fjuk, A. // Proceedings of CSL 2002. – Boulder, Colorado, USA, January 7–11, 2002. – P. 548, 550.
 481. Kukulska-Hulme, A. Mobile Usability in Educational Contexts : What have we learnt? / Kukulska-Hulme, A. // International Review of Research in Open and Distance Learning. – 2007. – Volume 8, Number 2.
 482. Kuutti, K. Activity Theory as a framework for Human-Computer Interaction Research / Kuutti, K. // Context and Consciousness : Activity Theory and Human-Computer Interaction. – Cambridge : MIT Press, 1996.
 483. Liao, C. J. A Grid Service Oriented Platform for Mobile Learning in English / Liao, C. J., Chi, Y. L., Ou Yang, F. C. // Proceedings of E-Learn 2003. – Phoenix, Nov. 2003. – P. 2265–2268.
 484. Martin, J.-P. Lernen durch Lehren : Paradigmenwechsel in der Didaktik? / Martin, J.-P., Oebel, G. // Deutschunterricht in Japan. – 2007. – Vol. 12. – P. 4–21 (Zeitschrift des Japanischen Lehrerver-

- bandes)
485. McCalla, G. I. A peer help system for workplace training / McCalla, G. I., Greer, J. E. [et al.] // *Artificial Intelligence in Education* / Ed. B. du Boulay and R. Mizoguchi. – Amsterdam : IOS Press, 1997. – P. 183–190.
 486. McConatha, D. Mobile learning in higher education : an empirical assessment of a new educational tool / McConatha, D., Praul, M., Lynch, M. J. // *The Turkish Online Journal of Educational Technology*. – 2008. – July, volume 7, Issue 3. – Article 2
 487. *Microlearning : Emerging Concepts, Practices and Technologies after e-Learning* / Hug, T., Lindner, M., Bruck, P. A. (eds.). – Innsbruck University Press, 2006. – 230 p.
 488. *Mobile Learning : a Handbook for Educators and Trainers* / Edited by : Agnes Kukulska-Hulme, John Traxler. – Routledge, 2005. – 192 p.
 489. *Mobile phones : Child’s play?* [Electronic resource] // BBC News. – 2000. – January, 5. – Mode of access : http://news.bbc.co.uk/hi/english/uk/newsid_591000/591791.stm
 490. Nardi, B. *Context and Consciousness : Activity Theory and Human-Computer Interaction* / Nardi, B. – Cambridge : MIT Press, 1996.
 491. Norman, D. A. *Cognitive Engineering* / Norman, D. A. // *User Centred System Design* / Ed. D. A. Norman and S. W. Draper. – Hillsdale, New Jersey : Lawrence Erlbaum Associates, 1986. – P. 31-61.
 492. Novak, J. D. The use of concept mapping and knowledge vee mapping with junior high school teachers / Novak, J. D., Gowin, D. B. [et al.] // *Science Education*. – 1983. – Vol. 67. – P. 625–645.
 493. Nye, A. *Volume 1 : Xlib Programming Manual* / Nye, A. – 3rd Edition. – O’Reilly & Associates, 1992. – 821 p.
 494. Oosterholt, R. Interaction design and human factors support in the development of a personal communicator for children / Oosterholt, R., Kusano, M. [et al.] // *Proceedings of CHI 96*. – ACM/ Addison Wesley, 1996. – P. 450-457.
 495. Ou Yang, F.-Ch. *The Construction of a Service-Oriented Learning Grid : Thesis to the Degree of Doctor of Philosophy* / Fang-Chuan Ou Yang. – Taipei, 2004. – 50 p.
 496. PalmTM Education Pioneers Program : Final Evaluation Report. SRI International, September 2002.
 497. Pascoe, J. *Developing personal technology for the field* / Pascoe, J., Morse, D. [et al.] // *Personal Technologies*. – 1998. – Vol. 2(1). –

- P. 28-36.
498. Pask, G. Minds and media in education and entertainment : some theoretical comments illustrated by the design and operation of a system for exteriorizing and manipulating individual theses / Pask, G. // *Progress in Cybernetics and Systems Research* / Ed. R. Trappl and G. Pask. – Washington and London : Hemisphere Publishing Corporation, 1975. – IV. – P. 38-50.
 499. Perlin, K. Pad : An Alternative Approach to the Computer Interface / Perlin, K., Fox, D. // *Proceedings of SIGGRAPH '93*. – New York, 1993. – P. 57-64.
 500. Peters, O. Learning and Teaching in Distance Education / Peters, O. – London : Kogan Page, 1998.
 501. Radkevitch, U. Ukraine : Will the Orange Revolution Boost the IT Outsourcing Industry [Electronic resource] / Radkevitch, Ulad, Starkell, Natasha // *Outsourcing Journal*. – 2005. – October. – Mode of access to the magazine : <http://www.outsourcing-journal.com/oct2005-ukraine.html>
 502. Ravenscroft, A. Designing argumentation for conceptual development / Ravenscroft, A. // *Computers and Education*. – 2000. – Vol. 34. – P. 241-255.
 503. Rickel, J. Intelligent tutoring in virtual reality : A preliminary report / Rickel, J., Johnson, L. // *Artificial Intelligence in Education* / Ed. B. du Boulay and R. Mizoguchi. – Amsterdam : IOS Press, 1997. – P. 294-301.
 504. Rismark, M. Using mobile phones to prepare for university lectures : student's experiences / Rismark, M., Sølvsberg, A. M., Strømme, A., Hokstad, L. M. // *The Turkish Online Journal of Educational Technology*. – 2007. – October, Volume 6, Issue 4, Article 9
 505. Rosental, B. E. Archstone Consulting/Duke University Offshoring Study : Respondents Reported 30 Percent Annual Savings [Electronic resource] / Beth Ellyn Rosental. – March, 2005. – Mode of access : <http://www.outsourcing-information-technology.com/university.html>
 506. Rossum, G. van. Python Reference Manual / Rossum, G. van. – Release 2.4.4, 18 October 2006.
 507. Roth, W.-M. Learning environments research, lifeworld analysis, and solidarity in practice / Roth, W.-M. // *Learning Environments Research*. – 2000. – Vol. 2(3). – P. 225-247.

508. Rushby, N. Editorial / Rushby, N. // *British Journal of Educational Technology*. – 2005. – Vol. 36 (5). – P. 709–710.
509. Ryan, N. Enhanced reality fieldwork : the context-aware archaeologist assistant / Ryan, N., Pascoe, J. [et al.] // *Archaeology in the Age of the Internet : Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology 1997*. / Ed. L. Dingwall, S. Exon, V. Gaffney, S. Laflin and M. van Leusen. – Oxford, Archaeopress, 1997. – P. 269-274.
510. Scaife, M. External cognition : how do graphical representations work? / Scaife, M., Rogers Y. // *International Journal of Human-Computer Studies*. – 1996. – Vol. 45. – P. 185-213.
511. Schindler, E. Gartner Explains Why Windows Is Broken [Electronic resource] / Esther Schindler. – 2008. – April, 09 – Mode of access : http://www.cio.com/article/331963/Gartner_Explains_Why_Windows_Is_Broken
512. Seppala, P. Mobile Learning in Teacher Training / Seppala, P., Alamaki, H. // *Journal of Computer Assisted Learning*. – 2003. – Vol. 19. – P. 330-335.
513. Sharples, M. A Socio-Cognitive Engineering Approach to the Development of a Knowledge-based Training System for Neuroradiology / Sharples, M., Jeffery, N. [et al.] // *World Conference on Artificial Intelligence in Education (AI-ED '97)*. – Kobe, Japan, 1997. – P. 402–409.
514. Sharples, M. A Theory of Learning for the Mobile Age / Sharples, M., Taylor, J., Vavoula, G. // *The Sage Handbook of E-learning Research* / R. Andrews & C. Haythornthwaite (eds.). – London : Sage, 2007. – P. 21–47.
515. Sharples, M. Developing a Writer's Assistant / Sharples, M., Goodlet, J. [et al.] // *Technology and Writing : Readings in the Psychology of Written Communication* / Ed. J. Hartley. – London : Jessica Kingsley, 1992. – P. 209–220.
516. Sharples, M. Learning as conversation : Transforming education in the mobile age / Sharples, M. // *Proceedings of Conference on Seeing, Understanding, Learning in the Mobile Age*, Budapest, Hungary. – Budapest, 2005. – P. 147–152.
517. Sharples, M. Socio-Cognitive Engineering : A Methodology for the Design of Human-Centred Technology / Sharples, M., Jeffery, N. [et al.] // *European Journal of Operational Research*. – 2002. – Vol. 132(2). – P. 310-323.

518. Sharples, M. Structured Computer-based Training and Decision Support in the Interpretation of Neuroradiological Images / Sharples, M., Jeffery, N. [et al.] // *International Journal of Medical Informatics*. – 2000. – Vol. 60(30). – P. 263-28.
519. Sharples, M. The design and implementation of a mobile learning resource / Sharples, M., Corlett, D., Westmancott, O. // *Personal and Ubiquitous Computing*. – 2002. – Vol. 6. – P. 220–234.
520. Sharples, M. The design of personal mobile technologies for life-long learning / Sharples, M. // *Computers and Education*. – 2000. – Vol. 34. – P. 177–193.
521. Shaw, M. We Can Teach Software Better / Mary Shaw // *Computing Research News*. – September 1992. – 4(4) – P. 2–4, 12.
522. Shiratuddin, N. E-Book Technology and Its Potential Applications in Distance Education / Shiratuddin, N., Landoni M., Gibb, F., Hassan, S. // *Journal of Digital Information*. – 2003. – Volume 3, Issue 4. – February. – E-education : Design and Evaluation.
523. Skliarenko, E. Transitional economies : trends in new higher educational systems in Easter Europe – the example of Ukraine [Electronic resource] / Skliarenko, E. – *Proceedings of ICED2004*. – 2004, June 21–23. – Mode of access : <http://www.uottawa.ca/services/tlss/iced2004/pages/doc/ski.doc>
524. Soloway, E. Handheld Devices are Ready at Hand / Soloway, E., Norris, C. [et al.] // *Communications of the ACM*. – 2001. – Vol. 44(6). – P. 15-20.
525. Thornton, P. Using mobile phones in English education in Japan / Thornton, P., Houser, C. // *Journal of Computer Assisted Learning*. – 2005. – Vol. 21. – P. 217–228.
526. Traxler, J. Defining, Discussing, and Evaluating Mobile Learning : The moving finger writes and having writ... / Traxler, J. // *International Review of Research in Open and Distance Learning*. – 2007. – June, Volume 8, Number 2.
527. Vavoula, G.N. Studying the Learning Practice : Implications for the Design of a Lifelong Learning Support System / Vavoula, G.N., Sharples M. // *Proceedings of IEEE International Conference on Advanced Learning Technologies (ICALT 2001)* / Ed. T. Okamoto, R. Hartley, Kinshuk and J.P. Klus. – Madison, USA : IEEE Computer Society, 2001. – P. 379-380.
528. Vetter, R. Numina II SRS Student Response System Home Page [Electronic resource] / Vetter, R. – [2000]. – Mode of access :

- <http://aa.uncw.edu/numina/srs/>
529. Wagner, E. *Disconnected* / Wagner, E., Wilson, P. // *ASTD*. – 2005. – December. – P. 40-43.
 530. Wagner, E. *Enabling Mobile Learning* / Wagner, E. // *Educause Review*. – 2005. – Vol. 40(3). – P. 40-53.
 531. Weber, Ch. M. *Rapid Learning in High Velocity Environment : Dissertation to the Degree of Doctor of Philosophy In Management of Technological Innovation and Entrepreneurship* / Weber, Ch. M. – Massachusetts Institute of Technology, 2003. – 569 p.
 532. Whitsed, N. *Learning and Teaching* / Whitsed, N. // *Health Information & Libraries Journal*. –2004. – Dec., Vol. 21. – P. 273–275.
 533. Wilensky, U. *Learning through participatory simulations : Network-based design for systems Learning in Classrooms Computer Supported Collaborative Learning* / Wilensky, U., Stroup, W. // *Conference on Computer-Supported Collaborative Learning (CSCL '99)*, Stanford University, California, December 12-15, 1999.

Наукове видання

Семеріков Сергій Олексійович

**Фундаменталізація навчання
інформатичних дисциплін у вищій школі**

Монографія

Науковий редактор
дійсний член АПН України
М.І. Жалдак

Видавництво «Мінерал»:

Директор	М.С. Куций
Комп'ютерний набір та верстка	С.О. Семеріков
Редактор	І.О. Теплицький

Підп. до друку 06.03.2009
Папір офсетний №1
Ум. друк. арк. 20

Формат 80×84 1/16
Зам. №1503
Тираж 300 прим.

Видавництво «Мінерал»
50002, м. Кривий Ріг, вул. Пушкіна, 44
Жовтнева районна друкарня
50014, м. Кривий Ріг, вул. Електрична, 5

E-mail: cc@optima.com.ua